

Тетяна Водотика

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ КИЇВ. ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ

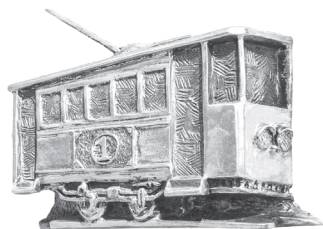

Справжня історія

 FOLIO

Тетяна Водотика

**ІСТОРІЯ
ПОВСЯКДЕННЯ
КИЇВ. ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ**

Справжня історія

Харків
«ФОЛІО»
2020

УДК 94(477-25)
В62

Серія «Справжня історія»
заснована 2018 року

Художник-оформлювач
Тетяна Калюжна

Водотика Т.

В62 Історія повсякдення. Київ. Початок ХХ століття /Тетяна Водотика; худож.-оформлювач Тетяна Калюжна. — Харків: Фоліо, 2020. — 251 с.: іл. — (Справжня історія).

ISBN 978-966-03-8514-6

(Справжня історія).

ISBN 978-966-03-9072-0

Ця книжка охоплює трохи більше ніж півтора десятка років на зламі ХІХ–ХХ століть. Це час надзвичайних змін у Києві — територіальних, інфраструктурних, економічних, соціальних. У цей час Київ був імперським містом, але все ж зберігав символічне значення як історичний центр і для українців, які саме почали усвідомлювати себе нацією, і для імперії, яка приміряла на себе шати наступниці Русі.

Описані в книжці невидимі процеси показують, як змінювалася видима київська реальність — від топографії до зовнішнього виду вулиць. Як розрослося місто й формувалися нові його райони. Як засновувались і працювали знакові підприємства міста, такі як машинобудівний завод «Гретер і Криванек» на Шулявці (колишній завод «Більшовик»), кондитерська фабрика «Валентин Єфімов» (нині — фабрика концерну «Рошен»), витворювалися нові галузі міської економіки. Як приїздили в Київ і навіть — на роботу, розважитися чи відвідати церкви. Хто і як керував містом і забудовував його прибутковими будинками та чи не була ця забудова хижачкою, чи ефективним було урядування.

У цій книжці показано місто і людей на його тлі, які користувалися з його принад, вигод і водночас творили їх своєю працею, талантом, самою своєю присутністю. Врешті, показано Київ напередодні не так Першої світової війни, як революції 1917–1921 рр., національно-визвольних змагань за українську державність.

УДК 94(477-25)

ISBN 978-966-03-8514-6
(Справжня історія)
ISBN 978-966-03-9072-0

© Т. С. Водотика, 2020
© Т. О. Калюжна, художнє оформлення, 2020
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

ЗМІСТ

Інтро.....	4
Київ і кияни на початку XX ст.: місто, імперія, люди, зміни.....	6
Керування містом	17
Межі міста. Соціальна топографія. Розвиток забудови.....	37
Міська інфраструктура	68
Соціальна інфраструктура: освіта, медицина, садочки.....	89
Робота й заробітна плата: де працювали кияни.....	121
Соціальна структура. Нерівність і конфлікти.....	136
Поїсти, одягнутися. Базові потреби киян	160
Про те, що й не мріялось... Індустрія розваг.....	171
Київ як туристичний центр	204
Етнічне розмаїття Києва. Ресурс зростання чи конфлікт?	221
Післямова	250

ІНТРО

Початок ХХ ст. — час потужних і помітних змін у житті багатьох міст на території України, до того ж як тих, що були під владою царя в Австро-Угорській імперії, так і тих, що були під владою царя в Російській імперії. Всі ці міста переживали схожі назагал процеси — економічний бум (або, навпаки, стагнацію, якщо залізниця та нові логістичні маршрути оминали місто), приплив населення із сіл, розширення міських кордонів, бурхливі будівництва, появу нових промислових об'єктів.

Технології індустріальної доби руйнували звичний світ. Однак на зміну йому приходив новий — зручніший і навіть безпечніший, з освітленими та брукованими вулицями, міськими комунікаціями — трамваєм і каналізацією, розвагами — сінематографом, цирком і ролердромом.

Проте таке прекрасне життя було доступне не всім. Були також селяни, які приїхали на заробітки й не могли скористатися перевагами нової епохи. Вони не знали про користь щеплень, вартість життя в місті й особливості відносин із роботодавцями. Конфлікти — звичний супутник прогресу та розвитку. І від їх (не) вирішення врешті й залежить — чи цей прогрес і розвиток іде на користь.

Формальні часові межі цієї книжки — 1900–1914 рр. Це останні півтора десятиліття «довгого ХІХ ст.». Цей евфемізм покликаний позначити тривалість процесів індустріалізації, урбанізації, становлення націй та модерної інфраструктури, якими характерне ХІХ ст. Умовний старт ХІХ ст. — у 1789 році, разом із початком Французької революції, а закінчилось у 1914-му, з початком Першої світової війни.

Тож зрозуміло, аби пояснити та проілюструвати повсякденне життя в 1900–1914 рр. так чи інакше доведеться виступати за ці окреслені часові рамки.

Київ у ці роки столицею не був. Хоча не був він і пересічним містом величезної Російської імперії. Київ був адміністративним центром Київської губернії та Київського, Волинського й Подільського генерал-губернаторства. Також це був економічний і фінансовий центр («цукрова столиця»), потужний транспортний вузол, осередок освіти (тут був Київський університет, Київський політехнічний інститут, низка училищ) і культурного життя.

Також Київ зберігав символічне значення як історичний центр і для українців (які саме почали усвідомлювати себе нацією), і для імперії (яка приміряла на себе шати наступниці Русі).

Київ переживав потужні зміни. І кияни — теж. У повсякденних історіях київського життя початку ХХ ст. можна знайти безліч цікавинок, аналогій, рішень, може, навіть джерел натхнення.

У цій книжці ми торкнемося найрізноманітніших аспектів київського щоденного життя, спробуємо показати як фасад, так і «задній двір». Спершу опишемо контекст: які глобальні тренди, що визначали щоденне життя киян; невидимі процеси, що змінювали видиму реальність. Далі піде мова про межі міста та еволюцію його забудови і з'ясується, що руйнування історичного спадку та хижацькі девелопери — це ознака не тільки ХХІ ст. Яким чином частини міста були пов'язані між собою — поговоримо в сюжетах, присвячених транспорту та комунікаціям. Одяг, їжа, заробітки — це також важливі структурні елементи книги, як і насолоди та дозволля, соціальні проблеми. Поговоримо й про конфлікти та їх наслідки. Врешті, ми показуємо Київ напередодні не так Першої світової війни, як революції 1917–1921 рр., національно-визвольних змагань за українську державність.

КИЇВ І КИЯНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МІСТО, ІМПЕРІЯ, ЛЮДИ, ЗМІНИ

На початку ХХ ст. центральні вулиці Києва були так само заповнені людьми та рухом, як і сьогодні. Достоту, як і сьогодні, Київ був містом можливостей, центром тяжіння, магнітом для сотень і тисяч людей, які шукали кращої долі, комфорту й заробітків.

Важливо розуміти, чим і яким був Київ на початку ХХ ст. Тут уже стояв пам'ятник Богдану Хмельницькому, сяяли бані Софії, Михайлівського Золотоверхого та Володимирського соборів, працювали Київський університет і Київський політехнічний інститут, була споруджена будівля Педагогічного інституту, де в майбутньому, в 1917–1918 рр., засідатиме Українська Центральна Рада, та будівля Театру опери та балету, де проходило Трудовий конгрес України наприкінці січня 1919 року. Однак це все буде згодом.

До 1917 року Київ насамперед був імперським містом. В епоху Російської імперії не було українців чи росіян чи поляків — були піддані імператора, царя-батюшки. Не було Києва — столиці України. А був Київ — центр Київської губернії, однієї з 50 інших губерній. Був Київ — центр Південно-Західного краю (якщо дивитися з Петербурга). Був Київ — центр Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства¹. Одного з десятка інших генерал-губернаторств.

Той факт, що Київ був центром двох адміністративно-територіальних одиниць суттєво впливало на повсякдення міста. Десятки чиновників потребували квартир, харчування, зв'язку, розваг. Не в останню чергу завдяки стратегічній важливості місто отримало залізничне сполучення. З іншого боку, та сама стратегічна важливість Києва зумовила будівництво та реконструкцію Київської фортеці. Її військова цінність була доволі сумнівна — фортеця ніколи не знала битв. Зате цілком очевидною була її «зайвість» для нормального просторового розвитку міста.

Розвиток Києва на зламі століть — гармонійне поєднання історичного спадку й динамічної відкритості модерного індустріального міста.

---

¹ Київське, Подільське й Волинське генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна та політична одиниця Російської імперії в 1832–1914 рр., до якої входили території трьох губерній Правобережної України — Київської, Подільської та Волинської.

Демографічне зростання

Слід сказати, що далі в тексті нам часто траплятиметься дата 1897 рік: 28 січня 1897 року в Російській імперії було проведено перший (і останній) загальний перепис населення. Це така своєрідна точка відліку, моментальна світлина імперії та Києва як його частини — для десятків істориків, і для нас також. Звернення до даних перепису — щодо етнічної та соціальної структури, кількості населення, рівня міграцій — дасть змогу оцінити зміни, які відбувались у Києві на початку ХХ ст.

За переписом 1897 року населення Києва становило 247,7 тис., він був другим містом підросійської України. Першість тримала Одеса — 403 тис. Перед Першою світовою війною міста помінялися місцями: тепер Київ був найбільшим містом України з населенням 595 тис. Зростання становило 140% (динаміку зростання наведено на *рис. 1*).

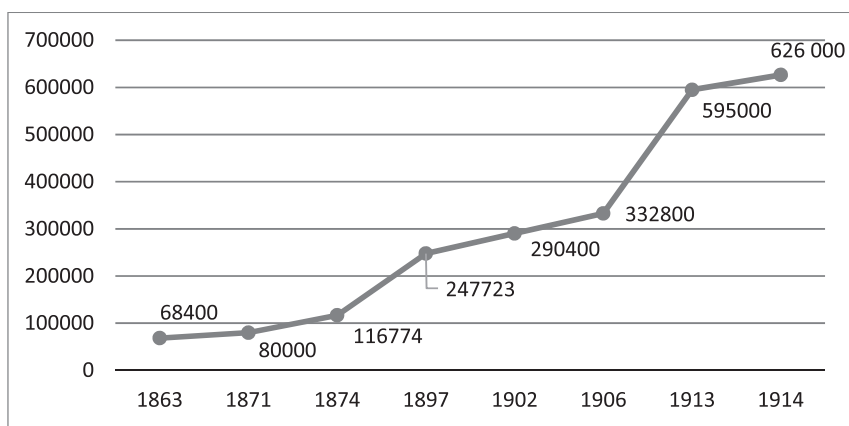

Рис. 1. Зростання населення Києва (з передмістями), 1863–1914 рр.

Перепис 1897 року також показав, звідки приїздили в Київ: 12–15% були мігрантами із самої Київської губернії, а близько третини — з найближчих інших губерній.

Зростання кількості киян зумовило фізичне розростання міста — всім цим людям десь потрібно було жити й заробляти на життя. Вони приїздили працювати, і це створювало кумулятивний ефект — пра-

цівники потребували їжі, одягу, житла, хатнього начиння тощо. Тобто постійно розширювався ринок споживання та ринок робочих рук. Усі приїжджі були водночас і продавцями (своєї праці та знань), і покупцями (товарів і послуг, які пропонувало місто). Ці потреби й торгівля хлібом, лісом, цукром створювали економічну нішу середнього та дрібного бізнесу.

Зважаючи на інтенсивність, форму й розміри, міграція мала довготривалий і короткотривалий вплив на потенціал міст. Довготривалі наслідки пов'язано з поширенням модерного соціального простору — нові (кількісно та якісно) можливості й потреби, якість життя, тип родини і відтворення населення, зростання підприємницького потенціалу тощо.

Короткотермінові впливи міграції та швидкі наслідки урбанізації були більш неоднозначними. До позитивних результатів слід зарахувати пришвидшення розвитку передових галузей, підвищення рентабельності виробництва, зростання місцевих бюджетів і попиту на житло, послуги тощо. Негативні наслідки також були і не менш очевидні — стрімке накопичення соціальних проблем (бідність, хвороби, злочинність) і зростання напруги, збільшення нерівності та незадоволеності, загострення міжетнічних й інших суперечностей. Київ зіткнувся з усіма цими наслідками — з позитивних отримував зиск, наслідки негативних впливів мав нівелювати шляхом продуманої соціальної політики на локальному рівні.

Однак що ж змушувало людей покидати звичні місця? Відповідь буде звична й вічна для всіх часів — пошуки кращої долі та можливостей для самореалізації (хоч тоді, можливо, й не мислили такими категоріями).

Підприємницький центр

Київ став центром тяжіння підприємництва та трудових ресурсів усього правобережного регіону. У 1870 році тут з'явився перший залізничний вокзал (у стилі стриманої англійської готики) і будівля міської думи (у стилі бароко). Це значно спростило логістику і на персональному рівні, і на рівні фірм. До того ж традиційні «биті шляхи» теж нікуди не поділися. Таким чином, сформувався потужний транспортний вузол, перевалочний пункт цукру й іншої сировини, що стало

перевагою для бізнесу та економіки міста. Додавали бонусів Києву як бажаному місцю проживання й розвинута міська інфраструктура (яка — ми побачимо далі — постійно розвивалася), наявність працівників (які приїздили тією самою залізницею або приходили пішки), місткий міський ринок (сформований тими самими мігрантами).

Будівля міської думи
З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

Не останню роль зіграла й фінансова сфера, що формувалася буквально на очах. Київ посів перше місце у фінансовому світі Правобережжя та України. У 1912–1913 рр. київські банки проводили 30% операцій усіх банків підросійської України, випередивши одеські (15–16%), харківські (12–15%) і катеринославські (11%).

Інтенсивна міграція до міста підприємців Правобережжя й іноземців вела не лише до появи нових форм бізнесу, а й виникнення перших в імперії монополій. Так, Київ протягом останньої чверті ХІХ ст. став «цукровою столицею імперії», що підсилювало його надрегіональне значення. Врешті, в Києві сформувалася соціальна група підприємців, яких, безсумнівно, можна вважати елітою.

Однак не все було райдужно в старовинному Києві, який шукав і знаходив своє нове модернове обличчя. Економічне лідерство тягло за собою наростання соціальної напруги та конфліктів — між роботодавцями та робітниками, між різними етнічними групами.

Соціальні конфлікти між підприємцями та робітниками були звичним явищем. Між ними панували відносини залежності й патерналізму, спричинені та посилені низькими заробітками, поганою (чи взагалі відсутньою) освітою, незнанням і неготовністю робітників захищати свої права. Хоча спроби знайти баланс інтересів часом були успішними, але тривалого соціального й етнічного миру це не приносило. А втім, навряд це було можливим у той час, коли вся імперія потерпала від тих самих хвороб зростання — соціальної несправедливості, ксенофобії, правового нігілізму та патерналізму.

Київ як поле битви

Слід також пам'ятати, що на початку ХХ ст. незалежної української держави не існувало, а українська нація тільки віднаходила себе. А от інші нації вже мали свою державність — у минулому чи в теперішньому (для початку ХХ ст. звісно). І для них Київ також був важливий. Ідеться про поляків і росіян. Лідерами в маркуванні Києва як «свого» міста вела звісно титульна імперська нація — росіяни. Київ став полем позначення історичної спадщини та героїв Київської Русі — мова йде про хрещення та князя Володимира Великого. Стверджувалося виключне право росіян на це минуле. Спорудження пам'ятника Володимирі та Володимирського собору — яскраві симптоми хвороби «Русь — російська», якою, втім, раді були захворіти більшість киян.

На зламі ХІХ–ХХ ст. Київ був також найбільшим на українській території центром польського інтелектуального життя та культурно-просвітницького руху. Наприклад, 1906 року було офіційно зареєстровано Польське товариство просвіти *Oświata* («Освят»), метою якого проголошувалося піднесення культури всіх верств польського населення шляхом поширення освіти рідною мовою на теренах Києва та Київської губернії. На вулиці Фундуклеївській, 26 пані Олецька утримувала приватну бібліотеку-читальню, де час від часу відбувалися публічні лекції польською мовою. Функціонували Київський польський жіночий гурток, Польське гімнастичне товариство м. Києва (вул. Лютеранська, 32) Київське польське товариство любителів мистецтва, в місто приїздили на гастролі польські трупи, з 1912 року при Київському польському громадському зібранні «Огниво», розташованому по вулиці Хрещатик, 1, діяла постійна польська трупа, утримання якої коштувало до 2000 руб. щомісяця...² Активна й небідна польська громада віднаходила та вбудовувала свій голос у київський багатоетнічний хор.

Здавалося б, у поляків й українців — спільний ворог, але... Зрозуміле бажання поляків відновити державність наштовхувалося на зростання українського руху, адже українці більше не хотіли бути її частиною. Гасло польського повстання 1863 року «За нашу і вашу свободу» підзабулося. На цих протиріччях імперія час від часу намагалася

---

² Іваненко О. Культурно-освітнє життя поляків на теренах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2015. — Вип. 24. — С. 26–44.

грати, копіюючи римське «поділяй і володарюй». Вічна тактика на початку ХХ ст. попри періодичні успіхи не врятувала Російську імперію.

Імперія послідовно й натхненно протистояла польському й українському національним рухам. Поліцейське переслідування за участь у національних рухах стало нормою життя Києва та ресурсом для місцевих новин.

Українське мало буквально виборювати своє право на існування. Валуєвський циркуляр і Емський указ стали чи не найзнаменитішими нормативно-правовими актами тієї доби. Однак були ще й інші: 1892 року було заборонено переклади з російської на українську, а 1895-го — видання українськомовних дитячих книжок.

Утім, саме початок ХХ ст. приніс у цьому питанні певні зміни. Стало зрозуміло, що обмеження сфер функціонування української мови суперечить загальному курсу лібералізації в імперії. У 1905 році було очевидним, що заборонні рішення мають геть протилежний ефект. Освічені українці своє право на мову й культуру реалізували на теренах іншої держави, ще й суперниці, конституційної Австро-Угорщини, що завдало шкоди міжнародному авторитетові Росії. Того самого року імперська Академія наук визнала, що держава в посяганні на елементарне громадянське право — розмовляти рідною мовою, мати власну літературу — викликає неповагу до себе³. Отже, українська мова та українська справа отримали «послаблений режим» і шанс на більш повноцінний розвиток. Утім, це тривало недовго. Адже — ми пам'ятаємо — Київ був важливим місцем для російського імперського проєкту, «матір'ю міст руських». Тож тут не бракувало російських націоналістичних організацій і відповідно налаштованих осіб.

Тисячу дев'ятсот дев'ятого року київський окремих цензор з іноземної цензури С. Н. Щоголев за політичної підтримки діячів «Киевского клуба русских националистов»⁴ склав доповідну записку «О поль-

---

³ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гіцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. X–XXXII.

⁴ Київський клуб російських націоналістів — антиукраїнська організація, яка діяла у Києві протягом 1908–1917 років. Налезала до «Російського національного союзу». Її члени вважали українську мову жаргоном, а українську історію — вигадкою. До клубу входило чимало представників київської інтелектуальної та культурної еліти.

ских и малорусских просветительных обществах». На початку січня 1910 року київський цивільний губернатор О. Гірс відправив її до Петербурга. На підставі доповідної записки 20 січня 1910 року тодішній прем'єр Петро Столипін підписав циркуляр, згідно з яким мала бути припинена реєстрація «інородчеських», зокрема й українських національних, культурно-просвітницьких товариств. Вони нібито становили загрозу для громадської стабільності та державної безпеки. Згідно з циркуляром, діяльність уже чинних товариств була припинена. Тож український рух (як і решта інших) знов було заборонено⁵.

Наростання імперського тиску та поширення шовіністичних настроїв у Києві, звісно, не зупинило рух українського народу до власної держави, хоча й сповільнило його. Проте це застерігає нас — Київ аж ніяк не був монолітним у своїх політичних переконаннях. І на початку ХХ ст. проукраїнськи налаштованих киян було не так і багато як для історичної столиці України. І хоча в той час соціологічних опитувань не проводили, було б цікаво знати, кого серед киян було більше — російських чи українських націоналістів?

А втім, 100-тисячна демонстрація під синьо-жовтими прапорами в Києві на Софійській площі 19 березня 1917 року продемонструє, чий Київ насправді

---

⁵ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гіцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. X–XXXII.

Образи Києва

Як кияни та гості міста сприймали Київ щодня? Яким було для них їхнє звичне оточення?

Відповіді на ці запитання — зміни. Нехай не такі стрімкі, як нині, але все ж помітні та часом навіть травматичні.

Кияни пам'ятали, як нещодавно замість номерів були знаки на будинках. Багато хто не втомлювався дивуватися «реалістичності» панорами «Голгофа» біля костелу святого Олександра (або ж, як його називали місцеві, «Ослячих вух Берніні»), коли привезли перший сінематограф.

Хтось пригадував, як місцеві босяки навесні рили нори в схилах Дніпра, а тепер цим «троглодитам» у парк було зась — тут відкрито для всіх охочих частину Царського саду, створено майданчик для дитячих ігор, Петровську алею для катання в екіпажах, Сад мінеральних вод, що в просторіччі кияни називають «мінерашкою». Поряд із приватними бібліотеками й безплатними читальнями на зразок «Кабінету для читання», або «Аптеки для душі» (на Хрещатику, 31), з'являється перша публічна бібліотека. Місто змінювалось на очах. І — як завжди буває в усі часи — зміни подобалися не всім.

Для киян межі ХІХ–ХХ ст. сприйняття таких подій поєднувалося з огляданням на «старі часи», які від теперішнього відокремлювало тільки кілька десятиліть. Так, кияни нарікали на нову «висотну» забудову міста (достоту, як і нині), з радістю приймали те, що робило їхнє життя комфортнішим — наприклад фунікулер: «диво сучасної техніки, втілення вигадливого задуму чарівника»⁶. Проте нова забудова Хрещатика зазнавала нищівної критики: «Від неї віє фабричним холодом, чого не можна сказати про барокові тони Лаври чи Софійського собору з їхньою печаттю особистого смаку, з їхньою цікавою зовнішньою фізіономією або про квартири 2-ї половини минулого сторіччя з їх складами всілякого „застарілого романтичного непотребу“»⁷.

---

⁶ Сарапіна Є. Вернакулярний Київ: місто мого уявного // Місто й оновлення. Урбаністичні студії / Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні; Редкол. : С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко. — К. : ФОП Москаленко О. М., 2013. — С. 51–60.

⁷ Шероцкий К. В. Киев: путеводитель. — К. : тип. С. В. Кульженко, 1918 г. — С. 317.

Імперський Київ осмислювали в межах міфологем «Ієрусалима землі руської» та «матері міст руських». За радянських часів їх було трансформовано у формулу «колиски трьох братніх народів». Хай у якому виконанні, ці міфологеми робили акцент на киеворуському періоді історії міста. Проте фізичне обличчя Києва не вкладалося у ці формули навіть на початку ХХ ст. Втім, алогічність таких формул не запуняла від повторення мантр про «матір міст» чи «Ієрусалим»⁸.

Синкретизм цих міфологем ілюстрував відкритий у 1888 році пам'ятник Богдану Хмельницькому з двома написами: «Волимо під царя східного, православного» та «Богдану Хмельницькому — єдина неподільна Росія». Хоча, здавалося б, пам'ятник українському гетьману мав би символізувати геть інше.

Міфологема Києва як «Ієрусалима землі руської» є його найдавнішою самопрезентацією. Йдеться про тезу, що протягом історії України «все національне життя зосереджувалось довкола церкви». Ця символічна модель перетворює Київ на сакральний простір із незмінною сутністю. Так, на початку ХХ ст. «охайні “європейські” вулиці з трамваями, автомобілями та святково вбраними будинками» часом сприймалися як анахронізм для міста, що мало б завмерти у «вічному теперішньому» Київської Русі з її сакральними пам'ятками⁹.

Для офіційної імперської риторики Київ постає як місце, де «...виникла наша вітчизняна віра, державна організація і російська народність, тобто народилась і змужніла нинішня велич Росії». І хоч інтерес до Києва як до найстаршого російського міста існував з початку ХІХ ст., сам цей нарратив здається вічно живим. Тим паче живим він був на початку ХХ ст. — в часи сплеску імперських геополітичних амбіцій. Пам'яті про Київ було відведено роль міфічного часу становлення, де держава поєднана з релігією. Таким чином, відбувалася легітимація і самої Російської імперії, і колоніального статусу України загалом і Києва зокрема.

Нове стає зручним, якщо його розглядати як таке, що розвинулося з форм минулого. У Києві зламу століть це помітно на прикладі архітектури. Архітектура псевдовізантійського стилю Києва, що перебуває

---

⁸ Сарапина Є. Київські перехрестя політик пам'яті // <https://ideopol.org/wp-content/uploads/2014/02/3.2.-Sarapina-Memory-UKR.pdf>.

⁹ Там само.

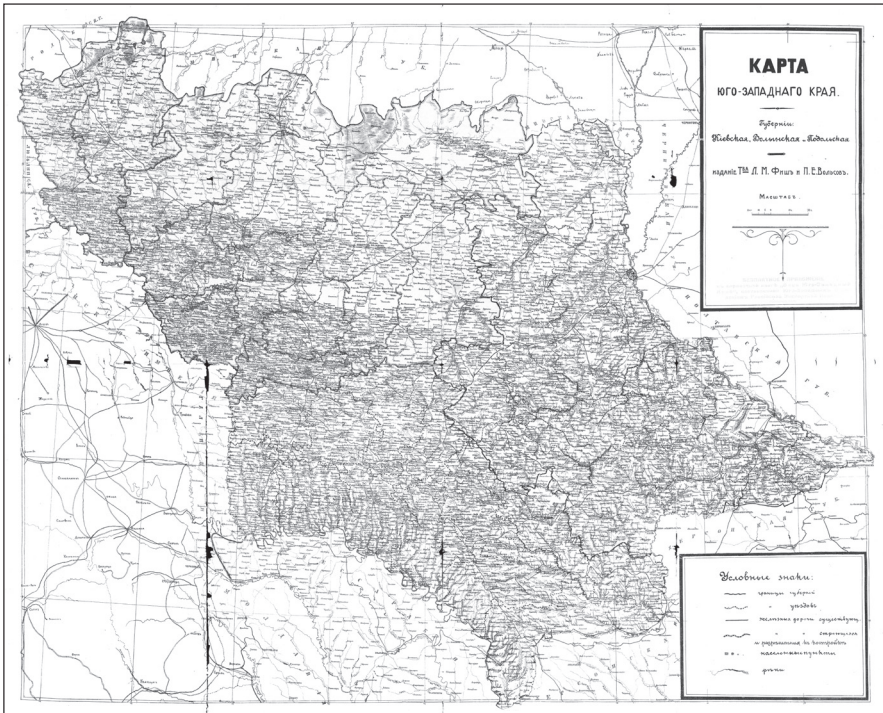
в колоніальному статусі, презентується як продовження традицій Київської Русі, коли місто є самостійним політичним центром.

* * *

Друга половина XIX ст. означала для Києва структурні зміни й старт зростання. Початок XX ст. приніс пришвидшення цих процесів у геометричній прогресії. Водночас варто пам'ятати: зростання — це завжди і виклик. Приїжджі — це і робоча сила, і навантаження на соціальну інфраструктуру, і розширення внутрішнього ринку, і наростання конфліктного потенціалу. Поліетнічність — це і капітал розмаїтості, і єврейські погроми (про це — далі). Не з усім місто могло дати собі раду.

Образ міста, його економічний, культурний і політичний функціонал, міська та соціальна інфраструктури, закладені в цей час, визначили роль Києва в історії України на наступне століття.

Карта Південно-Західного краю Російської імперії

Водночас слід пам'ятати — не було бажання влади розвивати й інвестувати в Київ, бо це прекрасне перспективне місто. А була мета забезпечити та підтримувати російське імперське панування, але фокус історії в тому, що вона має свій власний темп і напрям руху. Імперське в результаті стало просто київським, водночас нагадуючи нам — імперія все ще поряд. І вона все ще має в Києві ресурси для впливу, закладені понад сто років тому.

КЕРУВАННЯ МІСТОМ

Невидимий, але життєво важливий елемент міського повсякдення — система керування містом. Які повноваження мав міський голова? На що впливала міська управа? Що могла рекомендувати й що вчинити міська дума? Яким був рівень корупції? Яким чином розв'язували стратегічні для міста завдання — як-от прокладення каналізації чи вибір підрядника на будівництво міської електростанції? В цьому розділі ми спробуємо прояснити хоч би деякі з цих питань.

Система міського самоврядування

Ліберальні реформи Олександра II принесли зміни і в систему міського самоврядування. Тепер найбагатші та привілейовані жителі міської громади обирали гласних (депутатів), а ті вже обирали міського голову. В містах завирувало політичне життя.

Згідно з міською реформою 1870 року було сформовано систему міського самоврядування (рис. 2)¹⁰.

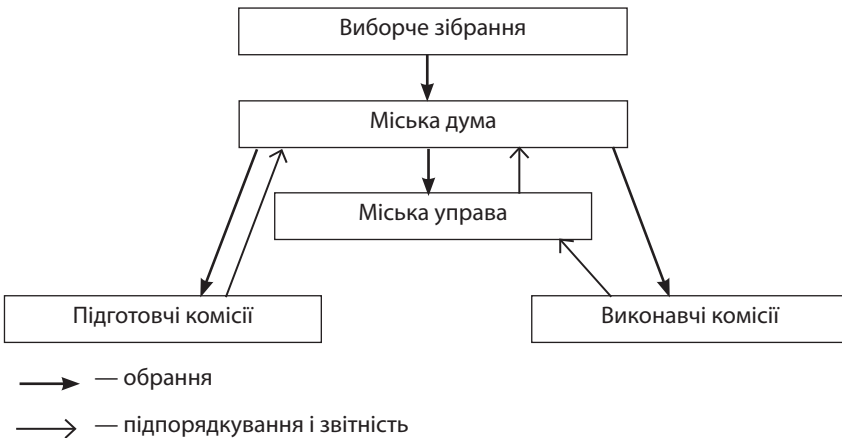

Рис. 2. Система міського самоврядування за міською реформою 1870 року

¹⁰ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — К., 2016. — С. 71.

Починати, як ми бачимо, варто з виборів. Їх процедура до міської думи гласних (депутатів) регламентувалася положеннями 1870-го й 1892 років. Вона передбачала укладання списків виборців, розподілення їх на категорії, визначення часу та місць виборчих зібрань. Слід зазначити, що право голосу мала абсолютна меншість жителів міста — зареєстровані власники майна, вартість якого мала сягати певної суми. Ну й, звісно, права голосу не мали жінки. Обмежена версія міського самоврядування, а втім, і це було для імперської влади величезною поступкою.

У виборчу скриньку вкидали кульки за чи проти, після чого підраховували голоси. Наступним етапом було схвалення осіб у званні гласних на основі більшості поданих кульок. Після остаточного схвалення губернатором переліку обраних депутатів, на урочистому першому засіданні Київської міської думи новообрані гласні складали присягу на вірність імператорові. Вибори до міської думи ставали механізмом формування команди міських управлінців.

Міська влада Києва складалась із двох гілок — розпорядчої (що видає розпорядження — віддалений аналог законодавчої гілки) та виконавчої. Розпорядчий орган — міська дума, її обирали, і виконавчий — управу. Київська міська дума була створена 23 лютого 1871 року. І думу, і управу очолював міський голова, а в разі його відсутності — його заступник, «товариш» міського голови. В залі засідань думи брали участь її гласні, а їх хід протоколював міський секретар. Виконавчий орган думи, управа, складалася з постійних її членів, а також постійних і виконавчих (тимчасових) комісій, у які наймалися фахівці й робочі. Крім них до її складу входили міські землемір й архітектор.

Були також кілька загальнодержавних органів, які контролювали та регламентували рішення й частково діяльність міської думи та управи. Насамперед — це губернське в земських і міських справах присутствіє, яке розглядало всі скарги й правопорушення. Губернатор і генерал-губернатор були вищими інстанціями, які могли запросити у міської влади звіти, ревізувати її діяльність або ж змусити виконати державні потреби, пов'язані, наприклад, із забезпеченням військ, що дислокувалися у Києві. Понад те, губернатор мав право ініціювати засідання думи та виносити на розгляд гласних власні пропозиції. Подекуди контроль за діяльністю київського міського самоврядування здійснював міністр внутрішніх справ. Утім, дума не боялась і доволі

часто оскаржувала невиконані рішення, сперечалася з губернатором і посилала свої постанови на розгляд у вищі інстанції (Сенат), а іноді навіть вигравала спори.

Загальна схема київського самоврядування протягом другої половини XIX ст. лишалася незмінною. Проте у XX ст. місто ввійшло з новою версією міського положення — закону, що регулював самоврядування міст. Нова версія від 1892 року мала на меті ліквідувати недоліки попереднього шляхом поліпшення складу виборців. Утім, поліпшення з боку Петербурга було доволі своєрідним. Доступ до влади змогли отримати квартиронаймачі, а не тільки власники нерухомості. І в цьому ніби був позитив, але водночас було також підвищено розмір майнового цензу (не менше як 1500 рублів для Києва). Запроваджувались обмеження щодо нехристиян — тепер їх могла бути всього п'ята частина від кількості обраних гласних (замість третини). Тобто поліпшення означало насправді звуження кола тих, хто мав доступ до права обирати й бути обраним до складу міської влади. Тож якщо до 1892 року 3% киян мали право голосу, то виборців на початку XX ст. у Києві стало менше за 1%¹¹.

Загальна ідея ж нової версії міського самоврядування полягала в посиленні державного регулювання виборчого права та ролі держави в міському самоврядуванні, посиленні контролю державних органів за використанням міських коштів. Натомість посилювалася відповідальність міської влади за соціальну політику в місті¹².

Кількість гласних у думі визначалася пропорційно до кількості виборців у кожній дільниці (адміністративно-територіальному районі) міста. А оскільки виборці були фактично найбагатшими киянами, то логічно, що найбільше гласних могли обрати від Старокиївської дільниці — 20, 15 — від Либідської, 12 — Лук'янівської, Подільської — 9, Плоської — 8, Палацової та Бульварної — по 6, Печерської — 4 (станом на 1902 рік). Слід також зазначити, що активність цих найбагатших киян

---

¹¹ Шандра В., Глизь Ю. Післяреформений період: 1870–1914 рр. Формування міського самоврядування // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2019. — С. 99.

¹² Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — К., 2016. — С. 51.

у справі вибору міської влади не вражала — на 1910 рік становила 58,5%¹³.

Київська міська дума уміла мобілізувати інтелектуальні та фінансові ресурси для вирішення потреб міста. Її метою було сприяти перетворенню Києва з провінційного губерньського в модерне місто з розвинутою інфраструктурою та соціальними послугами. Одночасно самоврядуванню доводилося долати цілу купу вічних проблем — брак професійних управлінців, корупцію, надмірну опіку держави.

Утім, брак кадрів київська міська влада навчилася долати шляхом аутсорсу та використання інституту комісій. У ці комісії, створювані за потреби, запрошували фахівців, експертів у галузі містобудування, охорони здоров'я, транспорту, до яких особисто звертався міський голова і які вивчали доручене питання й пропонували найкращі шляхи його реалізації. Їх роботу зазвичай очолювали члени управи. При Київській думі діяло по кільканадцять комісій одночасно. Водогінна комісія працювала над упорядкуванням водопостачання киян, будівельна — пропонувала, яким чином ураховувати ландшафт, забудовуючи його прибутковими будинками, правова — забезпечувала дотримання міського законодавства, цінова — контролювала ціни на продукти, фінансова — вишукувала кошти для міських заходів і проєктів т. д., і т. д.

Важливо, що з часом кияни ставали все активнішими в міському самоврядуванні. З'являлося розуміння того, як функціонує міська влада та яким чином на неї можна впливати. Наприклад, жителі кварталу чи вулиці обирали вуличних уповноважених, і ті вже скаржилися до органів міської влади, губернатора, а то й до генерал-губернатора. Наприклад, домовласники Кожум'яцької вулиці Києва 1902 року клопоталися про запровадження другого поліцейського поста, бо їх район переповнений був чорноробами, а ті після роботи й пиятик улаштовували бійки.

Міська дума

Київська міська дума була віддаленим аналогом сучасної київської міської ради. На початку ХХ ст. дума скликала на засідання до семи разів на місяць. Слід зазначити, що гласні не отримували за свою

---

¹³ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — К., 2016. — С. 65.

роботу винагороди, тому не завжди мали час і натхнення відвідувати засідання міської думи, які тим більше не були обов'язковими. Вони тривали по кілька годин, і, почавшись о 19:00, могли затягнутись до 23:00 години. Тож часто міський голова змушений був розшукувати гласних і запрошувати їх на засідання, аби зібрати бодай кворум — третину обраних депутатів (тобто 24 з 72). У разі відсутності потрібної кількості гласних засідання переносили й наступного разу відкривали за будь-якої наявної кількості¹⁴.

Міська управа

Міська управа мала п'ять постійних відділів — фінансовий, земельний, розпорядчий, будівельний і воєнно-квартирний. Була також ціла низка тимчасових відділів.

Відділи міської управи можна розділити за такими критеріями:

- забезпечення життєдіяльності міста Києва (садівничий, базарний, освітлювальний, житловий, водопровідний та ін. відділи);
- організація праці службовців Київської міської Думи та Управи (розпорядчий, фінансовий, секретаріат, відділ охорони праці, рахунковий, концесійний відділи);
- ведення загального діловодства органів міського самоврядування (секретарський відділ).

Усі члени управи, канцеляристи, секретарі й наймані техніки були прямо підпорядковані міському голові. Розпорядчий, розрахунковий і секретарський відділи складали звіти думі та губернатору. Взаємодія міського самоврядування і губернатора здійснювалася саме через управу, а тому її роль суттєво зросла.

З 1889 року в Києві існував навіть аналог сучасного довідкового бюро. Це адресний стіл. До його функцій входило:

- ведення списків жителів міста Києва старших за 14 років;
- безкоштовне надання всім органам влади й посадовим особам за їх вимогою відомостей про місце проживання в місті Києві

---

¹⁴ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — К., 2016. — С. 77–79.

осіб, які перебувають у розшуку, а в разі відсутності — про час їх вибуття з міста;

- надання платних довідок такого самого характеру всім особам, які їх потребували. Видача приватним особам довідок з адресного столу відбувалася щодня в приймальні години. На випадок виникнення екстреної ситуації в адресному столі працював черговий, який видавав потрібні довідки. Довідки не були безкоштовними — за видачу стягувалася плата 5 копійок.

Міські голови

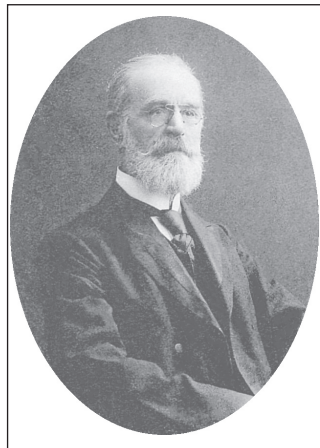
Особа міського голови багато важила для ефективності самоврядування. А надто в Києві. Потрібно було вміти знайти баланс між міською думою, цивільним губернатором і генерал-губернатором. Нелегка справа. Тут потрібна була людина авторитетна, досвідчена, розумна. Київські мери початку ХХ ст. по-різному справлялись, але всі вони варті бодай побіжної згадки.

Важливо розуміти, що на зламі ХІХ–ХХ ст. на посади міських голів і гласних почали обирати активних міських діячів, із вищою освітою, було серед них багато таких, які досягли поважного соціального статусу не завдяки походженню, а завдяки власній праці. Їхня мета полягала в розвитку й покращенні життя в Києві, в цьому вони вбачали свою місію, нехай як пафосно це звучить.

У дореволюційній частині ХХ ст. Київ очолювали всього двоє: Василь Проценко — у 1900–1906 рр. та Іполит Дьяков — у 1906–1916 рр.

Василь Проценко (1844–1917?) — київський міський голова у 1900–1906 рр. Походив з дворянського роду, оскільки його батько був церковним настоятелем, отримав частково духовну освіту — закінчив семінарію. Після — медичний факультет Київського університету (1870). Мав ступінь доктора медицини і був успішним приватним лікарем-практиком. Від 1887 року обирався гласним міської думи. Був обраний міським головою у листопаді 1900 року, після смерті Степана Сольського (про нього — трохи нижче). Під час його головування в міській думі закономірно утворилася група так званих «проценківців» — його прихильників. Пропрацювавши на посаді 5,5 року, відмовившись переобиратися як на посаду гласного, так і міського голови, перейшов на інший рівень роботи — Василь Проценко обрався членом Державної думи ІІІ скликання від

міста Києва (1907–1912). Після завершення депутатської каденції залишився жити в Петербурзі. Втім, бував і в Києві. Зокрема, щоб заснувати Київський клуб російських націоналістів. У 1913–1917 рр. був на службі у відомстві добродійних закладів імператриці Марії. Як склалася доля Василя Проценка після повалення російської монархії — невідомо. Був нагороджений кількома орденами та медалями.

Василь Проценко

Василь Проценко запам'ятався містянам не так своїм мерством, як корупційним скандалом. На зламі століть було розпочато й закінчено будівництво міської гавані, яка містилася в гирлі річок Прип'яті, Сож, Десни й Тетерева, де вони впадали в Дніпро. Місто витратило 300 тис. рублів на цей проєкт, але могли й заощадити. Кошторис був значно завищений через нібито привласнені майбутнім головою думи В. М. Проценком 100 тис. рублів, тому будівництво гавані журналісти через відому світову аферу прозвали «Києво-Подільською Панамою». Ревізія підтвердила нецільове використання коштів — штучно збільшувалася площа робіт, некоректно проводилися розрахунки підвезення каменю та вивезення землі. Однак висновок ревізійної комісії переглядали 1910 року, і юридична комісія визнала тільки, що проєкт будівництва гавані та контракт з Округом шляхів сполучення було укладено непрофесійно та не вигідно для міста. В будь-якому разі чутки не спричинили жодних втрат для Василя Проценка.

Після обрання Василя Проценка міським головою в управлінні почали наростати проблеми, комунікація між групами впливу в місті погіршилася. Міський голова виявився конфліктним, негнучким, йому бракувало лідерських якостей і стратегічного бачення перспектив розвитку міста.

На заміну недалекоглядному корупціонеру з дипломом лікаря міським головою Києва було обрано голову групи «прогресистів» у Київській міській думі — Іполита Дьякова (1865–1934). Він був міським головою десять років — від 1906-го до 1916 року.

Іполит Дьяков

Народився майбутній київський очільник у Черкасах в родині чиновника. Навчався в Першій київській гімназії, далі — на фізико-математичному факультеті Київського університету Святого Володимира. Служив чиновником при різних відомствах (зокрема, при Управлінні кіннозаводства).

У 1895 році був уповноваженим Головного управління державного конярства з організації російської етнографічної виставки в Парижі, 1900 року працював над підготовкою імперської експозиції на Світовій виставці, за що французький уряд нагородив його кавалерським хрестом

ордена Почесного Легіону. Від 1900 року Дьяков оселився в Києві. Від 1902-го обирався гласним Київської міської думи.

За переконаннями Іполит Дьяков був центристом. Його стиль керування був однозначно ефективнішим за стиль попередника — і це було видно не тільки по міських справах. За його ініціативи відкрився Комерційний інститут, успішно пройшла Всеросійська промислова виставка, Перша спортивна олімпіада в імперії та Перший всеросійський з'їзд представників міст із питань покращення міських фінансів.

Міський голова був також спортсмен-аматор, автомобіліст. Дьяков був заможною людиною, в родинній власності було кілька будинків у центрі міста й один розкішний «Гранд-Готель» на Хрещатику.

Знову очолив міську управу Іполит Дьяков за часів правління гетьмана Павла Скоропадського в жовтні-грудні 1918 року. Емігрував з України, не сприйнявши революційних хаотичних змін. Помер 1934 року в Берліні.

Стратегії київської лояльності: почесне громадянство

Звання почесного громадянина міста в Російській імперії належало до не надто поширених, але вельми почесних нагород. Також це був інструмент для міської влади — кому віддячити, а перед ким запобігти й зайвий раз продемонструвати лояльність. Найчастіше серед нагороджених були губернатори, генерал-губернатори, члени родини

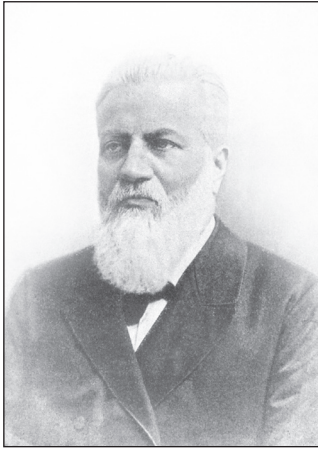
Романових й ін. Однак були також і відомі благодійники, заслужені міські голови.

Звання почесного громадянина міста надавалося за результатами клопотання міської думи й символізувало «виняткову форму вираження вдячності й подяки громади за діяльність на користь міста, а також данина поваги до людей, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною». Отримати звання міг як підданий імператора, так й іноземець, особа з будь-якого соціального стану, якщо її заслуги перед містом визнавались достатніми для цього. Поодинокість випадків надання статусу почесного громадянина призводила до того, що уніфікованої термінології, термінів і критеріїв надання так і не виробили.

Право подавати кандидатури на звання почесного громадянина міста мали гласні (депутати) міських дум. На засіданні думи кандидатуру обговорювали представники власне думи, громадськості, міг виступити й губернатор. Далі голосування визначало, чи підтримує місто кандидата на шляху до отримання почесного громадянства. Проте міська дума та позитивний результат її голосування були тільки першим колом бюрократії, яке мало пройти рішення про присвоєння комусь звання почесного громадянина міста. Далі папери через руки міського голови потрапляли в канцелярію губернатора, який доповідав про подання міської думи особисто міністру внутрішніх справ, долучаючи до суті справи свій висновок. Останній додавав цю інформацію в доповідь для імператора, який мав особисто погодити надання звання почесного громадянина міста. Тільки тоді обраний кандидат міг отримати документ про присвоєння звання. Чітких строків тривалості бюрократичної процедури не було, бо занадто багато кілометрів і кабінетів мали пройти відповідні папери.

Ми не знаємо, яким чином діяла міська дума у разі негативного результату для справи, але позитивне завершення давало привід для урочистого засідання, де оголошували рішення імператора та вручали винуватцю події відповідні атрибути звання почесного громадянина міста. Немає також даних, якими були ці атрибути в різних містах, проте відомо, що один із перших почесних громадян Києва, міський голова Павло Демідов князь Сан-Донато, 1874 року отримав диплом, за який управа сплатила 150 рублів сріблом.

У Києві статус почесного громадянина міста за період із 1863-го по 1917 роки отримали чотирнадцять осіб. З них на початку ХХ ст.

Степан Сольський

нагороджених було всього двоє — Степан Сольський і Петро Столипін. Перший був міським головою, другий — прем'єр-міністром імперії. Всі вони вписувалися в загальну модель — продемонструвати лояльність та/або віддячити.

Степан Сольський, київський міський голова, став почесним громадянином у перший рік XX ст. й останні місяці свого життя. Степан Сольський — безумовний виняток у списку нагороджених званням почесного громадянина Києва. Богослов, заслужений професор Київської духовної академії, людина небагата й надзвичайно скромна, а водночас — київський міський

голова з 1887-го по 1900 рік, який загалом пропрацював у міському самоврядуванні довгі 30 років і завжди мав довіру киян і незаперечний авторитет. М'який Степан Сольський зажив слави чесного, толерантного, працелюбного та ліберального очільника міста. Навіть прізвисько «Уважай Уважайч», яке Сольському дали міські газетярі, було геть необразливим. Навпаки — воно наголошувало на його незмінній ввічливості та спокійності. Відомий він був як людина прогресивних поглядів, завжди бачив можливості для впровадження тих чи інших технічних інновацій у справі облаштування міста, не шкодував часу й сил на благоустрій Києва.

За його каденцію в місті збудували першу електростанцію (1890), розпочали будівництво Політехнічного інституту та нової Опери, спорудили знаменитий театр «Соловцов» (нині — Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка), також закінчили опорядження Володимирського собору (1896), відкрили пам'ятники Богдану Хмельницькому (1888) й імператору Миколі I (1896). Степан Сольський сприяв створенню можливостей для реалізації таких потужних інфраструктурних проєктів, як міська каналізація, гавань, телефонний зв'язок (1886) і трамвайне сполучення (1892). Науково-промисловий і художній музей також був збудований за часів перебування професора на посаді міського голови (1897–1899).

Показово, що професор Сольський намагався тримати баланс між забудовою міста багатопверховими прибутковими будинками та створенням зон відпочинку — скверів і парків, прикрашених фонтанами. У 1889–1895 рр. спеціальна садова комісія міської думи розробила проєкт озеленення Києва, згідно з яким на вулицях висадили каштани. З часом їм судилося стати символом міста, тож виходить, що професора Київської духовної академії Степана Сольського можна вважати одним з авторів міської символіки нинішньої столиці України. На посаді міського голови Степан Сольський опікувався проблемами функціонування лікарень, притулків й інших об'єктів соціальної інфраструктури міста. Як викладач Київської духовної академії він розумів важливість розвитку освіти. Можливо, саме тому за його головування міська влада значну частину бюджету витратила на підтримання освітніх і культурних закладів. Наприклад, у 1900 році фінансування від міста отримували 49 училищ, вечірні курси грамотності для дорослих, безкоштовна читальня, Товариство грамотності й навіть кілька дитячих садочків.

У лютому 1900 року міська дума ухвалила рішення подати його кандидатуру на отримання звання почесного громадянина Києва. Тут слід зазначити, що багаторічний мер, за характеристикою київського журналіста Сергія Ярона, був «Дуже доброї душі людина і один з найчесніших громадських діячів: про кожную непродуктивно витрачену міську копійку він тужив більше, ніж про власну» і колись мав необережність, звертаючись до депутатів, сказати: «Ви, гласні, хочете вигод лише для багатих, треба ж подумати і про бідних!» Цією фразою він зажив собі досить багато ворогів, проте подання про присвоєння йому почесного громадянства з формулюванням «...в продовження багаторічної, безперервної та благодійної його діяльності в міському громадському управлінні» підтримали 60 гласних¹⁵.

Помер професор Сольський раптово, від серцевого нападу, 7 листопада 1900 року. За два роки по смерті професора за проєктом архітектора Едуарда Братмана над похованням було зведено склеп у вигляді кам'яної башти в три поверхи з написом: «Киевскому городскому голове — Степану Михайловичу Сольскому от Киевского

---

¹⁵ Ярон С. Г. Київ у 80-х роках. спогади старожила. Статті, коментарі та добір ілюстрацій О. М. Друг. — К., 2017. — С. 128–129.

городского общественного управления. 27.XII.1835–7.XI.1900». Нині останній притулок Степана Сольського, його дружини та сина слугує каплицею, це пам'ятка історії «Родинний склеп Сольських», яка охороняється законом України.

Останнім нагородженим званням почесного громадянина Києва став прем'єр-міністр Російської імперії, одна з найсуперечливіших постатей європейської історії початку ХХ ст. — Петро Столипін. Звання фактично посмертно було надане людині, яка за життя не мала до міста жодного відношення, а повна процедура нагородження тривала буквально тиждень. І це до того, що багато хто чекав на рішення роками. За цей тиждень повсякденний ритм життя міста був збитий, топновина не сходила ані з вуст перехожих, ані зі шпальт газет.

Цілком очевидно, що інтереси Києва як українського міста не були пріоритетом діяльності Столипіна, натомість у фокусі опинились інтереси імперського центру. Так, у березні 1911 року уряд, який він очолював, заборонив відзначення 50-ї річниці від дня смерті Тараса Шевченка. А у вересні під час фатального візиту до Києва прем'єр заявив, що допоки він живий, пам'ятника поету в «матери городов русских» не буде, тоді й одночасно ще й надав словесну підтримку київським чорносотенним організаціям

Візит до Києва Миколи II з родиною та свитою, серед якої був Столипін, розпочався наприкінці серпня 1911 року. Приводи були цілком гідні — святкування річниці звільнення селянства та відкриття пам'ятника Олександрю II на Царській площі. Ймовірно, очільники міста, губернії та генерал-губернаторства прагнули провести аналогію між фундаментальними зрушеннями на селі початку 1860-х років і початку 1910-х, які стали результатом аграрної реформи, проведеної Петром Столипіним.

Увечері 1 вересня 1911 року імператор Микола II із почтом і кількома міністрами, зокрема й Петром Столипіним, був присутнім на виставі «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова у київському оперному театрі (нині — Національна опера України імені Т. Г. Шевченка). В антракті до прем'єра наблизився анархіст, член бойової організації партії соціалістів-революціонерів і секретний співробітник Київського охоронного відділення, син київського мільйонера Дмитро Богров, і двічі вистрілив із браунінга. Перша куля влучила Столипіну в руку,

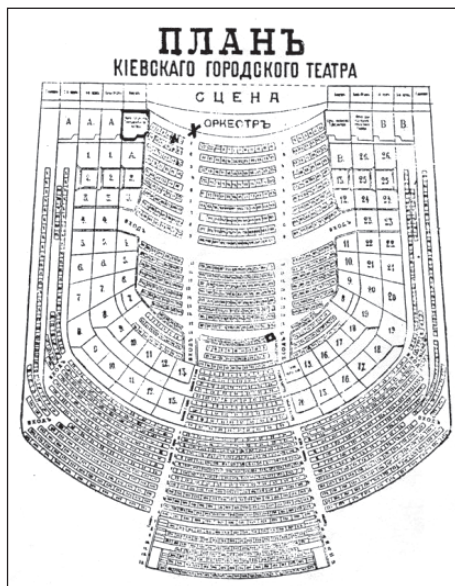
друга, відскочивши від орденського хреста св. Володимира, — у живіт. Поранений Столипін перехрестив імператора, присів у крісло і промовив: «Счастлив умереть за царя». Прем'єра доправили до Хірургічної лікарні доктора медицини І. С. Маковського на Маловолодимирській вулиці (нині — вулиця Олесь Гончара, 33б) — одну з найпрестижніших лікарень Києва.

Стрілянина в театрі сколихнула місто. У Володимирському соборі відслужили урочистий молебень за одужання пораненого, стан здоров'я Столипіна не сходив з інформаційного порядку денного, двічі на день газети публікували відповідні бюлетені. Проте ані найсучасніші досягнення медицини, ані молитви не змогли врятувати політика — його рани виявилися несумісними з життям. За п'ять днів, увечері 5 вересня, поранений Петро Столипін помер.

Згодом убивцю судили та стратили. Швидкість слідства й поспішність у виконанні вироку вже тоді навела декого на думку про причетність влади до гучного політичного вбивства, суперечки щодо цього не вщухають навіть тепер.

Під впливом замаху, коли (поки) прем'єр був ще живий, у депутатів Київської міської думи виникла ідея нагородити голову Ради міністрів, гофмейстера (керуючого монаршим двором) Петра Столипіна званням почесного громадянина Києва. Наступного після трагедії в опері дня відбулось екстрене засідання думи, на якому, вочевидь, й було ухвалено відповідне рішення. Уже 3 вересня міський голова Іполит Дьяков за процедурою направив київському губернатору Олексію Гірсу прохання клопотатися про подальше просування справи.

Вочевидь, тут відбувся прояс звичаю надавати звання по-

План київського міського театру. Хрестиком позначено місце, де стояв П. А. Столипін у момент пострілу (Весь Киев. — 1911. — С. 947)

чесного громадянина представнику вищих урядових кіл як вияв лояльності, до того ж міській думі ні до чого був негативний імідж Києва як міста, де можуть ставати такі прикрі випадки, як політичні вбивства. Тим доречнішим виявився поспіх в ухваленні рішення, коли прем'єр помер — тут уже був мотив вшанування та визнання заслуг високопосадовця, якого вбили з політичних мотивів. На додачу до надання звання почесного громадянина вулиця, на якій розташовувалася клініка, де прем'єр пішов із життя, була перейменована на Столипінську.

Дев'ятого вересня Столипін поховали, тексти жалобних телеграм заповнили телеграфні стрічки та приймальні високих кабінетів, у скорботних адресах Петро Столипін серед інших його титулів і чинів уже йменувався почесним громадянином міста Києва. Вочевидь, на швидкість ухвалення рішення вплинула і сама трагедія, і контекст загальної скорботи, байдуже — вдаваної чи щирої, яка охопила Київ та імперію.

Згідно з побажанням, висловленим у заповіті: «Я хочу быть погребенным там, где меня убьют» — Петра Столипін було поховано в Києві, біля стін Трапезної церкви на території Києво-Печерської лаври. На панахиді були присутні члени уряду та парламенту, представники армії та флоту, всіх цивільних відомств, а також пересічні кияни. Надгробок існує в Лаврі й нині, часом його навіть прикрашають квіти.

Дуже швидко по смерті політика, вочевидь, під час організації похорону та в процесі клопотань про надання звання почесного громадянина міста Києва, виникла ідея спорудити йому пам'ятник. Тогочасний процес збирання коштів був повільніший за сучасний, але, попри це, потрібну суму зібрали швидко. До другої річниці смерті Петра Столипін, 6 вересня 1913 року, монумент було відкрито перед Київською міською думою на Хрещатику. Щоправда, простояв він усього три з половиною роки: 16 березня 1917 року учасники української демонстрації організували імпровізований судовий процес, у результаті якого проголосили вирок Петру Столипіну, і на очах багатотисячної юрби скинули пам'ятник, а згодом його було переплавлено.

Міський бюджет

Одна з ключових можливостей, створених реформою міського самоврядування, була можливість заробляти й самостійно укладати бюджет. Це давало містам у руки інструменти фінансової незалежності.

Міська влада формувала бюджет міста щорічно. Фінансова комісія міської управи складала розпис — проєкт витрат і потенційних надходжень, а на засіданні думи вже схвалювався остаточний бюджет. Головною вимогою було дотримання балансу й уникнення дефіциту. Основні статті прибутків склалися зі зборів, мит, податків й орендної плати, а витрати — з обов'язкових державних, на утримання міської нерухомості та власності, доброустрою, санітарії та освітньо-культурної сфери. Після кожного року діяльності думи управа готувала фінансовий звіт, у якому відбивався реальний стан речей й окреслювалося позитивне чи негативне сальдо — різниця між прибутками та витратами. Тепер трохи детальніше про міські фінанси на початку ХХ ст.

Прибутки міста. Закон про міське самоврядування встановлював стійке джерело наповнення — оцінювальний збір не більше за 10% чистого прибутку з нерухомості. Інші надходження з'явилися в процесі діяльності міської управи. Скарбницю міста наповнювали кошти з надання в оренду або продажів міського майна (землі та приміщень) і від зборів із документів на право торгівлі й заняття промислами. Окремо йшлося про збір із власників трактирів, постійних дворів, квартиро-наймачів, з утримувачів коней, екіпажів і т. п. Будь-який місцевий збір чи мито дума могла запровадити за умови схвалення його міністром внутрішніх справ.

Оцінювальний збір був важливим елементом міського політичного життя, постійним каменем спотикання між думою, управою та, власне, платниками цього збору. У Києві він з'ясовувався оцінювальною комісією після огляду нерухомого майна. Зазвичай розмір збору був не більше як 10% чистого прибутку від нерухомого майна або 1% його вартості. Протягом одного місяця після оголошення розміру стягнення його можна було оскаржити. І навіть найбагатші кияни не соромилися цього робити. Навіть щедрий на різноманітні добродійні пожертви Лазар Бродський сперечався з міською владою. Його майно було оцінено в 50 400 рублів, з яких він мав сплатити 1164 рублів збору. Та навіть потужні й безумовно прибуткові державні підприємства на кшталт Південно-Західної залізниці робили те саме. Управління Південно-Західної залізниці скаржилося на завищену оцінку валового доходу від будинку, яка була визначена у 110 тис. рублів. Відповідно, управління мало сплатити до 2 тис. рублів збору. І — дивно, еге ж? — ця скарга була визнана справедливою, й комісія думи переглянула її

й зменшила оцінку нерухомості до 80 тис. рублів. Зазвичай, подаючи скаргу, можна було не розраховувати на її позитивне вирішення, адже вони розглядалися тими самими членами комісії, які не були зацікавлені в переоцінюванні нерухомості. Хіба що знаходили нові потужні аргументи, як це сталося із залізницею. Цей прояв корупції на користь потужної компанії був свідченням загальної тенденції — маніпуляції з міським оцінювальним збором були постійним явищем. І це стало навіть як одне з важливих питань на порядку денному Першого все-російського з'їзду діячів із міського благоустрою в Одесі в 1910 році.

Утім, були й протилежні варіанти — коли майновий ценз для виборців виріс до 1500 рублів, знайшлися невдоволені тим, що втратили виборче право. Тож почався потік скарг на заниження вартості майна, але в них було мало шансів на позитивне вирішення. Міський голова Степан Сольський мав чітку позицію — штучне завищення оцінки майна сприяло б зростанню серед виборців дрібних власників, які не розуміли справжніх інтересів громади, але натомість могли б створити підґрунтя для маніпуляцій голосом і позицією дрібніших власників.

Завдяки активній забудові Києва на початку ХХ ст. надходження від оцінювального збору до бюджету значно зросли, і вже 1913-го його питома вага становила 17,3%, тоді як у Москві — 14,7%, у містах Лівобережної України — 9,8%. Непоганий показник, як бачимо.

Друга категорія прибутків до міської скарбниці складалася зі зборів і мит. Наприклад, акцизний збір із кошерних предметів стягувався з підприємців-євреїв. Щорічно він зростав з умовою, що міська влада витратить частину коштів на потреби єврейської громади Києва — утримання лікарні, кладовища, на виплату рабину, сиротам тощо.

Наступну групу становлять надходження від трактирного промислу, торгових закладів і промислових свідоцтв і патентів. Оскільки економіка міста зростала, то природно, що ця категорія прибутків зростала також. Найбільший приріст мали збори з трактирного промислу. Дума щорічно встановлювала їх розмір, коригуючи розцінки відповідно до зміни їхньої кількості та місця розташування.

Проте збільшилися надходження і від зборів із промислових свідоцтв — їх сплачували підприємці. Згідно з постановами міської думи, заклади промисловості та торгівлі сплачували від 10 до 15% з прибутків залежно від потужності/розміру валу.

Особливим джерелом надходжень були прибутки від підприємств, які місто здавало в концесію. Суть справи полягала в договорі між міською владою та підприємцем, згідно з яким перша сторона надавала право діяльності й створювала певні умови (виділення землі та приміщень), а друга — щорічно віддавала в міську казну певний відсоток чистого прибутку. Загалом це була взаємовигідна співпраця, адже самотужки міська влада Києва навряд чи подужала б такі потужні інфраструктурні проекти, як електричний трамвай чи система електричного освітлення вулиць, каналізація чи водогін. Спершу концесійні підприємства не були зобов'язувані відраховувати частину прибутків до міського бюджету. Однак на початку ХХ ст. ситуація змінилася — наприклад, з електричним товариством «Уніон» було укладено угоду (1899), за якою місто отримувало від 5 до 8% його прибутку. Мабуть, міська влада найняла геніальних медіаторів — умовити компанію платити бодай один відсоток від прибутків, якщо раніше вона цього не робила, — безумовний успіх. Другим підприємством, що сплачувало місту кошти, було Товариство київської міської залізниці. Воно погодилося платити в міську казну 1,5–3% свого прибутку. Втім, на початку ХХ ст. почався рух за викуп концесій у міську власність. Власне, це прямо рекомендувалося міністерством внутрішніх справ. Так було вирішено викупити в міську власність трамвай і каналізацію. Успішної реалізації цих рішень місто так і не дочекалося.

Практично незамінним, хоч і невеликим щодо відсотків, джерелом прибутків були також кошти від торгових мит, які стягувалися за ввезення та вивезення товарів через київські склади, дніпровські пристані й залізничний вокзал. Стабільні надходження також приносили візницький збір — міська влада брала з візників плату за користування площами, майданами та вулицями.

На початку ХХ ст. з'явилися нові види зборів. Їх запроваджували на якусь чітко визначену мету. Наприклад, для покращення медичного забезпечення місто запровадило лікарняний збір (1904), згідно з яким кожен містянин сплачував один рубль. І не обтяжлива сума для однієї людини, але відчутна в масштабах міста. Так само новим був попудний збір із міжміської залізниці, який використовувався на її обслуговування. Втім, міністерство внутрішніх справ дозволило користуватися ним тільки з 1910 року та й то за умови, що в думи на ці роботи бракувало б власних коштів. Насправді ж надходження від

попудного збору поступили в міську скарбницю тільки в останніх два роки перед Першою світовою війною і принесли немалі кошти: 1913 року — 112,4 тис. рублів і 1914-го — 95,4 тис. рублів.

Утім, коштів, як завжди, вистачало не всім і не на все. Загальною практикою було залучати державні позики. Більшість позик витрачали на державні витрати, зокрема, на військові, що породжувало заборгованість. І хоча Київська міська дума теж залучала позики, за розміром боргу, що припадав на одного мешканця, Київ мав найменші показники не лише серед міст Російської імперії, а і Європи (станом на 1912 рік).

Видатки міста. Київ був модерним містом, що розвивалось, і його розвиток потребував постійних інвестицій — у транспортну, соціальну, комунальну інфраструктуру. Чи вдавалось усе зароблене витратити суто на міські потреби? Вочевидь — ні.

У першому рядку витратної частини бюджету стояло те, за що відповідав київський цивільний губернатор, але до чого власне місто мало віддалене відношення — утримання державних установ, поліції та розквартирування військ. Це належало до державних обов'язкових витрат. Наприклад, місто змушене було зі своїх коштів приплачувати до казенних квартирних окладів. У Києві діяли напіввійськові порядки, адже в мирний час місто за свій кошт утримувало більше ніж 20 штабів, корпусів, полків, батальйонів, дивізіонів й окремих рот, команд, управлінь, канцелярій, обозів і лазаретів. Під час революції, у вересні та листопаді 1905 року, дума виділила кошти на мобілізацію військ у сумі 31,202 тис. рублів, ухвалила постанову — доручити управі і далі витрачати з міських коштів на чай нижнім чинам, що перебували в нарядах, охороняючи місто вночі. Безперечно, це все був часом непомірний фінансовий тягар для київського бюджету. Наприклад, за роки діяльності думи витрати на розквартирування військ зросли в 16,6 раза. Тож місто регулярно вдавалось до державних позик під ці статті витрат.

До обов'язкових витрат належала й сплата боргів — тобто відсотків за залученими кредитами. І це теж була доволі серйозна стаття витрат: на 1912 рік — 16,3% міських видатків. А загалом обов'язкові витрати становили третину міського бюджету.

Наступний щабель за витратами — утримання міського управління та суду. На початку ХХ ст. ця стаття витрат тільки зростала. Це було спричинено збільшенням штату й сфер діяльності управи: на

канцелярію (135 тис. рублів), утримання архітекторів й інженерів (30 тис. рублів), друкарні (27 тис.), виплату міських пенсій (20,5 тис.), оплату торгової депутації і поліції (17 тис.) та оренда приміщень для управління (16 тис. рублів)¹⁶.

Освітньо-культурні витрати міста були ще однією важливою категорією в бюджеті (освіта, громадська опіка, медична частина). Далі — господарські витрати. На першому місці тут були утримання міської нерухомості, спорудження й експлуатація скотобійні, міської електростанції, залізниці, будівель, ломбарду, телефону, аптеки тощо.

Важливою іміджевою витратою був благоустрій — від брукування вулиць до їх освітлення. Закономірно, що в цьому питанні міська влада йшла від центра до околиць, доволі часто до них так і не доходючи. Найбільші витрати спрямовували на облаштування Хрещатика, який обходився місту в 3,5 тис. рублів щороку. Втім, ці витрати, ймовірно, добре поверталися, адже Хрещатик, по суті, був вітриною міста.

Детальніше про витрати київської міської думи та питому вагу кожної статті наведено на *рис. 3*.

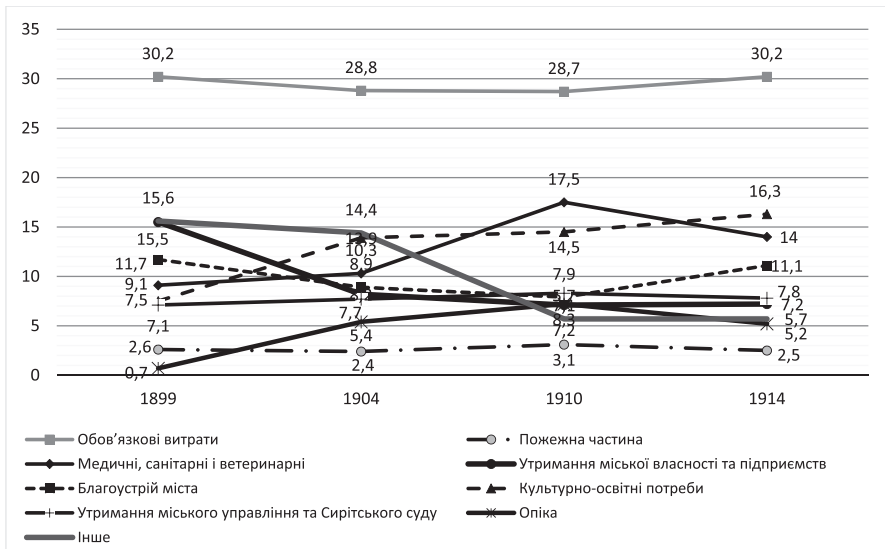

Рис. 3. Статті витрат міського бюджету, %

¹⁶ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — К., 2016. — С. 100.

Огляд київських міських фінансів на початку ХХ ст. завершимо відповіддю на ключове запитання: дефіцит чи профіцит? І — дефіцит був постійним супутником міських фінансів. Таблиця, наведена нижче, проілюструє — міський борг не мав особливої тенденції до зменшення.

Рік	Тисяч рублів
1901	-65,3
1902	-166,4
1903	+11,5
1904	+19,1
1905	-77,2
1906	-170,9
1907	-8,5
1908	-208,6
1909	-278,2
1910	-438,4
1911	-357,6
1912	-248,9
1913	-191,3
1914	-472

* * *

Реформа міського самоврядування, реалізована в 1870-х роках, була однією з найфундаментальніших у комплексі реформ 1860–1870-х років. По суті, це був шлях до громадянського суспільства. Втім, імперія так і не змогла остаточно відпустити міста у вільне плавання. Був контроль, бажання вирішити коштом міст загальнодержавні проблеми — легально чи не дуже. А поза тим, надзвичайно багато було зроблено на користь Києва — завдяки чи всупереч.

МЕЖІ МІСТА. СОЦІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ. РОЗВИТОК ЗАБУДОВИ

Кінець XIX та початок XX ст. — час інтенсивного зростання та змін у Києві. Історична столиця зазнала небаченого економічного розвитку. Київ став столицею для цукрової промисловості, фінансовим центром кількох губерній. Місто змінилося з неординарного, але все-таки невеликого центру губернії на величезне для України місто з новими економічними можливостями — розросталося, змінювалися його фізичні межі. Змінювалося також і їх наповнення — з'являлися нові й переформатовувалися старі вулиці та райони, місто росло вгору.

Межі міста

Ключова тенденція просторового розвитку Києва початку XX ст. — розширення та розсування кордонів.

Київ на межі XIX та XX ст. був заселений досить нерівномірно. Найщільніша забудова припадала на житлові квартали центра (Бульварна — 95,8%, Старокиївська — 77%, та Подільська — 71% частини).

Важливою тенденцією просторового розвитку стало входження передмість до складу міста. Слід назвати кілька чинників, що впливали та визначали цей процес:

- *Економічні зміни та розвиток передмість.* У них формувались окремі промислові кластери. Таким кластером стала, наприклад, Деміївка, з її пивоварним заводом і кондитерською фабрикою. Пиво на Деміївці вже давно не варять, а от кондитерська фабрика функціонує й досі;
- *Приріст населення* — мігранти із сіл осідали саме в передмістях, адже там було дешевше знайти житло й почати життя, яке мало більше спільного із селом, ніж із містом — ведення присадибного господарства було звичною справою;
- *Інфраструктура*, що сполучала віддалені райони з промисловими районами (залізниця, трамвай), була доволі розвиненою;
- *Соціальні зміни.* Представники нової соціальної групи — робітництва — заселяли такі нові райони, як Солом'янка, Шулявка

чи Деміївка. Це було близько до місця роботи, та й середовище було звичним.

Зрозуміло, що околиці почали заселятися стихійно. Так само стихійно формувались їх зв'язки з Києвом. Рівень упорядкування простору, санітарії, безпеки там був нижчим, ніж у місті. Околиці були одночасно і загрозою, і ресурсом. Тож київська міська влада так чи інакше, а мала звернути увагу на проблему. Цікавили міських урядовців насамперед питання безпеки, санітарного стану та збільшення податкової бази для міського бюджету. В міській думі ж більшість дебатів розгорталася довкола незадовільного санітарного стану передмість і загрози поширення епідемії з околиць у центр, а також скупчення осіб без певного місця проживання, «порушників спокою», кримінальних елементів, стихійного виникнення житлових поселень на неконтрольованих околицях.

У 1888 році ухвалено новий план забудови Києва, за яким його територія розширювалася вздовж Брест-Литовського шосе. Частина села Шулявки, так звана права чи міська Шулявка, у 1892-му була введена до зони забудови міста. Тисяча дев'ятсот десятого року аналогічне рішення було ухвалено щодо Солом'янки, Батієвої гори, Протасового та Кучминого Яру, в 1914-му — лівої частини Шулявки, селища Караваєві дачі, території Політехнічного інституту та цвинтаря Шулявської церкви. У 1904 році територія міста дорівнювала 64,3 км². Напередодні Першої світової війни Київ за розмірами забудованої території був третім містом в імперії. Водночас місто було доволі зеленим, адже під парками було 27,5% його території.

Більшість передмість було долучено до території Києва рішенням міської влади. Проте крім цього була ще й воля жителів самих цих районів. Непоодинокими були випадки незгоди мешканців навколишніх сіл переходити під міське керування. Наприклад, жителі Деміївки відмовилися від пропозиції про приєднання до Києва у 1911 році. Хоча це приєднання було логічним — Деміївка була близьким передмістям і на той момент навіть сполучалась із Києвом трамвайною лінією (споруджена в 1908–1911 рр. Давидом Марголіним, до цього сюжету ми ще повернемося). Так само було і зі Святошином — питання про приєднання постало в 1911-му та 1913 роках. Мешканці Святошина наполягали на особливих умовах приєднання та навіть надання Святошину статусу курортного міста. Деміївська епопея була завершена

тільки у 1918 році. Святошин було введено до складу Києва ще на рік пізніше — в 1919-му¹⁷.

Чудовою ілюстрацією розростання міста на зламі століть можуть бути статистичні дані, зібрані на міських київських переписах 1874-го та 1919 рр. Рівень грамотності в кожному з районів ілюструє їх ієрархію, а збільшення кількості — розростання Києва.

Кількість населення та рівень грамотності, 1874 рік¹⁸

Район	Кількість населення	Рівень грамотності, %
Місто		
Печерськ	18 984	59,05
Двірцевий	6885	58,67
Старокиївський	19 377	47,44
Либідський	20 908	51,28
Подільський	15 518	29,33
Плоський	20 632	39,93
Лук'янівський	9606	19,68
Куренівський	4664	24,96
Передмістя		
Шулявка	2003	31,89
Солом'янка та Протасів Яр	3910	25,14
Биківнянська гора	1010	29,20
Деміївка	3554	59,05

Однак проблема варварської та неспланованої, а отже, не завжди комфортної й раціональної забудови була актуальною й у ті часи. Жителі Шулявки в листі до губернатора (1910) писали: «Шулявщина забудувалась вельми швидко, але без будь-якого плану; немає правильних вулиць та провулків, що дуже небезпечно з огляду на пожежі та санітарію. Жителі потерпають від водяного голоду, бо наявні криниці дають гнилу воду, а громадських криниць та водоводів немає. Нестача

¹⁷ Архипова С. Динаміка розширення м. Києва в ХХ ст.: історико-географічний аспект // Регіональна історія України. — 2015. — Вип. 9. — С. 183–198.

¹⁸ Чубинський Павел, Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной в 1874 г., Киев 1875; Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою: по переписи 2 марта 1874 года. — Киев, 1875. — С. 36–38.

води, а також бруд та занедбаність вулиць за скупченням населення викликають епідемічні захворювання, вулиці Шулявки позбавлені світла»¹⁹.

Кількість населення та рівень грамотності, 1919 рік²⁰

Район міста	Кількість населення	Рівень грамотності, %
Фундукліївський	31 663	85,3
Старокіївський	34 300	85,9
Двірцевий	29 388	83,1
Троїцький	31 156	80,0
Тарасівський	30 634	83,9
Галицький	29 786	78,9
Львівський	34 130	84,7
Гостино-Двірний	25 524	76,0
Печерськ	17 052	80,8
Либідська	29 926	71,0
Солом'янський	23 919	68,7
Шулявка	20 359	74,0
Лук'янівський	17 850	76,9
Глибочицький	18 918	62,4
Плоський	27 038	62,8
Подільський	29 402	72,9
Звіринець	5902	65,9
Сирець	7679	69,6
Куренівка	8603	65,5
Пріорка	5474	59,7
Слобідки	13 773	59,2
Деміївка	22 734	67,8
Святошино	4666	72,1
Пуща Водиця	2694	63,6
Труханів острів	3174	74,4
Смуга відчуження	1661	74,7
Олександрівська слобідка та Чоколівка	2205	68,1

¹⁹ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К.: Кий, 1997. — С. 115–126.

²⁰ Перепись г. Киева 16 марта 1919 г. — Киев, 1920. — С. 18–23.

Отже, на початку ХХ ст. новими районами міста стали Деміївка, Солом'янка, Либідська, Шулявка, Куренівка, Чоколівка. Це були робочі квартали із заводами та помешканнями для їх працівників. Сьогодні важко уявити Київ без них, в багатьох із цих районів міста вже є метро, і їх навіть вважають центром, а ще трохи більше як сто років тому їх і містом не вважали. Околиці стали своєрідним пограниччям між містом і селом — там запросто можна було побачити городи, домашню худобу на випасі чи сінокоси.

Соціальна топографія

Рубіж ХІХ–ХХ ст. приніс місту ще й зміни в соціальній топографії. З розростанням міста стало очевидним, як райони відрізняються за складом мешканців, благоустроєм, безпекою. Фундукліївський, Старокиївський, Дворцовий, Троїцький, Печерський або Липки (назви частин міста, а не адміністративних районів) і вулиці навколо університету були серед елітних частин міста. Тож підприємці вважали за краще жити в Печерському, Фундукліївському та Троїцькому районах, бо вони були недалеко від залізничного вокзалу, а також до Хрещатика та довколишніх вулиць, де був центр комерційного життя. Елітарність цих районів ілюструє ціна на землю. Середня вартість садибного місця (ділянки під забудову) на Старокиївській чи Подільській частині сягала 65 рублів за квадратний метр. Хрещатик і сусідні вулиці були ще дорожчими — квадратний метр землі сягав 180 рублів.

З'явилися нові вулиці для нових завдань, або ж вони перебирали вже звичні функції у старих локацій. Основні зміни, на які наразився Київ, — створення нового економічного центру та занепад старого (йдеться про Поділ — центр Контрактового ярмарку)²¹.

Особливих змін зазнав Хрещатик. У 1870–1880-х роках були зведені кам'яні двоповерхові будинки для банків, готелів, магазинів, друкарень і ресторанів. У 1871 році тут був побудований будинок міської ради. Хрещатик стає головною вулицею міста. Пізніше вулицю було подовжено до Бессарабської площі, де 1912 року було збудовано критий ринок. Так вулиця набула довершеного вигляду та функціоналу.

---

²¹ Київський Контрактовий ярмарок — торговельний і контрактовий ярмарок на Подолі. Діяв у 1797–1917 рр.

Ще один новий центр ділового життя за кілька десятиліть до початку ХХ ст. сформувався біля залізничного вокзалу. Його побудували у 1870 році, і за якийсь час біля нього виріс цілий район. Нові вулиці навколо станції були забудовані готелями, офісами, орендованими будинками. Багато з них збереглися й до нині. Наприклад, саме на зламі ХІХ–ХХ ст. почав працювати ЮРОТАТ — Южно-Русское общество торговли аптечными товарами. Будівлю звели у 1898–1899 рр. Це була власність аптекаря Адольфа Марцинчика — одного з найкращих фармацевтів у місті, який відкрив лабораторію для створення нових ліків і мав аптеку на Хрещатику. З часом його фірма перетворилася на Південно-російську асоціацію торгівлі фармацевтичними товарами. У 1896 році вогонь знищив його аптеку по вул. Хрещатик, тож фірма переїхала на вул. Саксаганського і через два роки нова будівля з магазинами й офісами була готова відкрити свої двері споживачам. Її прикрашали барельєфи зі сценами лікування та давніх лікарів.

Обидві будівлі — міської ради та вокзалу — як би окреслили два центри міського життя: залізниця — як ворота до великої економіки, а Хрещатик — як місце для нової муніципалізації та комерційного процвітання.

Інститутська вулиця також стала прикладом просторових змін. На вулиці з'явилося Київське міське кредитне товариство, будинок Київської фондової біржі, зведений архітектором П. Шлієром у стилі пізнього Відродження. І це була справжня вулиця банків. У 1913 році тут розташовувалися Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, консульства Бельгії, Іспанії та Португалії, будується Київське відділення Державного банку, яке й досі прикрашає вулицю. Інститутська та Хрещатик стали центрами нового ділового життя — не ярмаркових контрактів, а фінансових ринків і великих інвестицій.

Отже, ключовий комерційний район Києва переїхав на Хрещатик і сусідні вулиці. Що сталося з Подолом? Він став центром борошномельної промисловості. Нові потужні вальцеві млини змінили київський Поділ. Серед цих будівель маємо згадати — велику чотириповерхову фабрику М. Хрякова на розі вулиць Новокостянтинівської та Оленівської. Найбільшим був млин Л. Бродського на Поштовій площі, збудований наприкінці ХІХ ст. Багатоповерхові млини й офіси кардинально змінили зовнішній вигляд малоповерхового Подолу.

Ще один поштовх для розвитку забудови дало скасування в 1909 році еспланадних правил — вони регламентували цивільну забудову довкола Київської фортеці. Боротьба навколо них тривала не один десяток років. Політичні та військові виклики в 1840-х роках змусили імперський уряд будувати нову фортецю в Києві. Російська імперія (точніше цар Микола I) хотіла встановити правопорядок у Європі та у власній імперії після польського повстання 1830–1831 рр. Нова Печерська фортеця, будівництво якої почалося в 1831 році й закінчилося в 1860-му, була монстром, та ще й непотрібним. Її ніколи не використовували за призначенням. І вона закономірно гальмувала розвиток міста. Фортеця окупувала центральну частину, була автономною одиницею в ній і не мала жодних зобов'язань перед містом. Комендант на свій розсуд міг надати на території фортеці земельні ділянки для садів, будівель тощо, які зводилися без планів. Будуватися довкола фортеці було заборонено. Зрозуміло, що ця частина міста розвивалася не синхронно з іншими. Територія Печерської дільниці зоставалася малозаселеною (у 1919 році тільки 1,19% киян обирали жити поряд із фортецею, а це було в 7–8 разів менше, ніж на Татарці та Лук'янівці) та невпорядкованою²².

Панорама промислової частини Подолу. Можна помітити споруду млина Лазаря Бродського. З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

²² Архипова С. Динаміка розширення м. Києва в ХХ ст.: історико-географічний аспект // Регіональна історія України. — 2015. — Вип. 9. — С. 183–198.

На зламі XIX–XX ст. у Києві сформувалося кілька промислових районів. Вони виникли фактично стихійно, без особливого стратегічного планування. Логічно, що один із них виник поблизу залізниці — близько до логістичного хабу. Інші формувалися поблизу околиць Києва — таких як Шулявка, Деміївка, селищ-супутників Дарниці, Микільської та Передміської слобідок. Тут був простір для будівництва потужних промислових підприємств із кількома сотнями, а то й тисячами зайнятих. Ну і, власне, були можливості знайти цих зайнятих — адже тут, де житло було дешевше, на перших порах оселялися приїжджі.

Уздовж залізниці, біля перетину Брест-Литовського і Кадетського шосе (нині це частина Солом'янки), було влаштовано головні майстерні Південно-Західної залізниці та житло для їх працівників. Таким чином, сформувалася Залізнична колонія, з власною соціально-побутовою та транспортною інфраструктурою (район сполучався з містом трамвайною колією). Архітектор Олексій Кобелев на початку XX ст. впорядкував район. Рештки колишньої Залізничної колії досі видно на вулицях архітектора Кобелева та на Стадіонному провулку. Проте Залізнична колонія — тільки один із трьох центрів, які сформувалися на цій території. Поблизу вокзалу на розі вулиць Жиянської та Степанівської (нині — вул. Старовокзальна) наприкінці XIX ст. розміщувався Південно-Російський машинобудівний завод, тютюнові фабрики «С. Коген» і «Брати Коген». Також неподалік залізниці, там де нині станція метро «Шулявська», було збудовано «Київський машинобудівний завод «Грета, Криванєка и Ко»²³.

Північний напрямок від Подолу до Оболоні — тут на зламі XIX–XX ст. почала формуватися одна з найстаріших промислових зон Києва — Подільсько-Куренівська. Територія вздовж Дніпра практично не мала обмежень з боку промислової забудови. У 1897–1899 рр. була збудована київська гавань імені Миколи II. За 10 років гавань сполучили залізничною гілкою з основною магістраллю. Це утворило новий транспортний хаб і ще більше посприяло формуванню спеціалізованої промислової зони, яка видима дотепер²⁴.

---

²³ Бикова М. Д. Історико-географічні особливості формування та трансформації промислових зон Києва // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Географічні науки». — 2017. — Вип. 6. — С. 8–15.

²⁴ Там само.

Спершу приміська, а згодом і міська *слобода Деміївка* стала потужним центром харчової промисловості — тут був пивоварний завод Шульців, Деміївський цукровий завод, кондитерська фабрика «Валентин Єфімов» (нині — фабрика концерну «Рошен»). Трохи вибивається з тренду патронний завод, утім, його побудували вже за часів війни. У 1908–1910 рр. Давид Марголін інвестував у прокладення сюди трамвайної колії. Трамвай не зберігся, а от будівлі колишньої броварні та кондитерської фабрики стоять і досі²⁵.

Лівий берег Дніпра завдяки розвитку пароплавства та залізниці також долучається в київську орбіту. На початку ХХ ст. в районі Дарниці будують залізничну станцію та вагонобудівний завод. Закономірно, що поруч виростає робітниче селище. Сполучення з містом було трамвайним. У 1902–1906 рр. замість цих мостів через Русанівську протоку було споруджено двопрогінний металевий міст²⁶.

З 1870-х років почалася промислова забудова нових вулиць — Копилівської та Сирецької. Тобто почалося формування району промислового Подолу. Додатковим бонусом для цієї території стали Троїцький трамвайний парк, залізниця та товарна станція «Петрівка»²⁷.

Комерційний простір міста

Одна з ключових змін, яку пережив Київ наприкінці ХІХ ст. і яка остаточно сформувалася на початку ХХ ст., — формування комерційного простору міста.

Під цим терміном ми розуміємо «комерційні приміщення» — банки, магазини, адміністративні будівлі корпорацій / страхові компанії тощо, готелі й клуби. Можна також говорити про два виміри комерційного простору. Перший із них стосується взаємодії підприємців (банки, адміністративні будівлі корпорацій / страхові компанії тощо, біржі, готелі та клуби). Другий — це простір взаємодії підприємців та їх клієнтів (магазини, пасажі).

---

²⁵ Бикова М. Д. Історико-географічні особливості формування та трансформації промислових зон Києва // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Географічні науки». — 2017. — Вип. 6. — С. 8–15.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

Готелі

Наприкінці XIX ст. до Києва щороку приїжджало майже мільйон гостей. Закономірно, це веде до зростання готельного бізнесу та й самих готельних споруд. На початку XX ст. в Києві їх було близько 90–100. Близько шести готелів було розташовано тільки по вул. Хрещатик. Не менше було й на сусідніх вулицях.

Готель Continental на вул. Хрещатик уважався найкращим у місті. Неоренесансний стиль з елементами мавританського стилю формує вигляд готелю Palais Royal (межа XIX–XX ст., архітектор А. Краус, вул. Басейна, 1/2). Готелі створили простір для ведення бізнесу, і вони самі були справді вигідним бізнесом. Детальніше про готелі буде в розділі, присвяченому київському туризму.

Банки

Банківські офіси та відділення банківських будинків розташовувалися на Хрещатику та в прилеглому кварталі. Ще однією локацією для банків була вул. Володимирська.

Одна з головних будівель, що до нині є банком, — Державний банк, збудований у 1902–1905 рр. на вул. Інститутській. Автором проєкту був Олександр Кобелев. У серпні 1902 року розпочалося будівництво. Через три роки київське відділення Державного банку запрацювало. В оздобленні було використано елементи флорентійського ренесансу в поєднанні з готикою. Спостерігачі звернули увагу на корисність і комфортність планування будівлі та високий рівень її технологічної інфраструктури. Наприклад, була навіть система вентиляції, яка забезпечила приміщення свіжим повітрям із трояндового квітника у дворі. Прикраси будівлі символізували економічне процвітання. Краї головного фасаду акцентовано плетеними колонами з декоративними вежами, підтримуваними великими скульптурами грифонів (в античній міфології їх уважали берегинями золотих копалень). На фасаді збереглися рельєфний герб Київської, Волинської та Подільської губерній і чотири емблеми, на яких зображено різні сфери діяльності, що потребували банківського кредиту: торгівлі (рука Меркурія), промисловості (зубчасте колесо та символи машинобудування), сільського господарства (снопи кукурудзи) й транспорту (якір, колесо, крила). Ключове місце в об'ємно-планувальному рішенні будинку належить операційній залі з балконом по периметру. По периметру, в просторах між арковими вікнами, збереглися картуші із символами людської ді-

яльності. Найцікавішими є алегоричні барельєфи Меркурія, Вулкана (Гефест), Церери (Деметра), Мінерви (Афіни Паллади). Нині у цій будівлі Національний банк України.

Це унікальний приклад, адже загалом банківські будівлі були комплексами, побудованими за одним принципом. На вулиці був фронт-офіс для службових приміщень, посередині — операційна, а в задній частині двору розташовувався житловий квартал із квартирами для працівників банку. На Хрещатику збереглося кілька банків: зокрема, філії Петербурзького міжнародного та Волго-Камського комерційних банків. Під такими самими номерами, як і раніше, вони все ще прикрашають головну вулицю Києва.

Ще одне місце для банків було на Володимирській вулиці. Той самий архітектор — Олександр Кобелєв у 1910–1911 рр. збудував будинок для київського відділення Селянських і дворянських земельних банків. В оздобленні використано слов'янські та візантійські елементи, оскільки це близько до Верхнього міста — серця Старої Русі — Києва. У радянські часи тут була центральна телеграфна станція.

Адміністративні будівлі корпорацій / страхових компаній

Будинок Першої російської страхової компанії у 1902–1903 рр. збудував архітектор Владислав Городецький. Він надбудував два поверхи на вже наявну будівлю і шпиль. Кияни назвали це будинком лицаря. Компанії Insurance належала невелика кількість кімнат, майже вся будівля була здана в оренду. На першому поверсі було модне кафе.

Ця та інші подібні за функціоналом будівлі були важливими для економічного функціонування, бо створювали простір для обміну знаннями й досвідом для підприємців.

Київ створив ідеальну перспективу розширення комерційного простору, відкритого для підприємців поза національністю. Проте це твердження справедливе тільки наприкінці XIX — на початку XX ст.: 1910-ті роки стали часом росту шовінізму та націоналізму.

Будівельний бізнес і ринок оренди житла

Будувати в місті, що швидко зростає, — завжди вигідно. Не бракує ані вільних земель, ані замовників, ані орендарів, ані підрядників, ані матеріалів. У Києві початку XX ст. все це було в наявності. Будівництво стає бізнесом, і прибутковим. Розвитку будівельного бізнесу також по-

сприяла визначеність у цінах — після стрімкого зростання в останні роки XIX ст. вартість землі, нарешті, встановилася відповідно до престижу району.

В останній третині XIX ст. Київ переживає перший будівельний бум. З'являється новий тип будинків — прибуткові будинки. Їх називали так завдяки їхньому комерційному використанню — квартири на верхніх поверхах здавали в оренду, а перші поверхи були призначені для офісів, магазинів і кафе.

Прибутковий будинок виник ще наприкінці XVIII ст., а в Києві — ще у 1840-х рр., але друга половина XIX — початок XX ст. — напевно його зоряний час. У Берліні, Відні, Варшаві на початку XX ст. будівлями цього типу було забудовано цілі вулиці. В Києві прибуткові будинки споруджували переважно в Старокиївській, Бульварній і Подільській ділянках — прямі прості вулиці нових можливостей, повні купців, студентів і покупців. Це був простір магазинів, квартир, офісів, концентрація перспектив. Кожен дім був фактично окремим бізнес-проєктом.

Інвестувати в будівництво прибуткових будинків стає вигідно. Чому ж?

Квартирне питання псує життя жителям багатьох міст — не тільки Москви Булгакова. Населення Києва стрімко зростало (середньорічний приріст на початку XX ст. — 6%, тоді як у Харкові — 3%, а в столицях імперії — 4–5%)²⁸, тож питання житла було гострим для значної частини і киян, і корінних, і новоприбулих. Ціни на квартири зросли. На проблему реагували в пресі. Газета «Киевлянин» 1900 року писала: «Будівельна лихоманка цього року не поступається попередній. В будівельний відділ міської управи щоденно надходять клопотання про отримання дозволу на зведення нових будівель... Домовласники руйнують одно- і навіть двоповерхові споруди, щоб на їх місці поставити багатопверхові громадини — п'ятиповерхові будинки. Ціни на садибні ділянки високі»²⁹. Отже, будівництво житлових і торгових площ — пріоритет для забудовників початку XX ст., адже попит не зменшувався.

---

²⁸ Беломесяцев А. Культурно-історичні передумови архітектурної практики міста // Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським. — К., 2012. — С.22.

²⁹ Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. — Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 108.

Вирішальну роль у фінансуванні першого будівельного буму 1890-х рр. відіграло іпотечне кредитування. Банки охоче давали кредити для фінансування проєктів під 7–8% річних, що за доходу від подальшої оренди нерухомості 10% (а часто й більше) було вигідним і для банків, і для позичальників. Архітектура стала до певної міри бізнесом, і тому такі видатні архітектори, як Владислав Городецький, Георгій Шлейфер чи Павло Альошин були заможними людьми.

Одними з найвідоміших кредиторів були «Київське міське товариство взаємного кредиту» і «Міське кредитне товариство». У 1897–1913 рр. головою правління останнього був відомий архітектор і підприємець Георгій Шлейфер. У «Міському кредитному товаристві» за надання будівельного кредиту як заставу брали земельні ділянки, на яких планувалося будівництво «прибуткових будинків», або незавершені споруди. Зазвичай щороку видавали 90–100 кредитів, а 1898 року, в розпал будівельного буму, дохід за облігаціями було знижено до 4,5%, однак, незважаючи на це, «Міське кредитне товариство» видало 204 кредити.

Під час буму 1890-х рр. підприємців зацікавила велика земельна ділянка професора Федора Мерінга (1822–1887) площею близько 10 га, між сучасними вулицями Хрещатик, Інститутська, Банкова та Лютеранська. Більша частина садиби була під парком зі ставком і фруктовим садом.

Садиба Мерінга. З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

Після смерті Ф. Мерінга в 1887 році ділянка перейшла у спадок його синові Михайлу. Забудова прибутковими житловими будинками цієї території в самому центрі міста, яке швидко зростало, могла дати чималий прибуток. Михайло Мерінг не пошкодував ставка й саду (аналогія з «Вишневим садом» Антона Чехова напрошується сама собою). Було створено акціонерне товариство (почесним головою якого став сам спадкоємець), зібрано кошти, ділянку викуплено. За короткий строк було побудовано кілька великих будівель, зокрема готель «Континенталь», драматичний театр Соловцова, цирк «Гіппо-Палас» (авторами більшості проєктів були архітектори Георгій Шлейфер і Владислав Городецький), дві будівлі комерційних банків.

Однак отримані від продажу спадку гроші не означали забезпеченого майбутнього для М. Мерінга. Він почав спекуляції з векселями, в результаті акціонерне товариство, яке він очолював, не змогло виплатити кредити. Один із кредиторів — Лазар Бродський був змушений через суд отримувати свої гроші назад (у вигляді готелю «Континенталь» — найрозкішнішого на той час закладу в місті).

Банкрутство цієї фірми стало провісником великої кризи, що спіткала будівельну галузь Києва на початку ХХ ст. Падіння було болісним для багатьох підприємців.

То якими ж були прибутки власників новозведених багатоповерхівок? Рентабельність прибуткового будинку становила 10–12%, тоді як рента цінних паперів банків — 4–4,5%. Такі високі відсотки забезпечувалися високою вартістю орендного житла.

Так, орендувати добре вмебльовану й простору квартиру на 3–5 кімнат у центрі коштувало в середньому до 300 рублів на рік, у прилеглих до центра районах — до 130, а на околицях — 70 рублів на рік. Що далі від центру, то нижчими були ціни й меншим набір послуг. У будинку Владислава Городецького на Банковій, 10 вартість квартир була, звісно, вищою: на першому поверсі двокімнатна — за 420 рублів на рік, трикімнатна — за 540, на другому поверсі 6-кімнатна — за 1200, на третьому 8-кімнатна — за 2000, на четвертому 10-кімнатна і на п'ятому 9-кімнатна — за 3500 кожна, на шостому 8-кімнатна — за 2750 рублів на рік. Та й сервіс був відповідний. У будинку були кучерські кімнати поряд зі стайнями, двірниця. Мешканці могли користуватися спільною домовою пральнею, льодовником, дров'яником, екіпажним сараєм, корівником. Кожна квартира мала санвузол (деякі — два), ванну

кімнату, комору. В будинку був вантажний ліфт, вестибюль із кімнатою для швейцара, окремі льохи з винними погребами, холодильник при спільному льодовнику. Навколо будинку був садок із квітниками, декоративними насадженнями та фонтаном. Відповідно до оцінювального акта, будинок мав давати 9500 рублів валового доходу, відрахунки на витрати становили 2300 рублів, чистий прибуток — 7200 рублів, капіталізація — 7%.

Звісно, з таким рівнем прибутковості на перший план вийшло питання рентабельності, витіснивши архітектурні та містобудівні аспекти (достоту як і тепер). Архітектори почали застосовувати гнучке секційне планування. На початку ХХ ст. справа дійде до багатосекційних будинків-комплексів. У цей час усі зручні великі ділянки в місті закінчилися. Забудовникам не зоставалося нічого іншого, як купувати малими частинами землю і згодом об'єднувати їх в одну велику ділянку. В таких випадках зазвичай навколо великого парадного двору будували корпуси. Прикладом такого комплексу може бути знаковий для Києва першої половини ХХ ст. прибутковий будинок Лева Гінзбурга на вул. Інститутській (1910–1914, зруйнований 1941 року).

Лев Гінзбург (1858 — імовірно 1926) — київський забудовник, купець, власник Будівельної контори Льва Гінзбурга. Навчався у Вітебському повітовому училищі, з 1876 року — в Києві. Його будівельна фірма вважалася чи не найкращою в місті. Тож саме йому доручили виконання таких знакових для Києва проєктів, як художній музей, будівлю Київської контори державного банку, оперний театр, хоральну синагогу тощо. Точних даних про місце, дату та обставини смерті немає.

«Будівельна фірма Льва Гінзбурга» здобула популярність під час будівельного буму в 1890-ті й стала найбільшим підрядником із мільйонними замовленнями. Однак під час спаду на ринку нерухомості Л. Гінзбург не зміг вчасно повернути великі кредити, і в 1904 році в його будівельній фірмі призначили адміністрацію під керівництвом Давида Марголіна. Попри велетенську суму боргів — 800 тис. рублів — ресурси фірми були все одно більшими. І фірма пережила кризу, дочекалася нового проспериті й залишила Києву крім численних житлових будинків будівлі Оперного театру, Національного банку України, Будинку вчителя, Київського політехнічного інституту, філармонії й ін. Найвідомішим проєктом фірми став «будинок Гінзбург»

га» — 12-поверховий «київський хмарочос» заввишки понад 70 метрів, збудований у 1912 році³⁰.

Проте київський будівельний бізнес знав свої злети й падіння. На початку ХХ ст. в будівництві настала кризова пауза. Вона тривала до 1906–1907 рр., доки будівництво не пожавилося знову. Апогей будівельного буму настав у 1910–1912 рр. Фірма Гінзбурга була однією з небагатьох, які пережили страшну кризу.

Особливе значення в прибутковому будинку мав фасад — самодостатня частина будинку, по суті — візитівка власника/замовника/забудовника. Другий фасад оформлювали доволі стримано — з мінімумом декоративних елементів або й зовсім без них — адже це здешевлювало будівництво³¹.

Ще одним складовим елементом київських будівельних бумів була сировина — цегла, а пізніше — бетон. У Києві було півтора десятка цегельних заводів. І жоден із них не мав проблем зі збутом продукції,

Філії Петербурзького міжнародного та Волго-Камського комерційних банків на Хрещатику. Сучасний вигляд

³⁰ Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. — London : Xlibris, 2014. — С. 78.

³¹ Детальніше про прибуткові будинки тут: Дмитро Малаков. Прибуткові будинки Києва // http://alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_200.html.

забудовників було більше ніж треба. Зокрема саме завдяки їм «цегляний стиль» став формувати архітектурне обличчя Києва. Сутністю його було використання цегли не лише для кладки стін, а й для художнього оздоблення фасадів. Це дозволяло замовникам заощадити на вартості робіт і не втрачати у зовнішньому вигляді будинків.

Цегляний стиль перетворився на візуальну візитівку Києва. Тисячу дев'ясот тринадцятого року С. Богуславський у своєму путівникові, який, до речі, витримав сім видань, писав: «Відмінна й властива тільки одному Києву риса цих будівель — славнозвісна київська світло-жовта цегла, що виробляється на місцевих цегельнях. Більшість будинків, споруджених із цієї цегли, рідко фарбуються, ще рідше тинькуються; тільки обриси кожної окремої цеглини часто обводяться сірою фарбою»³².

Однак рубіж XIX–XX ст. приніс суттєві зміни в технології будівництва. І цегла стала не єдиним будівельним матеріалом. Ідеться про залізобетон. І хоча технічні норми було формалізовано тільки у 1908–1911 рр., частково залізобетон уже використовувався в Києві. Виробляв залізобетон у місті завод «Фор». Одним із його співвласників був архітектор Владислав Городецький, тож нічого дивного, що у своїх проєктах він використовував саме цей матеріал. Будинок із химерами та Миколаївський костел — вічна реклама якості продукції заводу «Фор». І на правду геніальний і сміливий рекламний хід. Залізобетон відкрив нові можливості для архітекторів. Тепер можна було будувати більші, вищі, міцніші споруди. Початок XX ст. — сусідство двох типів конструктивних систем в архітектурі — стінової (цегельний стиль, який тяжів до стилів минулого), та каркасної (за якою було майбутнє).

Проте прогресивні технологічні зміни, як бачимо, не відразу стали популярними. Світова економічна криза 1900–1903 рр. позначилася й на київському будівництві: «...вільних коштів не виявилось, банки зіщулилися — настала так звана домовласницька криза». А далі — російсько-японська війна, революція 1905 року. Будівництво в Києві майже припинилося.

Та за будь-якою депресією приходять нові проспериті — настає друга київська «будівельна лихоманка». Звернімось до свідчень сучасника подій: «В останні роки затишшя, що настало в міському до-

---

³² Богуславський С. М. Спутник по г. Києву: иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. — К.: Типография 1-й Артели Печатного Дела, 1913. — С. 7.

мобудівництві, змінилося знову пожвавленням, і за 1907–1912 роки Київ збагатився цілим рядом (близько 800) нових величезних будинків гарної архітектури»³³. Населення міста знов почало стрімко зростати, досягнувши у 1914 році 626,3 тис. осіб, що й зумовило другу «лихоманку».

Система контролю за будівництвом

У 1887 році за ініціативи Санітарної комісії міська управа, турбуючись про здоров'я киян і санітарний стан міста, заборонила влаштовувати в нових будинках житлові приміщення в підвалах, а також перетворювати вже збудовані нежилі підвальні приміщення на житлові. Це стосувалося будинків, збудованих у низинах міста — по вулицях Кузнечній (нині — Антоновича), нижче Жиянської, Бульйонської (нині — Рогнідинська), Лабораторної, Володимиро-Либідської, Звіринецької (нині — Тверська), Німецької, а також по всій Болотній (нині — Ковпака) вулиці та на місцевості між Ярославською, Костянтинівською та Луговою вулицями. Тож попит на житло зріс іще більше.

З часом суворість вимог до тогочасних забудовників тільки зростала. В 1894 році було розроблено «Інструкцію для Київської міської будівельної комісії» при Будівельному відділенні. Комісія як виконавчий орган складалася з голови, що був членом міської управи та завідувачем Будівельного відділення, і членів — гласних, обраних міською думою. Міські архітектори й інженери як виконавці робіт також входили до комісії, але тільки з правом дорадчого голосу.

Будівельна комісія контролювала виконання будівельних й інженерних робіт, які проводилися згідно зі складеними та затвердженими кошторисами. Для нагляду за роботами місто було поділено на дільниці. За кожною дільницею закріплено по два дільничних. Обов'язком комісії було визначати обсяг робіт по кожній споруді. Дільничні члени комісії спільно з головою комісії та міським архітектором оглядали плани майбутнього будівництва й складали кошторис.

---

³³ Спутник по г. Киеву. Издание VIII С. М. Богуславского, исправленное и дополненное Д. Марголиным. — К., 1913. — С. 8.

Члени будівельної комісії не несли відповідальність за виконані роботи, а тільки повідомляли про недоліки в будівництві підрядника, а в разі серйозних недоліків — Будівельну комісію.

За вартості будівельних робіт до 1000 рублів для введення будівлі в експлуатацію запрошувалися тільки дільничні. За суми понад 1000 карбованців — усі члени Будівельної комісії, які ретельно оглядали всі види виконаних робіт, звіряли їх із кошторисами й тільки потім підписували акт огляду, без якого підрядник не міг отримати платню за виконане будівництво чи ремонт³⁴.

Загалом погодження проєктної документації відбувалося доволі просто. Набагато більше проблем виникало на етапі будівництва. Хоча на початку ХХ ст. через значні його обсяги контроль закономірно послабився, але контролювати забудову мали право і міські, і губернські чиновники, й навіть поліція. Не дримало й пильне сусідське око — сусіди майбутньої новобудови стежили, чи не зачепить будівництво їх інтересів і за найменших сумнівів зверталися до відповідних інстанцій. Звичайно, були й ті, хто радий був скористатися з невдоволення громадськості та бажання забудовників усе владнати. Будівне відділення Міської управи у 1914 році опублікувало в міській газеті застереження: «В Києві з'явилися самозванці, які заявляються до домовласників, які здійснюють забудову, під виглядом агентів міського управління для встановлення — чи дотримується будівельний устав та існуючі обов'язкові постанови у точності, і якщо констатують найменші відступи, то застосовують усіх заходів для отримання хабаря»³⁵.

Закономірно, що послаблення контролю за дотриманням будівничих норм вів до зловживань і порушень, і нерідко ці порушення вели до кримінальних проваджень — щонайменше. Однак траплялося, що доводилося платити й найвищу ціну — людськими життями та здоров'ям. Трагічним виявився 1911 рік, коли сталося три аварії поспіль на будівництвах трьох різних об'єктів. Найстрашнішою з них була аварія на вул. Львівській, 14-б (нині — вулиця Січових Стрільців), яка сталася 18 червня 1911 року. Раптовий обвал частини будинку спричинив численні жертви — 9 загиблих і 17 поранених. Слідство

³⁴ Серга Ж. І. З історії забудови Києва у ХІХ — поч. ХХ століть (за документами Державного архіву міста Києва) / Ж. І. Серга // Архіви України. — 2011. — № 5 (275). — С. 68–77.

³⁵ Києвлянин. — 1914. — 26 юнія. — № 174.

тривало два роки й навесні 1913-го відбувся судовий процес — на лаві підсудних опинилися будівничий цивільний інженер Ф. Олтаржевський, забудовник І. Червоненкінс і прикажчик Райкін. Жоден не отримав реальних строків — архітектора виправдали, забудовнику та прикажчику врахували строки попереднього ув'язнення. Ключовою ж причиною трагедії визнали неякісну цеглу (цегельні заводи не справлялися з обсягами замовлень, і це спричинило пошкодження і в інших будинках, споруджених того року) та відхилення від проєкту (замість вікон в одній зі стін влаштували вітрини магазинів).

Архітектори, стилі, шедеври

Друга половина XIX ст. позначилася значущими змінами в соціальній структурі імперського суспільства. Це був час для зростання нової соціальної групи — підприємців, яка мусила стати новою елітою. Вони намагалися показати своє багатство і водночас своє право на місто. Це був час пошуку шляхів демонстрації капіталу та надійності, свого роду самоствердження через архітектуру, затвердження права підприємців на міський простір. Це вилилось у дуже своєрідні архітектурні рішення.

Прагнення відрізнятись вело до зростання популярності еkleктики та практики «архітектури вибору». Архітектура стає способом реклами, дорогим інструментом саморепрезентації. Це був час пошуку шляхів демонстрації капіталу та надійності, свого роду самоствердження через архітектуру, затвердження права підприємців на міський простір.

Клієнти замовляли власні символи в будівельному оформленні. Наприклад, дружина лікаря замовила прикрасити фасад родинного будинку жіночою статуеткою, яка символізувала б медицину. Національні та релігійні традиції також впливали на смаки. Католики віддавали перевагу готиці, євреї та караїми — мавританським мотивам у декораціях будівлі. Зростання торгівлі заявило про себе в різних варіаціях на тему Меркурія та Афіни Паллади. Масштабні фігури були рідкістю, але крила, кадуцей³⁶, обличчя в крилатих капелюхах — були набагато популярнішими.

---

³⁶ Кадуцей — атрибут античного бога торгівлі Гермеса (Меркурія), мав вигляд палиці (жезла) з крилами, довкола якого звивалися дві змії.

Стиль класицизму в архітектурі змінився неоромантизмом і неоготикою, стилями ренесансу та бароко, готикою, «Рюс», іноді вдавалися до мавританських елементів.

Однак чи не найголовнішим стилем став модерн. Він виник наприкінці XIX ст. в країнах Західної Європи, за кілька років почав «проростати» й на київських фундаментах. Уважається, що цей стиль став своєрідною реакцією інтелектуальної еліти на кризу в суспільстві, що була спричинена «технізацією» суспільства, втратою зв'язку з природою, традиційними культурними й духовними ідеалами, секуляризацією суспільства. В новому стилі втілювали антитези застарілим стилям минулого. Київ став осередком однієї зі шкіл модерну, як Львів, Одеса та Харків. І сталося це в часи другої будівельної лихоманки в місті.

Завдяки моді на модерн у Києві з'явилися кілька оригінальних будинків, що й досі є туристичними родзинками. В них поєдналися не лише риси власне модерну, а й «модернізованої неоготики» та еклектики. І в цьому особливість київської школи модерну — романтизм і міфологічні й казкові сюжети в стилістичній обробці, поєднання фітоморфного та антропоморфного декору. Саме тому «Будинок із химерами», «Будинок із левом», «Будинок з атлантами», «Шоколадний будинок», «Будинок удови, що плаче» досі здатні здивувати нас.

Славнозвісний і навіть таємничий «Будинок із химерами» на вул. Банковій, 10 є зразком найекспресивнішого втілення природних мотивів. Архітектор і мисливець *Владислав Городецький* не стримував своєї уяви, проєктуючи

«Будинок з атлантами»,
вул. Костьольна, 7.
Арку проїзду у двір обрамовують
горельєфні фігури атлантів,
які скомпоновано в химерний
рослинний орнамент і нагадують
персонажів полотен художника
М. Врубеля

інтер'єри та екстер'єр будинку. Раціонально розпланований, технічно досконалий будинок оздоблено ззовні й зсередини численними скульптурами. Їх виконав талановитий італійський скульптор і близький друг архітектора — Еліо Саля, співавтор усіх архітектурних творів Городецького в Києві. Новація полягала в тому, що всі оздоби виготовлено з цементу — найпередовішого матеріалу сторіччя, і в тому, що скульптор проходив уже по готовому твору карбом, залишаючи авторську руку, надаючи поверхні виду натурального каменю. Він вийшов за традиційні межі модерну, пишно прикрасивши будинок не лише зовнішньо, а й внутрішньо. Різні види декору були й на фасадах, і в інтер'єрах, де мальовничі панно на стінах і стелі поєднуються зі скульптурами та барельєфами роботи вже згаданого Е. Саля й Ф. Соколова. Темою скульптур був тваринний підводний і наземний світи, мисливські атрибути й казкові істоти.

Лешко Дезидерій Владислав Городецький (1863, Шолудьки, Російська імперія — 1930, Тегеран, Іран) — український та польський архітектор, підприємець, меценат, поляк за походженням. Навчався в реальному училищі в Одесі та Імператорській академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Після завершення освіти переїхав до Києва, де жив майже 30 років. Загалом в Україні спорудив понад 30 будівель. Також Городецький був власником цементного заводу «Фор» під Києвом і зводив більшість замовлень винятково з бетону власного виробництва. Здійснював також технічний нагляд за будівництвом.

Після відновлення незалежності Польщі жив у Варшаві. З 1925 року очолював проєктне бюро американської фірми «Генрі Улен і К°», яка інвестувала в міське господарство. На запрошення цієї компанії 1928 року переїхав до Ірану, щоб працювати головним архітектором «Синдикату зі спорудження Перських залізниць». Там він спроектував Тегеранський залізничний вокзал. Помер Владислав Городецький в Ірані, похований на римо-католицькому цвинтарі Долаб у Тегерані³⁷.

Владислав Городецький свідомо змінив традиційне уявлення про житлове приміщення, прикрасивши парадний вестибюль об'ємним зображенням гігантського спрута, оплетеного водоростями й мушля-

---

³⁷ Детальніше про архітектора Городецького можна почитати тут : Малаков Д. В. Архітектор Городецький. Архівні розвідки. — 2-ге вид., розшир. і доп. — К. : Кий, 2013. — 464 с.

ми та світильником у вигляді мушлі. Практично в усіх кімнатах цього будинку є притаманні модерну рослинні й тваринні мотиви. Навіть масивні люстри кабінету та ідальні були прикрашені рогами забитих архітектором-мисливцем В. Городецьким тварин³⁸.

Київський модерн відрізняється не лише від львівського чи одеського, а й від європейського. Далі на захід було заведено будувати в стилі модерн приватні будинки на три-чотири поверхи. Їх було легше вписати в щільну забудову старих кварталів давніх міст. А от у Києві в модерні будували величезні, як на той час, прибуткові будинки. Архітекторам вдавалося створити незвичний внутрішній простір із відкритими сходами, холами октагональної форми, галереями й оригінальними криволінійними планами, в київських будинках плани в основному були прямокутними, без просторів, що витікають один з одного, та ввігнутих стін. Київські архітектори, що працювали в стилі модерн, сприйняли його як «фасадний стиль», не прийнявши започаткований В. Орта принцип проєктування будинку від внутрішнього простору до зовнішнього об'єму³⁹.

Однак крім модерну була ще й неоготика. Прибутковий будинок на чудовій київській вулиці Ярославів Вал, 1 будувався в останні роки XIX ст. — 1896–1898. Його архітектором був М. Добачевський. Асиметрична різнорівнева композиція створює ілюзію — здається, перед нами середньовічний замок, ще й прикрашений оригінальними скульптурами. Еркер південно-східного фасаду підтримують характерні фігури химер (гіпс на металевому каркасі), пофарбовані в сірий колір, що імітує камінь. «Крилаті мавпи» майже нависають над тротуаром і головами перехожих. Довгий час вони вводили фахівців в оману — вважалося, що архітектором був В. Городецький.

Чи не найвідоміша будівля, зведена в неоготичному стилі, нині змінила своє призначення. Колишній Костел Святого Миколая вже кілька десятиліть не костел, а Будинок камерної й органної музики. Костел будували 11 років (1898–1909) за кошти і на замовлення київської польської католицької громади. Довгі муки вибору замовники

---

³⁸ Івашко Ю. Східні впливи в київському модерні // Світогляд. — 2009. — № 5 — С. 64–67.

³⁹ Івашко Ю. В. Специфіка планування будинків модерну України // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. — 2009. — № 11. — С. 51–57.

вирішили просто — Владиславу Городецькому замовили проєкт, який би містив ідеї кількох проєктів-переможців. Навряд їхні автори були в захваті, але в результаті виграли всі. Важливо зазначити, що Владислав Городецький у своїй роботі використовував найновітніші на той час будівельні матеріали — залізобетон, штучний граніт і теракотові матеріали облицювання. Зі штучного каменю виконано все багатюще архітектурне й скульптурне оздоблення (автор Еліо Саля — так само як і Будинку з химерами — їх творчий союз виявився напрочуд ефективним): статуя Богоматері з Христом-немовлям і постаті святих Петра та Миколая на центральному порталі, рельєфи зі сценами житій святих у тимпанах бічних порталів, скульптури пророків на вежах тощо⁴⁰.

Утім, набагато частіше в забудові домінує практицизм, прагнення до отримання прибутків. І це зрозуміло — спорудження будинків стало на потік. Це вимагало не лише швидкісного виконання робіт, а й проєктування в стислі строки. Тенденція спрощення проєктів без пророблення деталей, зокрема декоративних, піддавалася критиці, але стрімко набирала обертів. Деякі архітектори мали власний набір рішень та елементів, які прилаштовували до конкретного замовлення. До таких майстрів належав *Андрій Краусс* — один із найбільш плідних проєктувальників Києва межі століть.

Краусс Андрій-Фердінанд (1859–1911, Київ, Російська імперія) — київський архітектор, технік. Походив із німецької родини. У 1886–1890 рр. працював архітектором Київського університету. Перші його споруди в Києві датовані 1880-ми рр. Славився неймовірною продуктивністю — у 1890–1900-ті рр. під його керівництвом щороку будувалося щонайменше по десять багатопверхівок. Стиль, характерний для Андрія Краусса, — «київський ренесанс». Його характерними рисами є використання елементів класичних ордерів, ліпних прикрас, фігурних башточок. Працював також у цегляному стилі, використовував мавританські мотиви. Одна з найвідоміших київських споруд його авторства — «Замок Річарда Левове Серце» (Андріївський узвіз, 15, 1902–1904 рр., щоправда, він скопіював проєкт петербурзького архітектора Р. Марфельда).

---

⁴⁰ Мокроусова О. Декоративне оздоблення архітектурних споруд Києва кінця XIX — початку XX століття // Українське мистецтвознавство : матеріали, дослідження, рецензії. — 2016. — Вип. 16. — С. 4–22.

На увагу заслуговує також промислова архітектура Києва. Часто будівлі фабрик і заводів мають не меншу історичну й естетичну цінність, ніж будівлі банків чи величний особняк.

У 1889 році Михайло Ріхерт, купець першої гільдії та син німецького колоніста з Волині Вільгельма Ріхерта, власника пивоварного заводу на Куренівці, придбав землю зі старим пивоварним виробництвом, заснованим ще у 1860-х рр. Новий власник замовив архітектору Володимирові Ніколаєву проєкт реконструкції броварні. До старої споруди було прибудовано одноповерхову льодовню, а згодом — нову триповерхову броварню за «новітньою американською системою». Наступну реконструкцію було здійснено за проєктом архітектора Миколи Казанського у 1905–1908 рр. У той період додали шестиповерхову сушильну башту в стилі модерн і розширили солодовню, які остаточно сформували фасад головного корпусу з боку вулиці Кирилівської.

Броварня на вулиці Кирилівській, 35 у Києві.
Виробнича споруда пивоварного заводу М. Ріхерта,
архітектурна пам'ятка і яскравий зразок промислового
будівництва кінця XIX — початку XX ст.

Так склалося, що до броварні Ріхерта доклали руку два видатних київських архітектори — Микола Казанський і Володимир Ніколаєв. Кожен заслуговує на біографічну довідку.

Микола Казанський (1858, Узлич — 1914, Київ) — російський архітектор. Син священника, навчався у Московському училищі живопису, ліплення й зодчества (1883) і Петербурзькій академії мистецтв (1889). У 1890 році Микола Казанський переїжджає до Києва, купує нерухомість й одружується. Деякий час працює експертом з оцінювання нерухомості в Київському кредитному товаристві. У 1896–1902 рр. Микола Казанський обіймав посаду члена Київської міської управи, відповідального за будівню справу. В роки інвестиційного буму кінця ХІХ — початку ХХ ст. сам звів низку будівель у дусі «київського ренесансу» та «російського стилю» (цей стиль обирав частіше, ймовірно, внаслідок московської освіти). Переважно це прибуткові будинки. Похований на Байковому кладовищі.

Володимир Ніколаєв (1847–1911) — архітектор, педагог, академік архітектури (1892). Навчався в петербурзькій Академії мистецтв, 1872 року переїхав до Києва. Працював міським архітектором (1873–1887), 1875–1898 — єпархіальним архітектором; 1893–1899 — архітектором Києво-Печерської лаври. Відзначався надзвичайною творчою активністю. Був представником «історизму», застосовуючи у своїх будівлях найрізноманітніші стильові форми — неоренесанс, необароко, так звані цегляний, «російський» і «візантійський» стилі. Серед відомих споруд: театр Бергоньє (1873; нині — Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки), Будинок купецьких зборів (1882; нині — Національна філармонія України), трапезна Києво-Печерської лаври (1893–1895), ансамбль Київського Свято-Покровського монастиря (1890–1911). Автор кількох публікацій із питань архітектури, реставрації, архітектурного законодавства. Похований на Аскольдовій могилі (надгробок не зберігся).

Нині колишня пивоварня є прекрасним кейсом того, як громадськість нехтує перспективою пожвавлення, а пам'ять промислової доби руйнується. Доля колишньої броварні на час створення книжки була невирішеною. Довкола пам'ятки тривали дискусії, громадські

слухання, активісти реєстрували петиції, цікавилися в місцевої громади її думками щодо майбутнього будівлі.

Однак маємо визнати, що колишня пивоварня Richert кілька разів опинялася в центрі уваги у 2013-му, 2016-му й 2019 роках⁴¹. Спроби працювати над стратегією поживлення не мали успіху. В різних ініціативних груп були різні ідеї. Одна з них — музей пива. Проте петиція про створення музею не отримала достатньої підтримки з боку київської громади.

Вулиця Кирилівська — це приклад потенційного майбутнього громадського простору, який міг би бути сповнений новим життям, а не сумними порожніми будівлями з розбитими вікнами. Кілька будівель колишніх заводів і фабрик, побудованих у період промислового індустріального розквіту, можуть бути відроджені. Однак це справа майбутнього.

Парки

Київ і досі доволі зелене місто. Звісно, основи київських парків було закладено не лише на початку ХХ ст., а набагато раніше. Перший відомий рукотворний парк Києва 1631 року заклав Петро Могила в його митрополичому дворі в Голосіїві. У 1740-х рр. за проєктом архітектора В. В. Растреллі було створено Царський парк. Через 150 років, у 1880-х рр. цей масив перейшов у власність міської думи, яка здала його частину в оренду купцям Києва. Так парк отримав назву Купецький сад, нині — Хрещатий парк.

У другій половині ХІХ ст. мережа київських парків розширюється. На дніпровських схилах створюються парки Володимирська гірка (1850-ті), Шато-де-Флер (1863), Маріїнський парк (1874).

Цілеспрямоване озеленення Києва розпочалося наприкінці ХІХ ст. Цей процес тривав на початку ХХ ст. 1887 року було створено комісію з облаштування міста парками й скверами. В перше десятиліття ХХ ст. закладаються Пушкінський (1900), Політехнічний (1903), Зоологічний (1908) парки. У 1904 році на півночі Києва в лісовому масиві Пуща-Водиця створюються дачно-курортна зона й парк із такою самою назвою. 1912 року було закладено Петровську алею. Нині це суцільний масив

---

⁴¹ Пивзавод на Подолі хочуть відновити. Вид проєкту // <https://bzh.life/ua/gorod/pivzavod-na-podole-hotyat-vosstanovit-kak-vyglyadit-proekt>.

Центрального парку на правому березі Дніпра, тягнеться вздовж найдавнішої частини міста й охоплює численні парки та сквери⁴².

Тоді Київ також переживав будівельний бум. Тож спокуса забудувати зелені зони — не лише риса сьогодення. Так само намагалися вчинити підрядники ще понад сотню років тому. Серед них — і гласні думи, які або лобіювали інтереси забудовників, або самі ними були. І тут відіграла свою роль уже згадана садова комісія. Тільки завдяки активності її членів вдавалося не пропускати подібні голосування в думі. Наприклад, 1902 року з ініціативи гласного М. В. Стороженка, історика й публіциста, дума не допускала забудови міських садів і скверів протягом усієї тогочасної каденції. Комісія також рекомендувала розвивати декоративне садівництво й побудувати 16 фонтанів⁴³.

Це є елементом міського планування — не лише забудова, а й публічні простори для відпочинку та комунікації, ще й озеленення міста.

Історія Пушкінського парку починається восени 1899 року, коли голова садової комісії міської думи С. Ромишовський запропонував приєднати до меж міста ділянку на Брест-Литовському шосе й влаштувати заміський парк. Незабаром дума ухвалила рішення про виділення 58 десятин землі. У зв'язку зі 100-річчям із дня народження великого поета ухвалено рішення назвати його парком імені Пушкіна. У 1901 році головний садівник м. Києва розробив проєкт планування парку. Розпочалося будівництво: було розбито дитячі майданчики, майданчики для занять спортом, споруджено павільйони, буфет, кондитерська, альтанки, фонтани, будинок адміністрації, виконано колодязь. Восени 1902-го в Пушкінському парку відбулося грандіозне свято першої посадки дерев. Парк Київського політехнічного інституту було закладено 1903 року.

Важливо, що парки й сквери не були дотаційними, вони приносили прибуток — їх здавали в оренду під різні заходи. І в цьому також була заслуга садової комісії.

---

⁴² Зеленюк Г. О. До історії створення мережі парків м. Київ // Вісник Харківської державної академії культури. — 2013. — Вип. 41. — С. 52–58.

⁴³ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.) : дис ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — К., 2016. — С. 127–128.

Були чіткі правила відвідування парків: заборонялося відвідувати особам в алкогольному сп'янінні, робочим зі знаряддями праці та в брудному одязі, людям із собаками, вуличним торговцям і безхатченкам. Заборонялося приходити богомольцям і нижнім чинам кататися на велосипедах із 10:00 до 13:00 і з 16:00 до закриття. Крім цього, з ініціативи садової комісії гласні думи ухвалили постанову про заборону забудовувати Володимирську гірку, адже вона була історичною пам'яткою Києва.

Зворотний бік

Завжди є темний бік місяця, так само завжди є ціна зростанню, особливо — промисловому. Ми покажемо на одному кейсі, як відома київська підприємницька родина перетворила одну вулицю Києва на помийну яму — в буквальному сенсі слова. І довго опиралася тому, щоб змінити стан речей. Утім, як завжди, починати варто на кілька десятиліть раніше від 1900 року.

У 1872 році брати Чоколови заснували на Лук'янівці винокурно-дріжджовий завод. З часом він зажив слави як найкращий та один із найбільших не лише в місті, а й у Європі. Підприємство розкинулося на цілий квартал між вулицями Глибочицькою, Татарською та Вовчий Яр.

Будівництво заводу тривало сім років. Окремий корпус призначався для двох мідних безперервної роботи спиртоперегонних апаратів, ще один — для зберігання спирту, в триповерховому корпусі розташувалися бродильне та промивне відділення, там було встановлено льодневий механічний холодильник, а також залізні парові кип'ятильники для часткової переробки залишку після відгонки спирту — барди. В 1881 році на виробництві працювало всього 28 осіб, але у цьому разі брали не кількістю, а якістю — завод був першим серед подібних київських підприємств.

Аби витримати конкуренцію й забезпечити подальше успішне функціонування підприємства, вони провели велику модернізацію заводу. В 1899 році встановили новітнє обладнання, і на розширеному виробництві працювало вже 107 осіб, які обслуговували два парових котли потужністю 265 кінських сил. Для порівняння: автомобілі Mercedes того часу мали потужність у 30–35 кінських сил.

Однак, як це буває й у наші часи, успіх власників заводу дорого коштував навколишньому середовищу. На той час не існувало технологій повної переробки й утилізації барди⁴⁴, тож неочищені відходи з виробництва алкогольних напоїв підприємства братів Чоколових зливали в річку Глибочицю, що за роки функціонування заводу перетворилася на смердючу канаву.

Газети писали, що вулиця «заражала воздух миазмами», а тому в місті «взрослые люди и младенцы мрут, как мухи». Тексти скарг жителів самої Глибочицької та прилеглих вулиць сповнені не лише описом забруднень, а й пропозиціями — закрити канали, замостити бруківкою ті частини вулиць, по яких не може проїхати пожежний обоз, установити черговість їхнього впорядкування, запровадження штрафів порушникам тощо.

З часом ситуація стала такою критичною, що міська влада занепокоїлася. Тим більше що в 1904–1905 рр. в управу посипалися скарги з вулиці Глибочицької на жалюгідний стан проїжджої частини й тротуарів — вулиця нагадувала помийну яму. Міська влада зобов'язала власника заводу позбутися проблеми. Микола Чоколов погодився й модернізував виробництво згідно з екологічними вимогами та побажаннями жителів прилеглих вулиць.

Конкретно цю ситуацію було розв'язано хоч і після років скарг і суперечок. А скільки таких кейсів zostалися нерозглянутими та зневаженими? Питання риторичне навіть для XXI ст., не кажучи вже про початок двадцятого.

* * *

Рубіж XIX–XX ст. у Києві став мало не «золотою добою» для забудовників й архітекторів. Бажання збігалися із можливостями — замовники були здатні заплатити (адже економіка міста росла й з'явилася фінансова можливість і витратити, й інвестувати в нерухомість), цегельні (в першу чергу) та цементні (в другу) заводи були спроможні забезпечити архітекторів матеріалами, мігранти були готові на цих будівництвах працювати. Попит і пропозиція підштовхували ріст один одного.

---

⁴⁴ Барда — залишок після відгонки спирту з бражки; відхід виробництва етилового спирту. Рідина світло-коричневого забарвлення із запахом зерна або іншої сировини.

Історична столиця зазнала небаченого економічного розвитку. Маса мігрантів потребували житла, фінансові установи — розкішних будівель, гідних їхньої репутації та вимог. Прагнення відрізнятись сприяло популярності еkleктики й «архітектури вибору». Було неімовірно поєднання різноманітних елементів — неоромантизму, готики та неоготики, ренесансу й бароко, стилю «а-ля рюс» і модерн, мавританських мотивів. Архітектура стала засобом реклами, дорогим інструментом самопрезентації. Це був час пошуку шляхів демонстрації капіталу та надійності, свого роду самоствердження через архітектуру, затвердження права підприємців на міський простір.

Будівництво було не тільки елітним. Так само стрімко, як і центр, забудовувались околиці. Саме на їх розвиток була сфокусована міська дума в 1910-х рр. — було ухвалено рішення інвестувати та всіляко сприяти їх розвитку та впорядкуванню, поширити на робітничі околиці дію таких благ індустріальної доби, як освітлення вулиць, каналізація, водогін. Про це детальніше в наступному розділі.

МІСЬКА ІНФРАСТРУКТУРА

Жителі міст початку ХХ ст. часто ставали свідками серйозних змін у просторі. Ще кілька десятків років тому міста були одноманітними за невеликою кількістю винятків — дороги немощені, світла на вулицях не було, з громадського транспорту доступні тільки візники.

А от друга половина століття принесла такий вітер перемін, що багато старих традицій знесло, але багато чого й прилетіло.

Індустріалізація змінила не лише зовнішність міст, а і їх внутрішню структуру. Коли ми говоримо про міську інфраструктуру, то мова, очевидно, іде про такі звичні для сучасних киян речі, як каналізація, водогін, пожежна охорона, громадський транспорт, електрика, телефон, кур'єрська служба. Вперше все це в Києві з'явилося наприкінці ХІХ ст. Початок ХХ ст. позначився зростанням клієнтури для всіх цих радощів цивілізації. Втім, не все було так просто, і кожне з цих благ мало торувати собі шлях, долаючи консервативність мислення та традиційний страх перед змінами.

Реформи 1870-х рр. у галузі міського самоврядування створили можливості для міст — заробляти та витратити зароблене. Міські доходи залежали від розвитку в місті промисловості й торгівлі. І місто мало право на 10% чистого прибутку кожного торгового чи промислового закладу. Частина надходжень дума отримувала від оренди торговельних місць Контрактового будинку, трактирів тощо, випуску облігацій міської позики. Економіка Києва зростала швидко, і це, звісно, позитивно відбивалося на міському бюджеті. Понад це місто ризикувало вийти на фінансові ринки в пошуках потрібних ресурсів.

Шістнадцятого березня 1907 року з ініціативи Київського міського голови Іполита Дьякова відбулося засідання фінансового відділу Київської міської управи, на яке були запрошені представники Московського купецького банку, Російського банку зовнішньої торгівлі, Волзько-Камського комерційного банку, Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку та Санкт-Петербурзького облікового і кредитного банку. Було ухвалено низку важливих рішень:

- кожен банк зобов'язується видавати кредит Київській міській управі в розмірі 100 тис. карбованців під заставу 5% облігацій по-

зики міста Києва, що на 0,5% нижче від шестимісячної дисконтної норми Державного банку, але за умови, що сума кредиту буде рівномірно розділена між всіма банками;

- розмір кредиту під 5% облігацій позики міста Києва встановлюється на 15% нижче від котирування 5% Російської державної позики 1906 року;
- за бажання Київської міської управи тримати вільні суми на поточному рахунку в банках, банки сплачуватимуть 4,5% річних;
- банки погодилися приєднатися до клопотання про котирування облігацій позики міста Києва на Київській біржі;
- банки зголосилися сприяти Київській міській управі в реалізації облігацій позики міста Києва і в усіх фінансових операціях управи⁴⁵.

На що ж витрачалися зароблені та позичені кошти? Передусім на вирішення різноманітних господарських потреб міст. Міські органи самоврядування ніби наново освоювали довколишній простір. Київська міська дума прагнула підняти Київ до рівня західноєвропейських міст з їх розвиненими побутовими службами, громадським транспортом, комунікаціями. І хоч якими були можливості й ресурси міського самоврядування, їх все одно бракувало. Тож закономірним рішенням стало залучення приватного капіталу й інтелектуальних ресурсів.

Електрика: нова сила

Найважливішою зміною, що відбулась у цей час, став прихід електричної енергії в повсякденне життя киян. Електрика замінила в дечому парові двигуни та впевнено рухалася шляхом заміни свічок в освітленні вулиць і помешканнях містян. Електрика рухала новий вид громадського транспорту — трамвай. І це насправду візуалізувало сутнісні зміни в міському повсякденні на початку ХХ ст.

Попри видимі та відчутні зміни, електрифікація в Російській імперії була не серед пріоритетів. Навіть у 1913 році за виробництвом електричної енергії на душу населення Росія суттєво поступалася лідерам у цій галузі — США та Німеччині — відповідно у 18,5 і 7,5 раза.

---

⁴⁵ Серга Ж. І. З історії забудови Києва у ХІХ — поч. ХХ стст. (за документами Державного архіву міста Києва) // Архіви України. — 2011. — № 5(275). — С. 68–77.

Київська центральна електрична станція трифазного струму на Андріївській вулиці. Введена в експлуатацію в грудні 1898 року

І хай які фінансові можливості мали міста, ресурсів усе ж бракувало, аби інвестувати в електрику. Тож в електроенергетиці міст українських губерній у цей час сильні позиції отримав іноземний капітал. І Київ не був винятком. Однак однозначно Київ був серед лідерів за рівнем електрифікації в підросійській Україні початку ХХ ст. Для порівняння: у Харкові, де в 1909 році проживало 237 тис. осіб, а потужність центральної станції становила

1650 кВт, було 2010 абонентів, а в Києві з населенням 450 тис. осіб ці показники були в рази вищими — 7500 кВт і 8458 абонентів відповідно. В Полтаві з населенням у 6,5 раза меншим від київського місцева електростанція мала потужність усього 253 кВт й обслуговувала 326 абонентів⁴⁶.

Облаштування вулиць. Світло

Вулиці Києва зазвичай викладали бруківкою, плитами, цеглою. Наприкінці ХІХ ст. вже починає з'являтися асфальт. Утім, брукували/асфальтували здебільшого центральні вулиці.

Видима зміна, спричинена появою електрики в житті міста, — освітлення вулиць. Шлях електрики на київські вулиці не був простим. Довгий час домінувало гасове й газове освітлення. Останнє два десятиліття — з 1870-х до 1890-х років — не мало конкурентів.

Спочатку кияни радо сприйняли нововведення, бо, порівнюючи зі свічками, олією та гасом, газове світло здавалося ближчим до звичного денного. Крім того, газове освітлення тривалий час виправдовувало себе на практиці як економічно вигідна новація. Проте економічна вигода швидко перестала себе виправдовувати — газ не завжди

⁴⁶ Донік О. М. Взаємодія підприємців та органів самоврядування у процесі модернізації міської інфраструктури України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (на прикладі електропостачання та електротранспорту) // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. — Вип. 24. — С. 3–23.

Вулиця Хрещатик. З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

був безпечним, але завжди тьмяним. З часом пожежонебезпечність газових ріжків тільки зростала. Ба більше, бувало газові ріжки перетворювалися на великі факели, здіймаючи високе полум'я та лякаючи перехожих. Часто траплялися випадки технічних прорахунків і навіть недбалства, підземні газогони пошкоджувалися. Нема чого дивуватися, що час від часу траплялись аварії з масштабними руйнуваннями та жертвами. Вони ж призводили до підвищення концентрації газу в повітрі, а також забруднення ґрунту й води, що могло спричинити отруєння⁴⁷. Хоча навряд у той час думали категоріями екології. Нехай там як, але газ очевидно ставав небезпечним.

Тож із 1880-х років електричне освітлення потрохи починає рух містом. У 1886 році електричні світильники з'явилися в саду Шато-де-Флер (нині — територія стадіону «Динамо» ім. В. Лобановського). Наступного року, 1887-го, міським головою було обрано Степана Сольського. Впродовж усієї своєї каденції, яка тривала до 1900 року,

⁴⁷ Шевченко В. В. Вуличне освітлення як складова модернізації міст України (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2017. — Вип. 26. — С. 156.

він сприяв упровадженню різноманітних технічних інновацій в міське господарство, зокрема — електричного освітлення та електричного транспорту (про транспорт ітиметься трохи нижче).

Першими переваги електричного світла оцінили найзаможніші. Купці, окремі домовласники, цукрозаводчики, власники офісів і кафе почали встановлювати дрібні електроосвітлювальні установки малої потужності в різних районах міста. Наприклад, на Хрещатику їх було встановлено в кондитерській «Жорж», у технічній конторі «Ольшевич і Керн», у будинку Штифлера, в Гранд-отелі на Хрещатицькій площі, в друкарні Яковлева на Софійській площі й ін.

Так проєктування та монтаж мініелектростанцій стало бізнесом. У Києві з'явилися численні російські й іноземні технічні контори, що надавали відповідні послуги. З'явився і свій монополіст — товариство «Савицький і Страус». Саме з ним місто у 1890 році уклало концесію на спорудження міської електричної мережі. Джерелами «нового» світла стали дугові ліхтарі у формі скляних шестигранних призм, установлених на спеціальних стовпах. Їх монтували на стаціонарних дерев'яних або чавунних опорах, розташованих на приблизно однаковій відстані одна від одної. Ліхтарі мали бути естетичними і вписуватися в міський ландшафт. За годину горіння кожного світильника міська влада сплачувала фірмі 17 копійок.

Тарифи на освітлення в Києві були вищими, ніж у більшості міст імперії, й розраховувалися виходячи з кількості годин горіння лампи чи ліхтаря. Чи не відразу з появою електрики в помешканнях киян з'явилися і лічильники: «...интересные весьма приборы для исключения токов и счетчики для контроля системы проф. Арона с оригинальными часовыми приборами в часовых изящно полированных коробках...»⁴⁸. Коштували перші лічильники 125 рублів. Утім, дорожнеча не перешкоджала зростанню кількості споживачів — переваги технічної інновації не викликали сумнівів.

Тим більше, що з часом вартість електрики таки почала падати, а компанія-оператор (на той час це вже було «Київське електричне товариство») запровадила систему безкоштовного під'єднання й встановлення лічильників. Відповідно, це приваблювало споживачів. У ве-

---

⁴⁸ Циганенко В. О. Становлення та розвиток енергетики міста Києва (кінець XIX — початок XX ст.) // <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/78190>.

ресні 1902 року, коли почало діяти акціонерне «Київське електричне товариство», в місті вже було три електростанції, що обслуговували 800 абонентів. З часом дві станції з трьох було ліквідовано, а та, що була на вулиці Андріївській, 19, реконструювали, і вона стала центральною⁴⁹.

Станом на 1 січня 1904 року кількість абонентів міського освітлення й електропостачання становила 2233. А у 1913 році кількість споживачів досягла 19 535⁵⁰.

В освітленні вулиць була своя сезонна ритміка. Так, світло подавали восени, взимку та навесні — зазвичай це становило 9–10 місяців на рік. Існував спеціальний графік для використання ліхтарів. Його розробляли з урахуванням пори року, заходу й сходу Сонця, фази Місяця. Відповідні таблиці за погодженням із міністерськими чиновниками складали міські органи влади. Світильники не горіли зовсім, коли за календарем супутник Землі був уповні — вважалося, що київські вулиці й так освітлені самою природою. Зазвичай ліхтарі запалювали з настанням сутінок — між 17-ю та 20-ю годинами, а гасили близько другої ночі.

Однак колоніальний статус Києва проявлявся навіть у такій дрібниці, як графік освітлення вулиць. Державні службовці, котрі затверджували графіки освітлення, орієнтувалися переважно на Петербург. Тож не завжди на київських вулицях було світло саме тоді, коли цього потребували самі кияни. Така система існувала й на початку ХХ ст.⁵¹

Попри впевнену ходу електрики на початку ХХ ст. освітлення міських вулиць було комбінацією різних типів ліхтарів і джерел світла. В 1906–1910 рр. у Києві газовим і гасовим освітленням було обладнано вулиці та площі загальною протяжністю 27,7 км, натомість електричним — усього 17 км. За цей час встановили 149 електричних, 50 газових і 832 гасових ліхтарі. В результаті Київ опинився серед лідерів по рівню освіченості — тут один ліхтар припадав на 35 м протяжності

---

⁴⁹ Циганенко В. О. Становлення та розвиток енергетики міста Києва (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/78190>.

⁵⁰ Донік О. М. Взаємодія підприємців та органів самоврядування у процесі модернізації міської інфраструктури України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (на прикладі електропостачання та електротранспорту) // Проблеми історії України ХІХ — початок ХХ ст. — К. : Ін-т історії України НАНУ. — 2015. — Вип. 24. — С. 3–23.

⁵¹ Шевченко В. В. Вуличне освітлення як складова модернізації міст України (ХІХ — початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — 2017. — Вип. 26. — С. 156.

вулиць. Він посідав третю сходинку серед губернських центрів так званої Європейської Росії з хорошим рівнем освітленості⁵².

І це був важливий іміджевий момент для Києва. Освітлені вулиці були безпечнішими, привабливішими, більш людними. Врешті, це означало відвідуваність кафе та магазинів, а отже, більше прибутків для міської казни.

Телефон. Телеграф. Пошта

Пошта була найпростішим і найменш індустріальним засобом комунікації в XIX ст. Розвиток економіки закономірно посилював потребу у зв'язку, тож пошта бурхливо розвивалася. Поштою можна було не просто отримати листа, а й замовити товар — журнали, газети чи навіть косметику. Можна було навіть переказувати гроші поштою. У 1900 році було запроваджено «Правила доставки додому грошових цінних пакетів». За бажання клієнта грошові та цінні пакети й поштові перекази на суму не більшу за 50 рублів могли бути доставлені йому прямо додому — за додаткову платню в 10 копійок. Не така вже й велика платня за безпечну доставку, тож навіть не найбагатші кияни користувалися таким сервісом з усе більшою охотою.

У 1913 році в Києві налічувалося 13 поштово-телеграфних установ, а в місті було встановлено більше як 150 поштових скриньок. Кореспонденцію з них вибирали 138 листонош, а пошта надходила аж чотири рази на день. Чорний формений одяг листонош не змінювався з 1796 року й був упізнаваним. На грудях у них був круглий знак, на кашкеті — кокарда, а через плече — незмінна сумка⁵³.

Вартість поштових послуг була невисокою. Поштова марка для листа, відправленого в інше місто в межах країни, коштувала 7 копійок. Аби відправити лист у межах Києва, за марку треба було сплатити 5 копійок, Одну копійку коштував конверт. Від 10 до 20 копійок коштувала кур'єрська доставка посилки додому (щоправда, вага була обмежена — до 16 кг).

---

⁵² Шевченко В. В. Вуличне освітлення як складова модернізації міст України (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2017. — Вип. 26. — С. 156.

⁵³ Шляхов О. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок у містах // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К. : Інститут історії України, 2019. — С. 409–411.

Київська поштова контора була потужним логістичним центром. Кожен з її 460 службовців обробляв за рік приблизно по 100 тис. відправлень. Поштові операції в міських відділеннях зв'язку здійснювалися з 8 годин ранку до 14 години дня, а також із 17 до 19 години вечора.

Розвивався й телеграфний зв'язок. Перша лінія була прокладена ще 1855 року з геополітичних, звісно ж, міркувань, і сполучила вона Москву з Києвом та Одесою. Закономірно, що з часом київська телеграфна контора стала лідером за кількістю опрацьованих телеграм у всій підросійській Україні. Цікаво, що з часом вартість послуг телеграфу тільки зростала. Наприкінці XIX ст. одне слово коштувало 5 копійок (за межі міста) або 1 копійку (в межах міста) та ще 15 треба було сплатити за сам факт відправлення повідомлення. На початку XX ст. остання послуга коштувала 20 копійок. Якщо ж справа була невідкладною й повідомлення треба було доставити терміново, вартість послуги збільшувалась утричі.

Перші телефони з'явилися у Києві в 1878 році. Два апарати й певна кількість дроту для їх з'єднання коштували немалі на той час — 10 рублів. За вісім років, у 1886 році, була облаштована й перша телефонна станція. Її два комутатори обслуговували по 50 номерів. І це була перша урядова станція, збудована ресурсами державного Головного управління пошт та телеграфів. Центральна міська телефонна станція розташувалася в центрі Києва, на вул. Хрещатик у будинку поштово-телеграфної контори. І попри те, що новий вид комунікації був дорогим (річна вартість послуги становила щонайменше 150 рублів), киян це не зупиняло⁵⁴.

Як і будь-яка інновація, телефонізація мала на своєму шляху чимало перешкод. Наприклад, часто виникали проблеми з місцем установлення апаратів і прокладення кабелів. Наприклад, абоненти мали отримати попередню згоду домовласників «на влаштування необхідних пристроїв для проведення проводів, як з середини, так і зовні тих будинків, де знаходилося їх приміщення». І не всі домовласники розуміли потребу в телефоні й часто відмовляли в дозволі встановити відповідне обладнання на даху, наприклад. Або вирішували зробити

---

⁵⁴ Шляхов О. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок у містах // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К. : Інститут історії України, 2019. — С. 422.

з цього додаткове джерело прибутків і вимагали грошей. Знайти компроміс вдавалося не завжди.

Кількість телефонних абонентів стрімко зростала попри все. Так, якщо у 1896 році телефонним зв'язком у Києві користувалося 717 абонентів, то вже у 1898-му ця кількість сягнула 1001. Першого січня 1900 року київська телефонна мережа охоплювала 1244 абоненти, а у 1905-му — 1869 осіб. У 1912 році міська урядова телефонна мережа вичерпала свій ресурс — на той момент було під'єднано 4200 абонентів.

У цей момент на 100 мешканців Києва припадало 0,9 телефонних апаратів, а в 1914 році (коли ресурс мережі все ж було збільшено, адже місто росло й потребувало зв'язку) — 1,6 телефона. Телефонізація Києва була однозначно вищою, ніж у середньому по імперії — станом на 1909 рік на кожні 100 мешканців царської Росії припадало всього 0,1 абонента телефонної мережі.

Найбільше серед абонентів було фірм (55% — і це зрозуміло, адже що швидші й ефективніші комунікації в бізнесі, то краще). Установи й організації становили 12%, заводи і фабрики — 10%, приватні квартири — 10%, всі інші — ще 13%. І хоч динаміка вражає, можливість спілкування телефоном навіть для більшості киян наприкінці XIX — на початку XX ст. ще вважалася розкішшю. Так, хвилина розмови коштувала в середньому 5 копійок⁵⁵.

І хай як дорого коштував телефонний зв'язок, справа була прибутковою для держави. Київська мережа рік від року ставала все більш економічно вигідною. На початку XX ст. прибутки перевищили 100 тис. рублів.

Прибутковість закономірно дозволила інвестувати в інноваційні технологічні рішення. Наприклад, прокладення підземних кабелів. Вже 1901 року в Києві було влаштовано спеціальну кабельну каналізаційну мережу.

Елементом міського ландшафту стали переговорні телефонні пункти. В Києві спочатку було встановлено п'ять таких точок, звідки за

---

⁵⁵ Прищеп О. Культурний побут міських жителів Правобережної України у звітах губернаторів (друга половина XIX — початок XX ст.) // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII — першої половини XX ст. Збірник наукових праць. — Київ, 2013. — С. 243–264.

15 копійок (вартість трихвилинної розмови) можна було отримати з'єднання з будь-яким абонентом.

Телефонні апарати в Києві були тільки імпортними. Так, були продукти виробництва шведської «Л. М. Еріксон», німецької «Сіменс і Гальске», німецько-американської «Н. К. Гейслер». Перші апарати були громіздкі та важкі (до 8 кг) і вішалися на стіну — мікрофон був унизу апарата. Це створювало незручності в користуванні — треба було нахилитись, аби вести розмову. Проте технології стрімко рухалися вперед, тож конструкції телефонів покращувалися, підлаштовуючись під користувачів.

Міський транспорт

Поява й розвиток київського громадського транспорту була пов'язана зі зростанням чисельності населення та розширенням меж міста — втім, як і багато інших процесів, описаних тут⁵⁶.

Спершу з'явилася міська залізниця на кінній тязі — конка. Київ і тут був першопрохідцем — цим благом цивілізації кияни користувалися з 1890 року.

Історія будівництва київського трамвая пов'язує багатьох непересічних і яскравих особистостей. Згадаємо хоча б талановитого організатора й непересічного підприємця Давида Марголіна. В грудні 1890 року як гласний (депутат) міської думи він вносить пропозицію — заснувати Товариство київської міської залізної дороги. І Марголін сам був готовий очолити це товариство, таким чином беручи на себе всю повноту відповідальності. За півтора року було побудовано 11 км шляхів для 8 вагонів, поєднаних по два. Це був ще трамвай на кінній тязі. Для себе підприємець побудував особливий вагон, оздоблений всередині червоним оксамитом. Уявіть собі, який шик і гламур для Києва початку ХХ ст.

Дуже швидко — після перших шести місяців функціонування трамвая — стало зрозуміло, що це надто привабливе підприємство. Хоча власне кінна залізниця не давала прибутків, але акціонери Товариства Київської Міської Залізниці були оптимістами. За два роки їх чекала транспортна революція — електричний трамвай. І це був перший

---

⁵⁶ Детальніше про розвиток київського трамвая можна прочитати в працях Стефана Машкевича.

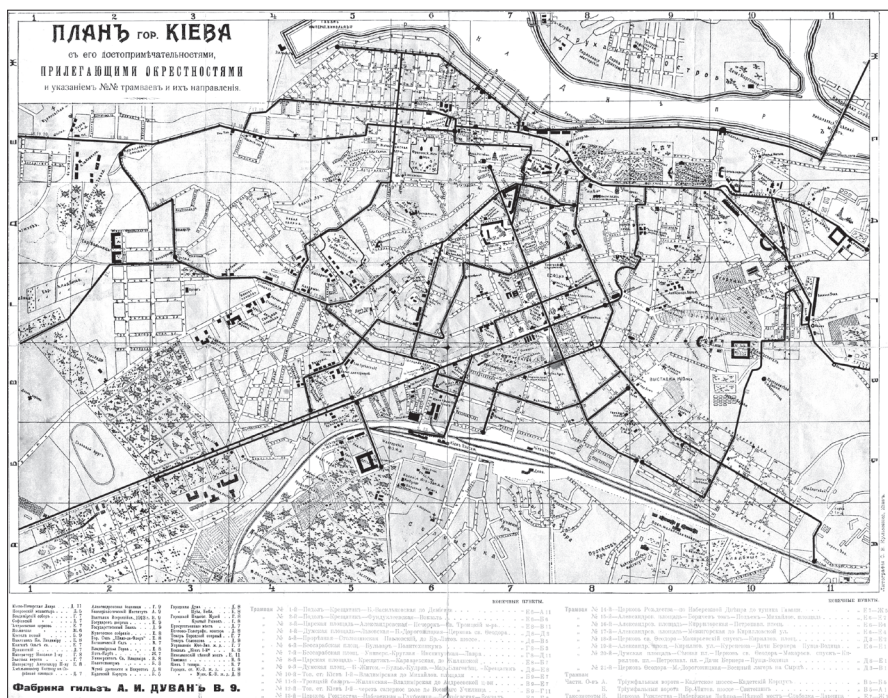

електричний трамвай у Східній Європі. І саме електрифікація стала запорукою фінансового успіху Товариства.

До кінця 1894 року на електричну тягу було переобладнано всі дев'ять наявних маршрутів із кінною та паровою тягою протяжністю 36 км (на Хрещатику, Великій Васильківській, Львівській, Кирилівській і Кадетській вулицях). Тільки того року електричний трамвай перевіз понад 10 млн пасажирів. Напередодні Першої світової війни в місті функціонувала трамвайна мережа, що складалася з 21 маршруту протяжністю 159 км і обслуговувалася трьома трамвайними парками.

У Києві діяло ще три приватних електрифікованих транспортних мережі, що з'єднували місто з його околицями та передмістями. Будівництво й успішне функціонування окремих приватних трамваїв є найкращим свідченням того, що справа ця була вигідною й вартою інвестицій.

Так, 1900 року підприємець Олександр Кумбарі побудував лінію кінного трамваю вздовж Брест-Литовського шосе до дачного селища

Карта Києва з позначеними трамвайними маршрутами, 1913 рік

Святошин завдовжки 9 км. За рік починання довело свою ефективність, і лінію було електрифіковано, щоправда, вже іншими власниками — німецьким акціонерним товариством «Ломаєр і К°».

Давид Марголін у дечому навіть визначав стратегію розвитку міського трамвайного сполучення. Наприклад, його ідеєю було спорудити лінії на Деміївку та до Володимирського кадетського корпусу. Стартували проекти у 1908 році. Будівництво Кадетської лінії тривало кілька місяців, а Деміївської — майже чотири роки (1908–1911). Час пішов також і на залагодження скандалу — міська влада не зрозуміла рішення власника замінити кінну тягу на електричну. Лінії служили місту й після того, як Києву перестав служити їхній власник, опинившись в еміграції.

На початку ХХ ст. нові лінії трамваю відкривались у Києві практично щороку.

Закономірно, що відкриття руху по нових лініях дозволило Товариству збільшувати прибуток. Своєю чергою, це створювало ресурс для подальшого розвитку й інвестицій у розвиток. Тисячу дев'ятсот п'ятого року було засновано *Société anonyme Belge des tramways de Kieff* (Бельгійське акціонерне товариство київських трамваїв). Прихід іноземних інвесторів означав приривидшення зростання підприємства та його прибутковості.

Проте з 1913 року практично єдиний інтерес акціонерів полягав у максимально можливому підвищенні прибутку Товариства. Будівництво нових ліній було пов'язано тільки з військовими потребами. Наприклад, службова лінія до Клінічного містечка слугувала для перевезення поранених. Ремонт і обслуговування рухомого складу було зведено до мінімуму⁵⁷. Чому ж так сталося? Згідно з угодою 1889 року, після 45 років підприємство безоплатно надходило у власність міста. Проте місто мало право достроково, після 25 років, викупити підприємство, сплативши його власнику десятикратний середньорічний чистий дохід (прибуток) за п'ять років, що передували викупу. Формальне рішення про викуп підприємства міська дума ухвалила в жовтні 1912 року, причому сам викуп мав відбутися 1 січня 1915 року. Отже, логіка стала простою — менше інвестицій,

---

⁵⁷ Машкевич С. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці // Етнічна історія народів Європи. — 2014. — Вип. 44. — С. 113–123.

більше прибутковості. З такою ідеологією київський трамвай зустрів початок світової війни.

Трамвай був хоч і не таким вже й дешевим, але доступним транспортом. Так, проїзд коштував 5 копійок за дільницю (певний відрізок відстані). Така сума була спільномірною з ціною на буханець хліба чи два кілограми картоплі. Вартість проїзду була незмінною від початку запуску кінного трамваю до осені 1914 року. Новозбудовані лінії розбивалися на тарифні дільниці за таким самим принципом, що й наявні, а межі дільниць іноді переглядалися. Вартість проїзду на приватних лініях особливо не відрізнялась, а от на приміських і дачних лініях була спеціальна тарифікація. Так, за проїзд у Пушчу-Водицю від Царської площі — 25 коп. (45 копійок за проїзд у два кінці й 4 рублі коштував абонемент на 20 поїздок; після 1904 року цей тариф було знижено до 24 коп. /43 коп. / 3 руб. 84 коп.). Проїзд лінією відкритого в 1900 році Святошинського вузькоколійного трамвая від Триумфальних воріт (перетин нинішніх проспекту Перемоги та Повітрофлотського проспекту) до Святошина коштував 20 копійок. Тисячу дев'ятсот дванадцятого року було відкрито Слобідський (Дарницький) мототрамвай за маршрутом Передмостова Слобідка (Гідропарк) — Микільська Слобідка — Дарниця. Проїзд по всій лінії коштував 15 копійок⁵⁸.

Окрім зручностей у пересуванні містом трамвай приніс у повсякдення киян і менш приємні речі. Наприклад, аварії. Так, не рідкісними були випадки коротких замикань, загорянь тощо. Один із перших таких випадків стався на Великій Васильківській вулиці в липні 1894 року: у вагоні загорілася деталь електромотора. Пожежу загасили, трамвай рушив, але через хвилину знову сталося загоряння. Минулося без втрат й особливої паніки, тож пожежу знов загасили й трамвай поїхав далі.

Часто під трамвай потрапляли пішоходи чи навіть відбувалися зіткнення трамваїв з іншими видами транспорту. Те, що здається нам очевидним у 2019-му, видавалося химерним у 1901-му. Трамвай ще довгий час був новим і незрозумілим видом транспорту для інших учасників дорожнього руху. Особливо — прибулим нещодавно із села.

---

⁵⁸ Машкевич С. До історії тарифів на громадський транспорт в Києві // http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2012_1/8.pdf.

Візники та пішоходи виїжджали або виходили на рейки, не усвідомлюючи небезпеки, й створювали ситуації, у яких уникнути зіткнення було неможливо.

У 1902 році на Костянтинівській вулиці візник їхав по рейках назустріч трамваю і вчасно не звернув з колії. Трамвай перевернувся дрого й травмував візника та пасажирів. У травні 1906 року на розі Фундуклеївської та Хрещатика трамвай зіткнувся з поштовим фургоном, що переїжджав через рейки. В результаті в трамвайному вагоні розбилися два скла, а пасажирів фургона було травмовано. В грудні 1913 року на розі Нижнього Валу та Костянтинівської зіткнулася з трамваем подільська пожежна команда, що мчала на пожежу. Навряд чи ця команда прибула на виклик вчасно⁵⁹.

Однак ці аварії, як бачимо, завершувалися відносно легко. Набагато небезпечнішими були зіткнення трамваїв між собою. Зазвичай такі аварії траплялися через несправні гальма. І перша насправду велика аварія трапилась саме на зламі XIX і XX ст. — 30 грудня 1899 року. Трамвай загальмував біля зупинки на розі Великої Васильківської та Маріїнсько-Благовіщенської (Саксаганського). Не встиг ще вагоновод повністю зупинити вагон, як у нього ззаду майже на повному ході наскочив вагон-«кур'єр» (ходив скороченим маршрутом). Зіткнення спричинило паніку, пасажири, намагаючись чимшвидше вибратися, виламували двері та вікна. В цей час показався ще один вагон-«кур'єр», що мчався з гори. Його вагоноводу так само не вдалося вчасно загальмувати. Вагони, що зіткнулися, загорілися, що підсилювало паніку. На щастя, така масштабна аварія обійшлася без людських жертв. Тільки одного пасажирів було травмовано. В цьому разі «завинили» не лише несправні гальма, а й ожеледиця на рейках, що нівелювала навіть справні гальма.

Ще одне подвійне зіткнення сталося 21 жовтня 1901 року на Бібиковському бульварі. Вагон № 61 Вокзальної лінії, що мав повернути з Пироговської вулиці на бульвар, зупинився, аби пропустити вагон № 31 Політехнічної лінії, що йшов вниз по бульвару. Проте зробив це невдало, загородивши пішохідний перехід. Вагоновод вирішив проїхати кілька метрів уперед, після чого, однак, не зміг загальмувати:

---

⁵⁹ Машкевич С. Нещасні випадки й катастрофи на київському трамваї (1891–1940) // Етнічна історія народів Європи. — 2013. — Вип. 40. — С. 75–84.

вагон «забуксував». Намагаючись запобігти зіткненню, вагоновод почав кричати вожатому вагона № 31: «Тікай!» Уникнути зіткнення не вдалося; воно саме по собі не викликало серйозних наслідків, однак водій вагона Політехнічної лінії, пришвидшивши хід і покотившись під ухил, виявив, що не може зупинитися. Назустріч йому тією самою колією піднімався по бульвару вагон № 14. Вагоновод вагона № 31, розуміючи, що зробити нічого вже неможливо, вистрибнув із вагона. Наступної секунди відбулося зіткнення. Обійшлося без людських жертв тільки завдяки рішучості вагоновода вагона № 14: він встиг застосувати електричне гальмо, після чого сховався у вагоні й встиг витягти за собою жінку, що стояла на передньому майданчику, чим врятував її від неминучої загибелі. Кілька десятків пасажирів отримали серйозні каліцтва.

У цій аварії теж не тільки гальма були причиною. Ключовим було те, що лінія була одноколійною: рухаючись по різних коліях, зустрічні вагони не зіткнулися б. Утім, розв'язати цю проблему в імперський час так і не вдалося — тож зіткнення траплялися, з різним ступенем матеріальних втрат і травматизму пасажирів. Заради справедливості варто зазначити, що в Києві були й двоколійні лінії — і там теж час від часу ставались аварії⁶⁰.

Крім об'єктивних (ожеледиця) та технічних (несправні гальма) причин аварії траплялися через людський чинник. Вагоноводи часто не виконували розпорядження правління Товариства Київської Міської Залізниці про заборону розмовляти з пасажирами, а один із них у листопаді 1908 року «нашел возможным на полном ходу вагона читать газету». Відволіканню вагоноводів сприяло те, що на передні майданчики вагонів допускалися пасажири.

Нарешті, ще одним негативним чинником була перевтома службовців дороги — їх робочий день був занадто довгим. У січні 1909 року троє селян у листі на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора повідомляли: «Почти с основания Киевской городской железной дороги мы служим на ней в качестве кондукторов. С переходом дороги Бельгийскому Акционерному обществу условия службы сильно изменились к худшему и приходится дрожать

---

⁶⁰ Машкевич С. Нещасні випадки й катастрофи на київському трамваї (1891–1940) // Етнічна історія народів Європи. — 2013. — Вип. 40. — С. 75–84.

почти за каждый день»⁶¹. Та й уже зазначене бажання більше заробити й поменше інвестувати в розвиток, що стало остаточною політикою з 1913 року, не додавало лініям безпечності.

Хоча нещасні випадки на трамвайних коліях обходилися без жертв, ігнорувати їх було б злочином. Тож київська влада вирішує вжити профілактичних заходів. Так, було рекомендовано створити посаду спеціального кондуктора на задньому майданчику вагонів. Його місією було стежити за справністю вагона, але з високою часткою ймовірності це розпорядження міської влади було проігнороване. Так само, як і вимога не випускати на лінію вагони без пневматичних гальм. Тож аварії ставалися й далі⁶². Можливо, тому Товариство київської міської залізниці було таким прибутковим для своїх акціонерів, що заощаджувало на техніці безпеки?

* * *

Початок ХХ ст. позначився появою ще одного транспортного засобу, що, без перебільшення, став знаковим для Києва. Йдеться про фунікулер. Натхненний успіхом фунікулера в Одесі (запрацював у 1902 році) інженер Артур Абрагамсон висловив ідею (і надалі брав участь у її реалізації) створити щось подібне і в Києві. Адже тут рельєф і потреби були дуже сприятливими — гори зумовили незгасну потребу пов'язати Поділ із Верхнім містом. Спочатку по крутих київських схилах можна було піднятися тільки пішки крутими стежками. З часом, звісно, з'явилися узвози — Андріївський і Володимирський, по останньому навіть ходив трамвай. Проте проблему швидкого та зручного підйому на Володимирську гірку так і не було розв'язано. Тож час від часу з'являлися різні ідеї — наприклад, спорудити спеціальний підіймач по Андріївському узвозу. Проте фунікулер виявився найкращим рішенням.

Абрагамсон Артур (1854–1924) — фахівець у галузі будівництва, архітектор, громадський діяч. Навчався в Новоросійському університеті в Одесі, Цюрихському політехнікумі (1876) і Санкт-Петербурзькому ін-

⁶¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 442. Оп. 708. Спр. 45. Арк. 13.

⁶² Машкевич С. Нещасні випадки й катастрофи на київському трамваї (1891–1940) // Етнічна історія народів Європи. — 2013. — Вип. 40. — С. 75–84.

ституті інженерів шляхів сполучення (1879). Працював на будівництві залізниць у Швейцарії. З 1882 року працював в управлінні Південно-Західної залізниці в Києві. Брав активну участь у громадському й науковому житті міста. Так, із 1879 входив до складу міської комісії з каналізації (він став одним з ініціаторів будівництва у 1894 році централізованої мережі каналізації). У 1898 році очолив Київське товариство «Швидкої медичної допомоги», що 1902-го заснувало одну з перших в імперії медичну станцію порятунку (Абрагамсон надав власні кошти на придбання санітарної карети з кіньми). Інженер також став співавтором першого статуту Київської політехніки. Висунув ідею і взяв безпосередню участь у побудові фунікулера (1902–1905). Автор низки досліджень з історії залізниць й особливостей керування ними. Тисячу дев'ятсот десятого року у зв'язку з переведенням на Північну залізницю виїхав до Москви. Там і помер у 1924 році⁶³.

Проєкт розробили інженер Микола П'ятницький та архітектор Олександр Баришніков. За будівництво взялося вже згадане Товариство Київської Міської Залізниці. І за три роки — 7 травня 1905 року — фунікулер почав рух. До кінця першого року роботи 800 тис. пасажирів скористалися його послугами.

Упроваджені на київському фунікулері інженерні рішення на ті часи вважалися прогресивними. Устаткування й вагони було виготовлено у Швейцарії. Кінцеві майданчики призначалися для кондукторів. Вагони могли вмістити 70 пасажирів і рухалися зі швидкістю 2 м/с. Фунікулер був доволі безпечним — вагони були обладнані аварійним гальмом на випадок обриву каната.

Траса фунікулера на початку ХХ ст. була майже на 40 м коротша від нинішньої. Нижня станція розміщувалася по вул. Боричів Тік. Від нинішньої Контрактової площі до неї спеціально було прокладено лінію трамвая з номером маршруту № 15. Верхня станція також сполучалась із трамваем, тож фунікулер фактично став частиною єдиної трамвайної системи Києва.

Близько року перед початком світової війни в Києві функціонувало навіть автобусне сполучення. Автобуси належали місту. Рух було

---

⁶³ Брамський К. А. Абрагамсон Артур Адольфович // http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22620.

відкрито 1 червня 1913 року за маршрутом Царська площа (нині це Європейська площа) — виставка (район нинішньої станції метро «Олімпійська»). Користуватись автобусом було дорого — проїзд коштував 10 копійок. Це забезпечувало рентабельність, але ніяк не могло забезпечувати масовість пасажиропотоку. Тож із часом плату таки було знижено до 5 копійок, і пасажирів стало більше, до того ж із часом відкрили ще один маршрут — із площі до залізничного вокзалу⁶⁴. Тож у результаті автобус міг цілком би скласти конкуренцію трамваю, якби не нові складні економічні умови світової війни, що змусили власників трамваю підвищувати ціни, а місто — згорнути «автобусний експеримент».

Каналізація та водогін

Водогін у Києві було споруджено у 1872 році. І, як і з трамваєм, Київ став одним із перших міст, що отримало централізоване водопостачання. Як і з трамваєм, сталось усе завдяки приватній ініціативі. За справу взявся інженер-підприємець Аманд Струве. Дев'ятого липня 1870 року він отримав концесію від міської влади, а за півтора року, 1 березня 1872 року, водогін було запущено.

Струве Аманд (1835–1898) — російський військовий інженер німецького походження. Народився в німецькій дворянській родині. Навчався спочатку на військового, згодом — на інженера, зокрема, за кордоном. У результаті вступає на службу до відомства шляхів сполучення. У 1867 році перевівся на службу в Київ. Тут він проєктує й організовує будівництво залізничного мосту через Дніпро (1870), централізований водогін, кінну залізницю та першу в Російській імперії лінію електричного трамвая — київський трамвай. Опікується також питаннями вуличного освітлення.

Помер 12 вересня 1898 від хвороби печінки у своєму маєтку поблизу Коломни. Похований у Санкт-Петербурзі на лютеранському Волковому цвинтарі.

---

⁶⁴ Машкевич С. До історії тарифів на громадський транспорт в Києві // http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2012_1/8.pdf.

Топографія та рельєф Києва — не з простих, тож інженерам довелося знайти компромісне рішення і для низинних, і для високих ділянок міста. Територію було поділено на три, а з 1907 року — на чотири окремих зони водопостачання. Кожна з них мала свій незалежний водогін.

Спочатку Київ пив воду з Дніпра. Проте з часом у київському водогоні річкової води ставало все менше, а все більше артезіанської. Цілеспрямована заміна дніпрової вона на артезіанську почалася на зламі XIX–XX ст. Остаточну крапку у вірі в чисту воду з великої річки поставила епідемія холери 1907–1908 рр. Водозабірні остаточно закрили, а кияни перейшли тільки на артезіанську воду.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. було зроблено низку винаходів і відкриттів, безпосередньо пов'язаних із водопостачанням, закладено теоретичні основи в галузі гідравлічних наук, гідротехніки, гідрогеології, будівельної техніки й технології. Було зроблено потужний внесок у розробку технологій очищення води, нових зразків механічного обладнання, у першу чергу pomp, теорію гідравлічних розрахунків трубопроводів тощо. Ці нові технології, базовані на досвіді роботи водогонів у десятках міст, були використані і в Києві.

З часом також стало зрозуміло, що такою самою нагальною потребою, як і водогін, є каналізація. Наприкінці XIX ст. в Києві досить часто траплялися спалахи епідемій холери, дизентерії та тифу. Не найтяжчі хвороби, але за рівнем смертності місто посідало одне з перших місць у Росії серед великих міських центрів, не кажучи вже про Європу.

Тисячу вісімсот дев'яносто першого року було засновано Київське акціонерне товариство каналізації на чолі з професором Є. І. Афанасьєвим. Капітал товариства збирався завдяки краудфандингу XIX ст. Акції на спорудження каналізації придбали в основному київські домовласники, а решту витрат узяли на себе — як це часто бувало — меценати. Брати Нікола та Федір Терещенки виділили разом 210 тис. рублів, а Лазар і Лев Бродські — 261 тис. рублів.

Централізовану каналізацію місто отримало 1894 року. Спершу її отримало 10 закладів і громадських установ та 120 приватних садиб у центрі міста. Загалом же каналізація була розрахована на 160 тис. осіб. З часом потужності системи та протяжність труб тільки зростали.

Київська каналізація була економічно вигідним підприємством, тож акціонери мали б бути задоволеними. А ще вона була інноваційною — стічні води рухалися з великою швидкістю, через що труби належним чином промивалися, а тому каналізаційна система вважалася самоочисною⁶⁵.

* * *

Як бачимо, Київ на початку ХХ ст. був доволі комфортним місцем для проживання. І рівень комфорту щороку ставав усе вищим — кількість освітлених вулиць і трамвайних ліній збільшувалася, з'являлися можливості під'єднати телефон і користуватися електрикою. В процесі створення комунальної інфраструктури Київ був піонером — електричний трамвай, каналізація, рівень освітленості вулиць... Усе це було важливим для створення відповідного іміджу Києва як цивілізованого, успішного, комфортного, гостинного міста. Хоча тоді, звісно, не мислили категоріями іміджмейкінгу, але мета — хай і не усвідомлена — була досягнута. Важливо, що створення та експлуатація об'єктів комунальної інфраструктури стало прибутковим бізнесом, куди не соромно, а вигідно було інвестувати. Контраст із нинішньою ситуацією, чи не так?

Однак це тільки один бік медалі — як це часто буває. Інший бік полягає в мірі доступності благ індустріальної цивілізації. Міра ця збільшувалась, але... наприклад, електрика. У 1913 році 19,5 тис. киян були абонентами міської електростанції. На цей час у місті, нагадаємо, проживало 595 тис. осіб. Тобто кількість тих, хто міг собі дозволити комфорт, була мізерною. Різниця між освітлюваним брукованим центром і темними околицями зі специфічним запахом була очевидною, і (як ми побачимо далі) ситуація поліпшувалася не так стрімко. Це відбивало соціальні конфлікти й суперечки, які наростали.

Хай яким привабливим був Київ для жителів навколишніх містечок і сіл, тут на них не чекало легке життя, а чекала важка праця, тісні

---

⁶⁵ Донік О. М. Впровадження мереж централізованого водопостачання й водовідведення як важливий чинник модернізації міського господарства України (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.) // http://resource.history.org.ua/publ/Piu19-20_2017_26_8.

квартири, хвороби, стрес, проблеми в родині (яка могла не розуміти вибору сміливця), з дітьми: якщо вони народжувалися, їх потрібно було доглядати — садочків не було, лікувати — медицина була далекою й дорогою... перелік можна вести й далі, суть зрозуміла. Київ потребував ще й розвитку соціальної інфраструктури. І розуміли це одиниці — підприємці-благодійники (інвестували кошти), частина міської інтелектуальної еліти (інвестували час), міська влада. Як усі вони разом справлялись із соціальними негараздами, що наростали, — побачимо далі.

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА: ОСВІТА, МЕДИЦИНА, САДОЧКИ

Зростання населення та частки працівників означало наростання соціальних негараздів і питань, що потребували негайного розв'язання. Десяткам тисяч киян різного рівня достатку й можливостей потрібно було десь лікуватися, навчатися, залишати дітей на час роботи...

Поняття соціальної інфраструктури та моделі її створення

До цього досить широкого терміна входять усі послуги, які були потрібні для підтримання економічних, медичних, культурних і соціальних стандартів населення. Комплекс соціальної інфраструктури містить як фізичні (будівлі й обладнання), так і нематеріальні активи (комунікація, система норм, традиції тощо). До соціальної інфраструктури в сучасному розумінні входять: фінансова система; система освіти, охорони здоров'я; урядування; правоохоронні органи та надзвичайні служби.

Безперечно, на початку ХХ ст. уявлення про потребу в наявності соціальної інфраструктури відрізнялися від сучасних. Так, не існувало системи обов'язкового навчання дітей, загального медичного забезпечення чи страхування на випадок втрати працездатності чи пенсій. Усі ці проблеми зазвичай розв'язували на особистому рівні — приватні лікарі, гувернантки, платні гімназії. Суспільство було становим, у ньому практично не працювали соціальні ліфти. Тож багаті й так мали змогу заплатити за своє навчання, наприклад, а бідним це було ні до чого — шансів знайти кращу роботу, ніж була в дідів-батьків, молоде покоління мало небагато.

Усе знову змінили реформи 1860–1870-х рр., які, як ми бачили, проклали шлях руйнації станового суспільства. Соціальні ліфти запрацювали швидше. Люди почали змінювати традиційні заняття та місця проживання. І тут постало питання про їхній соціальний захист — хоча б мінімальний, а також про утримання непрацездатних. Адже тривалість життя зростала й шансів дожити до умовних 70 років ставало все більше. Так само змінювалася модель родини — кілька поколінь уже не жили під одним дахом, і члени великої родини не могли взяти на себе завдання піклування про найменших і найстарших.

Отже, все сприяло тому, що формувалося розуміння — розв’язання соціальних проблем має стати справою всього суспільства, навіть більше — взаємодії суспільства й держави. Результатом стало поступове формування соціальної політики. Термін «соціальна політика» запропонував юрист та економіст Лоренц фон Штайн (1815–1890), який під цим поняттям розумів «компромісне рішення, що призначене об’єднати соціальне та політичне нетоталітарним шляхом, „соціального адміністрування”».

Важливою особливістю було те, що попри реалії імперії, все ж громадськість й інститути міського самоврядування відігравали визначальну роль у формуванні системи інститутів соціальної інфраструктури. Регіональний рівень логічно доповнював рівень імперський.

Система керування добродійними установами була різною й залежала від патронату. До першої групи належали благодійні заклади, котрі перебували під безпосереднім заступництвом імператора та членів Імператорського дому; до другої категорії закладів належали комітети, товариства та благодійні каси, якими завідувало Міністерство внутрішніх справ; до третьої групи — благодійні заклади Імператорського людинолюбного суспільства й до четвертої категорії — духовні та деякі інші відомства піклування про бідних.

Протягом другої половини XIX ст. була створена система установ «Відомство установ Імператриці Марії», «Російське товариство Червоного Хреста», «Опіка з трудової допомоги» тощо. У 1891–1899 рр. було створено понад половину (53%) усіх благодійних товариств, що виникли в країні з 1840-х років XIX ст. До початку XX ст. в Російській імперії налічувалося понад 11 тис. благодійних установ. На кожні 100 тис. населення їх припадало шість. І все ж вертикально інтегрованої системи соціального захисту не існувало⁶⁶.

Нехай як парадоксально, але соціальні гарантії — винахід капіталістичного суспільства. Працедавці почали розуміти важливість таких речей, як школа для дітей робітників, курси з ведення домашнього господарства для дружин робітників, організація

---

⁶⁶ Побережная О. Е., Матусевич Е. В. Становление социальной политики на территории Беларуси // <http://elib.bsu.by/handle/123456789/54791>.

культурного дозвілля замість звичних учорашнім селянам пиятик і бійок. Маємо приклади (щоправда, не в Києві) спорудження заводських колоній із пристойними казармами й окремим житлом для адміністративного персоналу в процесі побудови паротягобудівного заводу Г. Гартмана та в корпоративних поселеннях на Донбасі (Кам'янське, наприклад). Ідеї прогресивної соціальної організації життя та праці в межах окремих підприємств ширилися просторами на Схід від Києва. Тут не треба було будувати житло для кількох сотень робітників одразу — адже навколо й так було місто, передмістя, найближчі села. Ринок праці завжди пропонував нових кандидатів на місце когось раптом чимсь незадоволеного. Тож і розуміння потреби забезпечувати побут і дозвілля робітників і їх родин майже не було.

Розкішним кейсом може бути історія появи на топографічній карті Києва місцевості Чоколівка. Підприємець, алкогольний магнат, політичний і громадський діяч, українофоб Микола Чоколов любивав і спонсорував будівництво робітничого селища для артілі робітників Київського машинобудівного й котельного заводу Гретера та Криванека. Не власники чи адміністрація заводу допомагали своїм робітникам, а Чоколов. Можливо, для нього ця акція мала політичний чи інший сенс. Отже. Спершу підприємець домігся виділення землі на Солом'янці на правах довгострокової недорогої оренди, потім доклав свої кошти, аби викупити землю, і ще допоміг артілі в отриманні позики на будівництво. Історія почалася ще 1897 року, але заселилися робітничі родини у свої затишні будиночки з городиками тільки через чотири роки. Акт доброчинності коштував Чоколову 9 тис. рублів і пам'яті на століття. Від 1905 року це селище, що тоді належало до Київського повіту Київської губернії, отримало офіційну назву Чоколівка. З часом воно зникло, влившись у Київ, який розширювався, а от назва збереглася й досі. Втім, важливіша тут була навіть не доброчинність, а сама ідея — допомога найманім робітникам у розв'язанні житлових проблем як інвестиція у якість їх життя та праці.

Однак це одиничний випадок, і системні проблеми від цього нікуди не зникали. Проблеми, породжені швидким зростанням міста, були очевидні: маргіналізація мігрантів, антисанітарія та епідемії, зростання злочинності тощо. Вчорашній селянин не завжди міг знайти себе в міс-

ті. А відтак він поповнював ряди груп ризику — хворих на туберкульоз й інфекційні хвороби, алкоголіків, злочинців тощо⁶⁷.

Тож Київ може бути яскравою ілюстрацією іншого способу розв'язання соціальних проблем. Ідеться про благодійність підприємців й активну позицію тогочасного прообразу громадянського суспільства. Активні лікарі, педагоги, навіть чиновники засновували та брали участь у різних товариствах сприяння освіті, щепленням, догляду за безхатченками тощо. На зламі XIX–XX ст. мало яке місто не могло похизуватися наявністю місцевого осередку благодійності. Стало «модно» думати про долю ближнього, усвідомлювати відповідальність перед суспільством⁶⁸.

Проблеми міських низів Києва потребували не просто разових пожертв, а щоденної роботи, залучення адміністраторів, штату лікарів, учителів, відповідної інфраструктури, системного та стратегічного мислення. Тож логічно, що з часом вектор благодійництва зміщувався в бік розвитку освіти, медичного обслуговування, надання дешевого житла, харчів і медичної допомоги, тобто розвиток соціальної інфраструктури.

Підприємницька благодійність була елементом реалізації стратегій лояльності імперії (у разі українських чи єврейських благодійників) і монаршій родині, зокрема. Участь у спільних товариствах чи благодійних заходах означала додаткові шанси поговорити з впливовими особами про такі важливі та неpubлічні речі, як державні замовлення, пільгові кредити тощо.

Влада високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних ініціатив, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами — звання, чини, посади, ордени, членство в різних організаціях під патронатом царської родини. Особливо така практика поширилася з кінця XIX ст. Як згадує генерал Олександр Мосолов про прийоми часів Миколи II: «Великая княгиня (Мария Павловна) знала свое „ремесло“ в совершенстве. Двор ее первенствовал в Петербурге. Ее Рождественские базары в залах Дворянского собрания

---

⁶⁷ Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX — початку XX ст. // www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1078.

⁶⁸ Костина Е. Ю. История социальной работы. Владивосток: ТИДОТ ДВГУ, 2003. — С. 56.

затмевали все другие благотворительные затеи. Ей удавалось собирать значительные суммы, привлекая на свои приемы лиц богатых, которые по своему рождению и положению в обществе не имели бы доступа в высшие его слои и охотно открывали свои кошельки, чтобы отблагодарить Марию Павловну за гостеприимство...»⁶⁹ Безперечно, увага членів царської родини була найкращим стимулом для підприємця та свідченням правильно обраної стратегії.

З часом, вочевидь, додався елемент корпоративізму до мотивації підприємців-благодійників. Корпоративна солідарність могла бути доволі сильним аргументом у справі доброчинності. Наприклад, українська родина Терещенків підтримувала єврейські доброчинні справи. Ймовірно, це було наслідком їх тісних стосунків із родиною підприємців Бродських. У будь-якому разі така підтримка була важливою з огляду на корпоративну етику, а також стала свідченням розуміння важливості благодійних починань як таких, незалежно від етнічної приналежності їх ініціаторів.

Частина підприємців розуміла, що від їх зусиль залежить загальний рівень соціального партнерства. Тож вони намагалися не лише більше жертвувати, а й мислити глибше та дивитися ширше. Ілюстрацією тенденції також є хрестоматійні слова Ізраїля Бродського: «Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати»⁷⁰.

Це свідчить про розуміння глибини соціальних суперечок і негараздів, а також про самотність підприємців у прагненні позбутися цих проблем. Хоча інший член родини Бродських — Лазар зазнав критики з боку земляків за значні пожертви на неєврейські проєкти, у яких потім навіть не було згадане його ім'я (наприклад, на ювілей університету святого Володимира). Мовляв, у гонитві за престижем і вдячностію влади варто звертати увагу на потреби самих євреїв також.

Загалом критика єврейських практик доброчинності переросла у цілу кампанію. Можливо, завдяки цьому єврейська благодійність суттєво еволюціонувала протягом кінця XIX — початку XX ст. Було

---

⁶⁹ Мосолов А. А. При дворе последнего Российского императора. Воспоминания начальника дворцовой канцелярии. 1900–1916. — М.: Центрполиграф, 2006. — С. 15.

⁷⁰ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) / Донік О. М. // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 159–177. — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_4_159.

пройдено шлях від «лікування симптомів» до «змінення структурних обмежень, що вплинули б на єврейську господарчу діяльність і дозволили б зубожілим елементам єврейського суспільства досягти економічної самостійності». Понад те така зміна пріоритетів мала б дозволити євреям усіх рівнів достатку більше інтегруватись у на-вколишнє (не завжди дружнє) суспільство⁷¹.

Утім, застосовуючи благодійність як інструмент такого собі «білого піару», підприємці досягли трохи інших результатів. Під час Першої світової війни стало очевидним, що благодійність сприймається не просто як належне, ніби як не добра воля, а повинність. Давати кошти чи подарунки солдатам чи біженцям або солдатським родинам стало вважатись обов'язком, від якого нема як відмовитись. Однак це вже трохи інша історія.

Отже, завдяки поєднанню інтересів громадськості й підприємців у Києві було створено мережу притулків, освітніх і медичних закладів. Частина з них служить місту й досі.

Притулки

Найбільший комплекс притулків для тих, хто потребував допомоги, був споруджений у Києві в перші роки ХХ ст. А спонсором, щоправда, помертвом, виступив один із найбагатших персонажів Києва — Михайло Дегтерьов. Про його неприємну та надмірну прискіпливість у грошах у місті ходили легенди. Проте всі недоброзичливці змусили різко змінити риторичку після смерті підприємця.

Двадцять першого грудня 1898 року підприємець помирає. За якийсь час оприлюднили заповіт. Чи то через свою скнарність чи підприємницький талант наприкінці життя статки Михайла Дегтерьова сягнули кількох мільйонів. І...: «Бажаю і прошу, щоби після моєї смерті були влаштовані богадільня та дитячий притулок для дітей старшого віку від 6 до 13 років обох статей, православного віросповідання, які не мають ані власних засобів, ані родичів, які можуть їм допомогти. Притулок бажано влаштувати на 60 дітей обох статей, без різниці у званнях, круглих сиріт, напівсиріт і таких, чий батьки не мають засобів для виховання та навчання... Понад вказане бажаю, аби був влаштова-

---

⁷¹ Меїр Н. Євреї в Києві 1859–1914. — К. : Дух і Літера, 2016. — С. 267.

ний притулок на 100 дітей віком до 6 років, немовлят-безхатченків...» Київ ще не бачив такої щедрості. Загальна вартість майна, відписаного місту, становила майже 5 млн рублів (2,5 млн коштувала нерухомість і ще 2 млн були в цінних паперах і готівці).

Отже, згідно з заповітом Михайла Дегтерьова, мала початися тривала й масштабна робота, адже передбачалося будівництво комплексу закладів. Душоприказницею (тобто людиною, яка мала контролювати виконання пунктів заповіту) була його дружина — Єлизавета Дегтерьова.

Організатором безпрецедентного на той час будівництва було обрано відомого архітектора Володимира Ніколаєва. Перед початком будівництва він разом із директором Олександрівської лікарні І. Флейшманом здійснили подорож Європою і ознайомились з уже реалізованими аналогічними проектами. З кількох можливих варіантів облаштування простору був обраний такий, що дозволяв людям у богадільнях і далі займатися звичними для себе справами та максимально зберігати автономію, не заважаючи один одному. Адже серед майбутніх жителів цих закладів могли бути діти, літні люди та хворі, котрі потребували особливого догляду.

Підрядником було обрано Лева Гінзбурга, і на початку нового століття, у вересні 1900 року, розпочалися роботи на ділянці на Древянській площі. Будівництво тривало два роки, і 26 жовтня 1902 року богадільня була освячена й відкрила двері для перших своїх мешканців.

Єлизавета Дегтерьова не дожила до цього дня кілька місяців. Хоспіси, притулки для дітей, корпуси для проживання окремо чоловіків і жінок, церква, бібліотека та комплекс господарських приміщень утворили ціле Дегтерьовське містечко. Його стіни стали останнім притулком для багатьох гідних людей, зокрема, наприклад, письменника Івана Нечуя-Левицького.

Комплекс складався з 13 споруд. У першому будинку, крім житлових приміщень на 500 місць, розміщувалася їдальня, церква та читальня; у другому — спальні на 244 місця та їдальня; у третьому — спальні на 165 місць; у четвертому — лікарня; у п'ятому — адміністративні служби. Крім того, були споруди для каплиці, лазні, стайні, складів, а також інших господарських потреб. За зауваженням київського дослідника В. Ковалинського, за перші 10 років існування богадільні її витрати становили 1 млн 169 тис. рублів, а кількість людей літнього

віку, за якими доглядали, виросла з 392 осіб до 756, дітей — з 54 осіб до 204. Ця богадільня утримувалася тільки на прибутки Єлизавети Дегтерьової від готелів і будинку на Хрещатику⁷².

Загалом М. Дегтерьов передав Києву близько 2 млн рублів грошми та цінними паперами і 2,5 млн рублів нерухомістю. На знак пошани до київського «таємного Санти» у 1908 році Старо-Житомирську дорогу, на якій були розташовані Дегтерьовські богадільні, перейменували на Дегтерівську вулицю. Назва проіснувала до 1939 року й була відновлена знов у 1992-му. Тепер цей комплекс будівель по вулиці Дегтярівській, 19 належить Інституту Сухопутних військ Міністерства оборони України.

Медицина

У Києві не було власного централізованого управління охорони здоров'я. Державна система охорони здоров'я в Російській імперії була розподілена між різними міністерствами, і тільки у 1916 році створено окреме міністерство охорони здоров'я — очевидно, через війну та зростання потреб у медичних послугах.

У киян були можливості обрати місце лікування на свій смак. Приватні лікарі та лікарні, клініки медичного факультету Київського університету, лікарні при монастирях, потужні лікарняні комплекси або навіть просто аптекарі надавали медичну допомогу різної якості та вартості. Проте мережа лікувальних закладів по місту була розподілена нерівномірно. Більшість лікарень були в центрі, жителі околиць лишалися сам на сам зі своїми хворобами.

Однією з найстарших лікарень міста була Кирилівська. Її історія розпочинається 1786 року, коли за наказом Катерини II було ліквідовано Кирилівський монастир, а його споруди передано притулку для військових інвалідів. Протягом XIX ст. і до наших днів це — лікарня, зокрема, й для душевнохворих.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в лікарні триває будівництво: 1891 року тут збудовано корпус терапевтичного відділення, поряд із

---

⁷² Таранець С. В. Соціальна благодійність старообрядців у Росії в XIX — на початку XX століття // <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/124040/39-Taranets.pdf?sequence=1>.

ним у 1897-му зведено велику цегляну будівлю для хірургічного й гінекологічного відділень, 1902 року біля схилу на півночі садиби зведено каплицю з приміщенням для моргу за проєктом Олександра Кобелева, який протягом 1900-х рр. побудував також у західній частині ділянки змішану одноповерхову на цокольному поверсі споруду інфекційного корпусу. У південній частині території 1907 року влаштовано нові цегляні службові приміщення — пекарню, кухню, пральню, електростанцію. А за 1912–1913 рр. навпроти західного фасаду Кирилівської церкви збудовано корпус акушерської клініки Жіночого медичного інституту (медичного відділення Вищих жіночих курсів), що зберігся до наших днів⁷³.

Так, із 1875 року в Києві працювала міська лікарня імені Цесаревича Олександра. На той час Олександрівська лікарня була третьою за розміром терапевтичною клінікою Російської імперії. В лікарні частина ліжок були безкоштовними, а частина — платними. До того ж їхня кількість постійно збільшувалась: у 1911 році їх було 602, а у 1916-му — 840. Плату за лікування брали за місяць уперед під час госпіталізації, і коливалася від 1 руб. на добу в окремому номері до 30 коп. у загальній палаті для киян і до 80 коп. для приїжджих. На початку ХХ ст. на базі Київської міської лікарні надавали стаціонарну, амбулаторну та швидку медичну допомогу (до 1902-го) населенню міста. У 1903–1918 при лікарні функціонував пологодопоміжний навчальний заклад, який готував повитух. З 1906 року при лікарні та церкві св. Михаїла діяло добровичне братство, що ставило за мету допомагати хворим одягом, грішми, працевлаштуванням. Частина корпусів, споруджених у ХІХ ст., збереглися і досі й дають можливість лікарям працювати⁷⁴.

Один із наймасштабніших задумів у сфері медицини на зламі століть реалізувала група підприємців. Це був проєкт будівництва безоплатної лікарні для чорноробів цесаревича Миколая, ініціатором якого став Нікола Терещенко. Ця ідея, вочевидь, замислювалася як спроба системно розв'язати проблему медичного забезпечення найнижчої ланки робітництва — чорноробів. Рівень травматизму та професійних хвороб

---

⁷³ Кальницький М. Кирилівська лікарня // <http://pamyatky.kiev.ua/streets/frunze/kirilivska-likarnya>.

⁷⁴ Олександрівська міська лікарня (Центральна міська клінічна лікарня), 2-га пол. 19–20 ст. // <http://pamyatky.kiev.ua/streets/shovkovichna/oleksandrivska-miska-likarnya-tsentralna-miska-klinichna-likarnya-2-a-pol-1920-st>.

серед недостатньо освічених робітників був надзвичайно високим. Наявна система охорони здоров'я не витримувала навантаження, та й, будьмо відвертими, системи як такої фактично не існувало. Отже, проблема була очевидною й нагальною саме для підприємців.

Згодом до проєкту долучилися київські підприємці Микола Попов і Михайло Дегтерьов. Кожен вніс свою частку на різних етапах будівництва.

Наприклад, Михайло Дегтерьов вніс на початковому етапі 25 тис. рублів до недоторканого фонду лікарні. На відсотки з цієї суми мали утримувати п'ять ліжок. На цьому пожертви не закінчилися. За фінансової підтримки Михайла Дегтерьова в розмірі майже 15 тис. рублів у 1899 році було збудовано амбулаторію — приймальне відділення, де отримують допомогу й проходять медичний огляд. Згідно з заповітом Дегтерьова, протягом 1901–1903 рр. у лікарні побудували хірургічний корпус на 25 ліжок. Фінансування надійшло з фонду Дегтерьова й становило 50 тис. рублів. Обидва цих корпуси збереглися до наших днів.

Нікола Терещенко у 1890 році виділив кошти в розмірі 74 тис. рублів на цю лікарню, через два роки передав владі міста 150 тис. для спорудження ще одного корпусу. Протягом 1890-х рр. його витрати на лікарню додатково становили 25 тис. рублів, плюс іще 12 тис. він виділив на щорічне фінансування закладу.

Міська влада виділила землю, було визначено керівника проєкту та підрядника. Сімнадцятого грудня 1893 року було затверджено устав лікарні. Настав час збирати кошти. За радянської влади лікарню для чорноробів передали під медичний заклад для дітей, нині — це Національна дитяча спеціалізована лікарня ОХМАТДИТ на вулиці В'ячеслава Чорновола, 28/1, а ім'я видатного мецената й ініціатора проєкту стерли з карти міста, намагаючись таким чином викреслити й пам'ять про нього. Справедливість була відновлена тільки за часів незалежної України: спочатку 1992 року повернули назву Терещенківській вулиці, а у 2009 році на території Центру дитячої кардіології та кардіохірургії Ніколи Терещенку встановили пам'ятник роботи скульптора Олександра Михайлицького.

Надзвичайно важливим став вклад цукрозаводчика й інвестора Лазаря Бродського в київські заклади охорони здоров'я. В цьому контексті слід назвати лікарню Товариства надання допомоги хворим дітям по вулиці Бульварно-Кудрявській, університетську клініку на

Бібіковському бульварі, лікарню для хронічно хворих дітей на Парковій дорозі, протитуберкульозний санаторій у Пущі-Водиці, пологове відділення при гінекологічній клініці Університету св. Володимира. Родина Бродських для розвитку медичного забезпечення киян зробила чи не найбільше.

У Києві була навіть спеціалізована офтальмологічна клініка. З'явилася вона теж завдяки ініціативі добродія російського купця-старообрядця Миколи Попова. Микола Попов разом із дружиною і братом вирішили відкрити в місті офтальмологічну клініку на постійній основі. В 1882 році вони придбали в спадкоємців генерал-лейтенанта Бердяєва кам'яний одноповерховий будинок на Печерську по вулиці Микільській, 10 (нині — вулиця Івана Мазепи, 10а). Через три роки на садибі поряд з особняком за проектом архітектора Володимира Ніколаєва було зведено двоповерховий будинок для лікарні. У 1886 році Попови внесли 100 тис. рублів сріблом на рахунок Державного банку для утримання медичного закладу на 30 ліжок, а 14 вересня 1887 року «Очна лікарня потомствених спадкових почесних громадян Миколи Фадейовича та Єлизавети Гаврилівни Попових у Києві» почала приймати хворих.

Відкриття лікарні стало непересічною подією для міста, ось як пише про це у своїх спогадах журналіст Сергій Ярон: «Крупным благодеянием для Киева было открытие в 1887 году глазной лечебницы имени Н. Ф. и Е. Г. Поповых... Учреждена была больница исключительно для лиц православного исповедания... Насколько учреждение это явилось благодеянием для Киевской губернии, можно судить по тому, что в губернии этой по статистическим данным на 10 тысяч населения насчитывалось 25 слепых. В глазной лечебнице Поповых в первый же год ее открытия пользовалось до 1500 человек»⁷⁵. За відкриття офтальмологічної лікарні Миколу Попова у 1889 році було нагороджено орденом святої Анни III ступеня.

* * *

Ну і, звісно, медичні послуги були вигідним бізнесом. Чи не найвідомішою приватною клінікою Києва початку ХХ ст. була та, у яку привезли пораненого Петра Столипіна. Історія цієї клініки почина-

---

⁷⁵ Ярон С. Г. Київ у 80-х роках. Спогади старожила. — К. : Варто, 2017. — С. 276–277.

ється 1907 року, коли приват-доцент хірургії університету святого Володимира, консультант лікарні для чорноробів і безкоштовної дитячої лікарні Петро Качковський замовляє будинок на Маловолодимирській (тогочасна назва вулиці Гончара) вулиці. Там мали бути й житлові кімнати для самого лікаря, і приміщення для хірургічної клініки. У 1908 році будівництво було завершено, і лікарня відкрила двері для хворих. Проте за два роки лікар Качковський помирає, і будинок переходить у власність родини лікаря — Ігнатія Маковського. Він відкриває тут клініку з найсучаснішим на той час обладнанням і відповідними цінами. Це було місце для заможних киян. Саме сюди карета київської «швидкої» привезла пораненого Столипін, саме тут він помер 6 вересня 1911 року, і фасад будівлі клініки назавжди залишився тлом для фото похоронної процесії. Як лікарня будівля прослужила до часів незалежності. Нині це пам'ятка архітектури, але працюють тут уже не лікарі.

Крилаті жіночі фігури на фронтоні споруди клініки Маковського

Будівля клініки Маковського. Сучасний вигляд

Будинок клініки Маковського є ще й пам'яткою стилю модерн. Головний фасад будівлі асиметричний, що було досить типовим для будинків цього стилю. П'ять вікон вуличного фасаду до закругленого кута розділяв широкий ризаліт під фігурним фронтоном, прикрашеним зверху крилатими жінками й великим овальним вікном другого поверху. Овальну форму мав і додатковий вхід у будівлю з вулиці. Окремі деталі (арка дворового проїзду, що підтримується однією колоною, ковани ґрати воріт) у дещо зміненій формі запозичено з відомого твору архітектури модерну — будинку Беранже в Парижі французького архітектора Г.-Ж. Гумара. У створенні художнього образу споруди значну роль відіграє декоративна пластика (фігури левів на терасі, маскарони у вигляді жіночих голівок, орнаментальні рельєфи тощо)⁷⁶.

Станція «Швидкої медичної допомоги» в Києві почала працювати 1902 року. А почалась ця історія двома десятками років раніше — у 1881-му, коли за ініціативою Товариства київських лікарів було організовано «Гурток лікарів з метою лікарських чергувань». Спершу там на волонтерських засадах працювало 19 лікарів, але з часом їхня кількість зросла до понад трьох десятків. Згодом стало зрозуміло, що цього насправді замало для кількасоттисячного міста. Тож було створено Товариство швидкої медичної допомоги. Його зусилля були спрямовані на відкриття станції «Швидкої медичної допомоги», яка почала працювати 30 червня 1902 року. Фінансування забезпечували частково пожертви, частково міська дума, частково різні благодійні акції. З 1908 року справами «швидкої допомоги» опікувався так званий «Дамський комітет» — найчастіше членами були дружини високопосадовців. Комітет влаштовував благодійні бали, ярмарки та лотереї. На швидку допомогу жертвували всі кияни, адже користь від карет «швидкої» була очевидною. У 1913 році за один день збирання пожертвувань зібрали майже 30 тис. рублів. Згідно зі звітом, в чашки збирачів було опущено 160 тис. монет вартістю 1 коп.⁷⁷

Станція «Швидкої медичної допомоги» розміщувалась у приміщенні будинку № 6 по вул. Пироговській (не зберігся). Другим при-

---

⁷⁶ Особняк (Качковського П. Е.), 1907 // http://pamyatky.kiev.ua/streets/gonchara/osobnyak-kachkovskogo-p-e_-1907.

⁷⁷ Дудка П. Ф., Тарченко І. П., Добрянський Д. В., Резнікова Н. М. Спадкоємці госпітальєрів на сторожі здоров'я та життя // Медична наука України. — 2016. — Т. 12. — № 1–2. — С. 100–109.

міщенням станції була садиба за адресою Рейтарська, 22. Будівлю звели в 1914 році, архітектором був Йосиф Закцер. Нині цей будинок в аварійному стані, але на ліпнині досі можна розгледіти шестикутні зірки — такою була емблема «швидкої допомоги». Шість променів зірки означали шість завдань: прийняти виклик, направити карету, надати допомогу, зареєструвати, передати інформацію, закінчити виклик.

До кінця 1902 року на станції було три медичних карети «Лорек та Ко», в 1913-му було придбано перших два санітарних автомобілі. Швидко медичну допомогу киянам надавали вдень і вночі, і послуга ця була безкоштовною. Втім, якщо потерпілого потрібно було відвезти на кареті «швидкої допомоги» в лікарню, — це вже коштувало грошей: транспортування в супроводі санітара — 10 руб., з лікарем — 15 руб. Одна зміна санітарів і лікарів «швидкої допомоги» тривала 12 год. Щоб працювати лікарем «на швидкій», одного диплома було недостатньо, потрібно було ще подужати 50 виїздів як стажисту. Зарплата працівників «швидкої допомоги» була пристойною: лікарям платили 50, а санітарам — 20 руб. на місяць⁷⁸.

* * *

Міська влада контролювала санітарний стан міста. В структурі міської управи був постійний санітарний відділ, який поділявся на санітарну та ветеринарну частини. Функціонал діяльності санітарного відділу полягав в охопленні міста наглядом за чистотою на вулицях, провулках, площах і перевіркою стану торгівлі на ринках і в торгових лавках. До обов'язків санітарного відділу й найманих працівників управи входили регулярні перевірки місця скупчення людей: заводів, складів, майстерень і місць їх проживання. Було укладено обов'язкові правила для киян щодо дотримання чистоти в присадибних ділянках. Вони ж оглядали приміщення навчальних закладів, перевіряли розміри кімнат, регламентували фізичні перерви для оздоровлення дитячого організму, розробляли вимоги правильного сидіння за партами. Суворо прописувалися санітарні норми, яких мали дотримуватися водогінне й каналізаційне товариства.

---

⁷⁸ Минуле станції // <http://ssmp.health.kiev.ua/index.php/istoriya/minule-stantsiji>.

Звісно, така діяльність поліпшувала санітарно-епідеміологічний стан міста, проте викоринити епідемії так і не вдалося. І під час епідемій (холери, наприклад) через нечисленність санітарної служби вся увага була звернена на хворих, тому багато території було без нагляду, в той час як потрібно було все робити одночасно.

Тисячу дев'ятсот восьмого року Київ накрила епідемія повторного тифу. Захворіло відповідно 7,207 тис. і 1,382 тис. людей. Холера ж «змилювалася» над Києвом — було зареєстровано всього 94 випадки захворювання, з них — 47 смертельних. Усього ж 1907–1910 рр. через різні епідемії у Києві пішли з життя не менше як тисяча осіб.

Спробуємо оцінити, чи достатньою була кількість лікарів і лікарень для Києва, який усе зростає. Згідно з західноєвропейськими нормами кінця XIX ст. у великих містах потрібно було мати п'ять лікарняних місць на тисячу мешканців (одне на 200 осіб). Статистика свідчить про дотримання згаданого вище стандарту — на одне лікарняне місце припадало 158 киян.

І хоч із погляду сьогодення досягнення Києва на шляху до чисто-го й безхолерного міста були сумнівні, сучасники думали інакше. У березні 1913 року мер Ліона запросив київського міського голову Іполита Дьякова взяти участь у міжнародній виставці з питань гігієни та господарства. Непогане свідчення визнання заслуг Києва та його очільників, чи не так?

Освіта

Освічені піддані, які критично мислять, — не найкращі піддані. Тож у Російській імперії інвестиції в освіту не були на першому місці, а надто зважаючи на обмежені фінансові ресурси. Тож кістяком державної освітньої політики була теза — доступна освіта на рівні початкових знань, навчатися далі — привілей. До того ж запит населення не був визначальним чинником для відкриття, наприклад, гімназії. З іншого боку, потреба в освіті була очевидною, тож кількість початкових навчальних закладів зростала.

Києву пощастило бути центром генерал-губернаторства, а також Київського навчального округу, тож тут були найкращі умови для отримання освіти. Отримати освіту можна було в приватних і держав-

них навчальних закладах — початкових школах, реальних училищах (готували до роботи в промисловості й торгівлі), прогімназіях (давали освіту в межах перших чотирьох гімназійних класів) і гімназіях, звідки після восьми років навчання можна було потрапити в університет. Ну і власне вищі навчальні заклади — духовна академія, університет, політехнічний інститут. Така кількість і розмаїття створили Києву образ освітнього й наукового центру.

На початку ХХ ст. у Києві було п'ять восьмикласних чоловічих гімназій, навчання в них було платним (50–100 руб. на рік). Звісно, вартість навчання в приватних гімназіях була вищою.

В'ячеслав Петр, чех, відкрив гімназію на Володимирській, 16, поблизу Софійської площі. Проте він і його навчальний заклад не вписувались у державне бачення системи освіти, тож 1909 року він був змушений відмовитися від свого дітища прямо посеред навчального року. Однак батьки учнів самі взялися керувати справою — так гімназія отримала прізвисько «гімназія Групи батьків». Пізніше вона перейшла в приміщення на нинішній площі Івана Франка, 5 і стала Київською Восьмою гімназією. Найзнаменитішим вихованцем цього закладу був великий танцюрист Серж Лифар.

Будівля колишньої Восьмої гімназії

А от державна система освіти (якщо заклад не був повністю приватним, а отже — бізнесом) була не надто багатою. Наприкінці XIX ст. ключовою проблемою був пошук джерел фінансування. Вартість життя утриманців зростала, а суми надходжень від держави — падали. Тож важливість підтримки благодійників зростала. Окремі гімназії мали почесних попечителів: 2-га Київська — Федора Терещенка, 3-тя Київська — Олександра Терещенка, Києво-Печерська — Миколи Мерінга. Однак уже на початку XX ст. проблема почала розв'язуватися — більшість гімназій стали самоокупними, адже зросли, наприклад, прибутки від оплати за навчання (уже більше людей могли собі це дозволити).

Важливою тенденцією першого десятиліття XX ст. були зміни в соціальній і релігійній структурах учнів. Зменшилося представництво дітей дворян, чиновників і духовенства (з 58,4 до 45%); дещо зросло — міщан, купців, цехових (з 31,3 до 33,2%) і понад удвічі — селян і козаків (із 8,7 до 19,6%)⁷⁹. Релігійний розподіл демонстрував позитивні тенденції в чисельності православних вихованців (із 69,2 до 74,5%) та іудеїв (із 9,8 до 11,2%), а також скорочення католиків (із 18,7 до 12,5%) і прихильників інших конфесій (із 2,3 до 1,8%)⁸⁰.

Гімназисти завжди виділялися на вулицях Києва, адже носили особливий формений одяг. Ухвалений наприкінці XIX ст. регламент передбачав: «Одяг учнів у гімназії складають: напівкафтан — темно-синього сукна, однобортний, не доходить до колін, що застібається на 9 посріблених гладких опуклих гудзиків, з чотирма такими ж гудзиками ззаду біля кишенькових клапанів; шаровари — темно-сірого сукна; пальто — сірого сукна, двобортне офіцерського зразка, гудзики такі ж, як на мундирі, петлиці на комірці однакового з напівкафтаном сукна з білою облямівкою і з гудзиком; кашкет — однакового з напівкафтаном сукна, з білою облямівкою навколо тулії і верхнього краю околиша, на околиші над козирком жерстяний посріблений знак, що складається з двох лаврових листків, які перехрещуються стеблами, між якими знаходяться прописні заголовні букви назви міста та гімназії». Для дівчат опис

---

⁷⁹ Милько В. Формування міської мережі загальноосвітніх шкіл // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України, 2019. — С. 438–468.

⁸⁰ Милько В. І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2017. — Вип. 26. — С. 195.

Один із корпусів Київського національного університету, колишня Перша Київська гімназія

«уніформи» був простіший: він складався із «сукні темно-коричневого кольору» і «білого фартушка, зшитого разом із пелеринкою»⁸¹.

Ця гімназія мала статус найпрестижнішої в місті. Там навчалися діти не просто розумні, а й ті, котрим батьки могли забезпечити відповідну протекцію. Попри елітарність гімназії, вона завжди була серед лі-

дерів за кількістю учнів. Рівень матеріального забезпечення гімназії був одним із найкращих в Києві. Її засновано 1809 року, а 1811-го — прирівняли до вищих навчальних закладів. Цей рік офіційно вважався її датою заснування, тому помпезне на імперському рівні святкування 100-річчя закладу припало на 1911 рік. До ювілею було видано окремий рескрипт. У ньому йшлося про надання установі найменування «Імператорської Олександрівської», карбування пам'ятної монети та виготовлення ювілейного знаку, а також з особливим пієтетом констатувалося, що гімназія «протягом 100 років свого існування непохитно стояла на південно-західному зламі нашої великої держави міцним оплотом просвіти і демонструвала приклад сповненої глибокої відданості служби...»⁸²

У 1908 році жителі Лук'янівки отримали можливість навчатись у гімназії. У 1912–1913 рр. для неї збудували нове приміщення (архітектори Олександр Кобелев, Петро Жуков). Нині цим приміщенням користується Економічний інститут.

⁸¹ Кальницький М. З історії київських гімназій // <http://primetour.ua/uk/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziy.html>.

⁸² Милько В. Формування міської мережі загальноосвітніх шкіл // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К. : Інститут історії України, 2019. — С. 438–468.

* * *

Державних жіночих гімназій було менше. А от приватних — більше, на початку ХХ ст. понад дванадцять закладів. Звісно, рівень освіти, які вони надавали, різнився. Так, про гімназію Олександри Дучинської на теперішній вул. Михайла Коцюбинського, 7 Костянтин Паустовський згадував: «Це була буржуазна гімназія, де оцінки ставилися залежно від багатства й чину батьків»⁸³.

Колишня Шоста гімназія,
вул. Юрія Ілленка, 16

Однак була й гімназія, яку утримувала дворянка Аделаїда Жекуліна. Засновниця прагнула організувати свій заклад для дівчат, які розраховують у житті на власні сили. З 1906-го у її гімназії — одній на весь Київ — було ухвалено програму чоловічих середніх навчальних закладів. На основі атестатів, отриманих у звичайній гімназії, випускниці могли працювати тільки домашніми наставницями з тих предметів, які вони найкраще опанували. Навчання ж за чоловічими програмами відкривало двері перед спраглими до знань дівчатами до здобуття вищої освіти, а відтак — до вищих шансів на професійну самореалізацію. Гімназія розташовувалася спочатку в найманому будинку по Ярославовому Валу, 36; у 1911–1912 рр. для неї було зведено спеціальний будинок на теперішній вул. Січових Стрільців, 27 (тепер школа № 138)⁸⁴.

На нижчому від гімназій щаблі були *реальні училища*. Це були середні навчальні заклади, які почали працювати від 1872 року (до того вони мали іншу назву — реальні гімназії). На відміну від класичних гімназій у реальних училищах не вивчали класичних мов — грецької та латини, і це власне закривало випускникам доступ у класичні університети (втім, на початку ХХ ст. ця заборона не витримувала випробування часом, і випускники реальних училищ вступали на фізико-математичні та

⁸³ Кальницький М. З історії київських гімназій // <http://primetour.ua/uk/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziy.html>.

⁸⁴ Там само.

медичні факультети університетів). Натомість була інша перевага — поглиблене вивчення математики, фізики, природознавства, креслення, іноземних мов. Крім загальноосвітніх класів були механіко-технічні й комерційне відділення. Строк навчання в реальних училищах був 7–8 років, а по завершенню можна було вступати до вищих технічних і сільськогосподарських навчальних закладів (інститутів). На початку ХХ ст. у Києві було три реальних училища.

Перше реальне училище в Києві було засноване за ініціативи міської думи й почало працювати у 1873 році. В будівлі на фото училище працювало з 1877 року. Власне, споруда для навчального закладу не призначалась. Її було споруджено за проєктом архітектора О. Беретті для київського аптекаря І. Ейсмана. Після смерті замовника будинок успадкував його син Густав Ейсман, який здав його в оренду управлінню Київського військового округу. У 1873 році будинок придбали для реального училища на кошти, які пожертвував міський голова Павло Демідов-Сан-Донато. Внутрішня перебудова під потреби навчального закладу проводилася під керівництвом архітектора Володимира Ніколаєва.

При Київському реальному училищі існували навчально-допоміжні заклади: основна (фундаментальна) бібліотека й учнівська (бібліотека

Колишнє реальне училище на вул. Велика Житомирська, 2.
Нині — Дипломатична академія України

для учнів), хімічна лабораторія, кабінети: фізичний, геодезичний, механічний, природничої історії. Крім того, був спеціальний навчальний матеріал з історії, географії, моделювання, креслення, малювання, технології, будівельного мистецтва, музики та співів. Устаткування доставлялося із Санкт-Петербурга, Берліна, Франкфурта-на-Майні.

Училище дало освіту низці відомих учених, не в останню чергу завдяки зіркового викладацькому складу. Наприклад, малювання навчав Микола Мурашко. Нині на місці реального училища — готель «Інтерконтиненталь»⁸⁵.

Міські школи

Київська дума переймалася зростанням освітнього рівня, тож її витрати на початкові школи зростали. Завдяки урядовим дотаціям із 1912 року вони зросли до 600 тис. рублів на рік, а через збільшення витрат кількість учнів постійно зростала: у 1896-му їх навчалось 2,327 тис., 1901-го — 3,354 тис., а 1908 року — понад 8,035 тис. учнів. На одного вчителя, а їх працювало по найму в міській управі 162 особи, припадало майже 50 учнів. Кращою ситуація була в церковно-приходських школах, яких діяло 31 (2,102 тис. учнів) і у яких на одного викладача припадало 40 учнів. Як виявилось, для міста цього було замало, щоб забезпечити освітою всіх дітей.

На початку ХХ ст. в мережі міської шкільної освіти означився прорив. За ухваленим 3 травня 1908 року законом уряд виділив у розпорядження міським думам майже 7 млн рублів на розвиток шкільної мережі. Київська дума відразу відреагувала, і в 1909 році було обговорено й ухвалено 20-річний проєкт. Основні положення проєкту стосувалися навчання, яке мало тривати чотири роки, бо саме за такий проміжок часу учні встигали в повному обсязі засвоїти навчальний матеріал. Мережа була зорієнтована також на поступове зростання населення Києва, а тому планувалося відкрити 40 нових шкіл із можливістю навчання у них 8 тис. дітей.

Наступним кроком у збільшенні обсягу наданих знань став закон від 25 червня 1912 року про вищі початкові училища, згідно з яким,

---

⁸⁵ Кальницький М., Лавров К. Реальне училище, 1858–1861 // <http://pamyatky.kiev.ua/streets/velika-zhitomirska/realne-uchilishche-185861>.

міська дума мала протягом трьох років усі двокласні училища реорганізувати у вищі з чотирирічним строком навчання. Завдяки цим заходам у 1914/15 навчальному році в училищах Києва перебувало 13,5 тис. дітей (2,5% населення).

* * *

Не останню роль у формуванні системи освіти, адекватної вимогам часу, відігравали підприємці. Освіта, особливо професійна та вища, була для них не лише способом вирішити іміджеві завдання, а й інвестувати в майбутнє свого власного бізнесу. Тому на комерційні училища чи той-таки проєкт Київської політехніки грошей не шкодували, так само як і на стипендії для студентів училищ чи університету.

Згаданий вище алкогольний магнат, консерватор й українофоб Микола Чоколов долучився ще й до створення київської системи комерційної освіти. Однак ця історія про «не так сталося, як гадалося» і як абсолютно реакційний освітній проєкт врешті змінився на вимогу часу. Він став ініціатором заснування Київського першого комерційного училища. І не так для киян, як для вихідців із російського купецтва. Ось його аргументація: «У комерційній освіті відчувається велика потреба за умов існуючої конкуренції з одного боку євреїв, а з іншого — іноземців, які за освіченістю стоять набагато вище за російських купців. Невелика частина російських купців веде торгівлю книгами. Купець не знає стану своєї торгівлі, і його обкрадають прикажчики. Купці віддають своїх дітей у загальноосвітні заклади, торуючи їм шлях у чиновники, лікарі, інженери і т. ін., — виховані в загальноосвітніх середніх закладах, за поодинокими винятками, купцями не бувають. Втім, головна причина прагнення дітей купців не стати купцями криється у низькому рівні морального і розумового розвитку нових вступаючих у товариство купців і в самому суспільному статусі купця».

Від ідеї, виголошеної Чоколовим на зборах Київського купецького зібрання 22 червня 1888 року, до реалізації минуло вісім років. Ціна питання була доволі високою — 100–150 тис. рублів, і то за умови, що приміщення безоплатно надасть київська міська влада. Роки пішли на збирання коштів і формування недоторканного фонду училища, яке все ж відкрилося 1896 року під патронатом Київського купецького товариства як платне. Сам підприємець виділив капітал у 3 тис. рублів

на заснування стипендії свого імені й постійно входив до опікунської ради училища. Вже наступного 1897 року справи в навчальному закладі налагодилися: за рік роботи було сформовано Попечительську раду, Микола Чоколов розробив статут, згідно з яким утримання передбачалося за кошти від сплати учнями, хоча формально ним опікувалася Київське купецьке зібрання, і найголовніше — зібрано капітал, на відсотки з якого училище й мало функціонувати.

Іронія в тому, що із зібраних 150 тис. рублів 100 тис. пожертвував Лев Бродський, і таким чином щедрість іудея забезпечила функціонування навчального закладу, який за задумом Миколи Чоколова мав похитнути позиції саме єврейського купецтва. Він намагався послідовно виступати проти «єврейського елемента», що «витіснив російського купця з міста, де у 1870-х роках були в основному російські купці». Проте свою роль відіграло стратегічне мислення підприємців-донорів: комерційне училище було важливе усьому багатонаціональному бізнесу Києва, байдуже хто який сенс вкладав у його майбутнє функціонування. З 1899 року Київське комерційне училище розташувалося у власному приміщенні на вулиці Бульварно-Кудрявській, 24. З 1902 року воно стало називатися Першим на відміну від Другого на Бібіковському бульварі (нині — бульвар Шевченка, 9), яке відкрило у тому самому році Купецьке товариство.

Роль і зацікавленість підприємців в освіті ілюструє історія освітньої благодійності Ніколи Терещенка. Показово як він диверсифікував свої пожертви. Так, у 1897 році він пожертвував 30 тис. рублів на створення наступного року в Київському комерційному училищі 12 іменних стипендій для учнів — дітей малозабезпечених батьків. На утримання чоловічої торгової школи з торговими класами для дорослих (вона розташовувалася на вулиці Костянтинівській, 9/6, нині в цій будівлі — Центр надання адміністративних послуг Подільської райдержадміністрації) і на стипендії учням протягом 1896–1897 рр. жертводавець виділив 140 тис. рублів.

У 1899 році Нікола Терещенко сприяв відкриттю торгової школи для жінок, до речі, першої такого профілю в Російській імперії, і пожертвував на користь жіночих комерційних класів 150 тис. рублів. У 1902 році за проектом архітектора Павла Голландського для жіночої торгової школи було зведено нову споруду на вулиці Бульварно-Кудрявській, 18/2 (нині тут Київський університет імені Бориса Грінченка). Школі

дали ім'я Пелагеї Терещенко — на честь померлої в 1897 році дружини спонсора.

Одна з останніх пожертв Ніколи Терещенка відбулася у 1899 році й теж на освіту — 100 тис. рублів на будівництво споруди для змішаного міського училища. Доки дума шукала належну ділянку, благодійник помер. Справу батька продовжив син Олександр, який додав потрібну суму на викуп садиби та на розширення споруди. Загальна сума витрат становила 425 тис. рублів. За проектом того самого Павла Голландського з урахуванням конкурсного проекту тоді ще студента Петербурзького інституту цивільних інженерів Павла Альошина у 1905–1907 рр. будівля для міського чоловічого училища № 58 і жіночого № 59 була зведена на вулиці Ярославів Вал, 40. Обидва училища отримали ім'я Ніколи Терещенка. Нині тут Київський національний університет театру, кіно й телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого.

Буквально в кінці XIX ст., 14 жовтня 1899 року, пишню святкувалося 80-річчя та 50-річчя державної служби Ніколи Терещенка. Заслуги Терещенка перед містом влада відзначила рішенням про перейменування вулиці Олексіївської на Терещенківську, про що йшлося у вітальній адресі: «Незабвенное имя Ваше городское управление желает присвоить одной из центральных улиц, прилегающей к Вашей усадьбе, наименования „Терещенковской улицы“. Примите же благостно эту скромную дань выражения уважения к Вам со стороны города...».

І, звісно, не оминув Нікола Терещенко увагою процес заснування Київського політехнічного інституту. Будівництво корпусів майбутнього інституту в 1897 році Терещенко підтримав величезною сумою в 150 тис. рублів. Однак — не лише він. Без перебільшення, якби не статки та часові інвестиції Лазаря Бродського, не було б нині в Україні вишу, що регулярно потрапляє у світові рейтинги.

Двадцять п'ятого листопада 1896 року для обговорення важливого питання вдома в Лазаря Бродського зібралося поважне товариство — підприємці, інженери, представники міської влади, адміністрації Південно-Західної залізниці, професори університету. Очолював поважне зібрання тодішній київський міський голова Степан Сольський. Економічна й інтелектуальна еліта розуміла, що Києву потрібен навчальний заклад, який готуватиме кадри для економіки міста та регіону, яка все

розвивається. Після дискусій вирішили заснувати Київський політехнічний інститут із механічним, інженерним, хімічним й агрономічним відділеннями, випускники якого задовольнятимуть потреби економіки в інженерах, управлінцях, агрономах і технологах. Ключові рішення важливої бесіди було запротокольовано.

Пункт 3 протоколу зафіксував найголовніший висновок: «...створення нового вищого технічного навчального закладу повинно бути визнано всіма як нагальна потреба». У пункті 6 було записано: «Найбільш відповідним типом нового навчального закладу визнається тип політехнічного інституту, що складається з кількох відділів, різних за спеціалізацією...»; пункт 7 визначав, що «Київський політехнічний інститут повинен мати не менше як три відділи: механічний, хімічний, землеробний...»; пункт 8: «...Політехнічному інституту належить дати назву „Київський політехнічний інститут Імператора Олександра II” і він повинен перебувати у віданні Міністерства фінансів...»; пункт 10: «... в управлінні Київським політехнічним інститутом повинні брати участь представники Київського міського управління, Біржового товариства, Київського відділення Імператорського Російського Технічного товариства...»⁸⁶.

Будівля КПІ. Головний корпус

⁸⁶ Київська політехніка: початок історії // <https://kpi.ua/2018-kr22-2>.

Однак для відкриття навчального закладу потрібні були великі ресурси, й мала бути проведена велика організаційна робота. Адміністративним рішенням директора департаменту мануфактур і торгівлі Міністерства фінансів було створено спеціальний комітет, який взяв на себе всю організаційну роботу. Для розв'язання практичних завдань комітет створив кілька комісій, зокрема будівельну, яка взялася за пошуки коштів для будівництва інституту, бо держава грошей для цього не дала.

Організацію збору коштів на спорудження корпусів й інші потреби взяв на себе Лазар Бродський. Станом на серпень 1898 року для будівництва інституту було зібрано понад мільйон рублів: 300 тис. виділила Київська міська дума, 150 тис. пожертвував Нікола Терещенко, 100 тис. — Лазар Бродський, 72 тис. — Київський біржовий комітет, 24 тис. — купець 1-ї гільдії Яків Епштейн й ін. Усього Київський політехнічний спонсорували 84 фундатори — установи й приватні особи. Після того як сума пожертв сягнула величезної суми в 1 млн рублів, уряд дозволив створити в Києві технічний вищий навчальний заклад. На будівництво приміщення інституту було витрачено 3 млн рублів, частину грошей виділила держава.

Для будівництва інституту міська влада запропонувала кілька ділянок у різних районах міста. Після тривалих дискусій було обрано ділянку вздовж Брест-Литовського шосе. Земля належала військовому відомству, але з ним домовилися — ділянку обміняли на іншу. Це було «військове поле, порите канавами, без жодного деревця. По межі вздовж шосе проходив рів глибиною місцями до трьох сажень. Сполучення з цією місцевістю було вкрай незручне, трамвай доходив тільки до тріумфальних воріт»⁸⁷ (до Кадетського шосе). І все ж місце для інституту було вибране вдало: воно мало добре сполучення з містом⁸⁸.

До спорудження комплексу корпусів долучилася команда архітекторів. Було оголошено архітектурний конкурс. З восьми поданих проєктів було відібрано проєкт, що розробив академік архітектури Г. Кітнер. Оскільки він жив у Петербурзі й не міг безпосередньо керу-

---

⁸⁷ Дерев'яні тріумфальні ворота розташовувалися на місці сучасного Повітрофлотського моста й були розібрані в 1890-х рр., а саме місце перетину Брест-Литовського та Кадетського шосе ще довго іменувалося «Тріумфальними воротами».

⁸⁸ Андреев І. Як обирали місце для КПІ // <https://kpi.ua/kpi-history-land>.

вати будівництвом, то будівельні роботи очолив архітектор Олексій Кобелєв. Оздоблювальними роботами керували архітектори Олександр Вербицький і кілька його колег.

У червні 1898 року було оголошено про перший набір студентів до КПІ. Набиралося 330 студентів: 100 — на механічне відділення, 60 — на хімічне, 90 — на інженерне, 80 — на сільськогосподарське. Тоді ж набрали й штат професорів. В КПІ запроваджувався конкурсний порядок призначення професорів кафедр тільки з осіб, які мають учений ступінь. За наявності вакансії професора рада інституту мала оголошувати конкурс, щоб охочі могли подати в інститут свою працю й документи, які засвідчують їх права на цю посаду.

Тридцять першого серпня 1898 року відбулася церемонія відкриття «Київського політехнічного інституту імператора Олександра II» (політкоректна назва, яка водночас відсилала до ліберального духу реформ 1860–1870-х рр.). На наступний день виш почав свою роботу, причому вже з іменними стипендіями для студентів. Так, тільки брати Лазар і Лев Бродські виділили на це по 18 тис. рублів кожний. До того ж Лазар Бродський сплачував оренду будівлі 1-го комерційного училища на вулиці Бульварно-Кудрявській, 24 для забезпечення навчального процесу перших студентів політехніки, доки новий заклад не мав свого приміщення. Будівництво шести великих корпусів інституту, які утворили абсолютно новий окремий простір у Києві, було завершено у квітні 1902 року.

Слід зазначити особливу форму вдячності керівництва нового навчального закладу за внесок підприємців єврейського походження: кількість студентів-євреїв була предметом постійних конфліктів із владою, але адміністрація інституту стійко захищала своє право навчати євреїв, як було обумовлено із самого початку.

У 1913 році в промові до 15-ї річниці з дня заснування Київської політехніки перший ректор Віктор Кирпичов зазначав: «Через кілька років після закладки інституту ця сумна пустеля — територія інституту — зусиллями професорів інституту була перетворена на квітучий сад, на щасливий оазис, яким тепер всі милуються. Ось що можуть зробити люди при любові до справи»⁸⁹. Від себе додамо — ось що

---

⁸⁹ Андреев І. Як обирали місце для КПІ // <https://kpi.ua/kpi-history-land>.

можуть зробити люди, які відчувають дух часу й можуть скористатися цим не тільки собі на користь.

Ще одним вищим навчальним закладом, заснованим на вимогу часу, були *Вищі комерційні курси*. Це був перший в Україні виш економічного профілю, центр тяжіння для охочих здобути профільну відповідну освіту. Середня комерційна освіта вже не могла задовольнити нові потреби економічного життя країни. Потрібен був заклад, який би надавав якісну економічну освіту. Крім того, вища комерційна освіта дала б можливість готувати викладачів спеціальних дисциплін для початкових і середніх комерційних шкіл, кількість яких із кожним роком зростала. Така освіта потрібна була і спеціалістам, які готувалися обійняти державні посади в центральних і місцевих органах влади.

Курси відкрились 1906 року за приватної ініціативи й за фінансової підтримки місцевих підприємницьких кіл.

За два роки курси перейменували на Київський комерційний інститут. Тоді ж вищий навчальний заклад отримав власне приміщення по Бібіковському бульвару, 22/24. У 1912 році Київський комерційний інститут зрівняли в правах із державними вишами. Тривалість навчального курсу становила чотири роки з поділом на вісім семестрів. Викладання в інституті велося за предметною системою й організоване було з розподілом по два основних факультетських відділеннях — економічному та комерційному. Навчальні плани Київського комерційного інституту являли собою комбінацію з трьох видів наук — економічних, юридичних і комерційно-технічних. Останні мали безпосереднє практичне застосування, а з двох перших було взято те, що мало до нього найближче відношення. Побудована таким чином вища комерційна школа давала випускникам подвійні результати — загальну вищу освіту й спеціальні технічні знання⁹⁰.

Популярність вишу зростала з кожним роком. У Київський комерційний інститут приймали осіб чоловічої та жіночої статі — дійсними або вільними слухачами, які закінчили навчальні заклади не нижчі від середнього. Слухачі після закінчення навчання та за умов успішного складання іспитів отримували диплом про закінчення інституту.

---

⁹⁰ Мордас І. В. Роль київського комерційного інституту в розвитку економічної науки та освіти в Україні // <https://core.ac.uk/download/pdf/78513603.pdf>.

На момент відкриття вишу до нього вступило 229 осіб і працювало 22 викладачі. За вісім років існування кількість студентів зросла в майже 20 разів — у 1914 році в інституті навчалося 4200 студентів і працювало понад 50 викладачів.

І на це були свої причини. Це і попит на випускників, і якість освітніх послуг, і приватний статус Київського комерційного інституту. Це, серед іншого, давало змогу приймати на навчання й осіб, визнаних російською владою «політично неблагонадійними». Безперечною перевагою була потужна навчально-методична база, яку вдалося створити в дуже стислі строки, не останніми були зусилля засновника та першого ректора інституту (1912–1917), історика Митрофана Довнар-Запольського. В структурі інституту діяли кабінети статистичний, геологічний, залізничного транспорту, фізичний, хімічний, гігієни, мінералогічний; лабораторії технічної й аналітичної хімії; музей товарознавства, з 1909 року видавався науковий журнал «Известия Киевского коммерческого института», працювала бібліотека. Нині спадкоємцем Київського комерційного інституту є КНЕУ імені Вадима Гетьмана.

Дитячі садочки

У Києві перший народний дитячий садок створили 1899 року. Це стало результатом зусиль удови підполковника царської армії Юлії Карпінської. Жаліслива пані написала до редакції газети «Жизнь и искусство» лист, у якому докладно описала свою візію проблеми дошкільного виховання дітей: «Я живу на околиці міста [Лук'янівці — автор]. Майже кожен день я бачу, як маленькі діти у віці 3–5–7 років бігають по грязюці, місять її голими ніжками, кидають каміння, б'ються, лаються брутальними словами. Нагляду за ними немає ніякого... Для того, щоб і морально, і фізично оздоровити ці юні покоління, необхідно, на мій погляд, як найраціональніший захід, улаштування дитячих садків, які, на жаль, існують у нас як погана пародія на фребелівський зразок, у вигляді якихось підготовчих шкіл з оплатою, яка недоступна більшості. Потрібні справжні дитячі сади для діточок трирічного і дошкільного віку, для тих, „хто не має вдома достатньо світла і повітря“, хто росте без усякого догляду, з найменшою платою, яка доступна

бідному класу, і без усякої плати для незабезпечених»⁹¹. Слова впали на благодатний ґрунт, як то кажуть. У відповідь почали надходити не лише слова підтримки, а й кошти. Так утворився мінімальний капітал, якого вистачило на перші кроки садочка. З батьків оплата за відвідування та догляд дітей не бралася. Заклад відкрився 11 квітня 1899 року, і в перші ж години роботи садок відвідало під сотню дітлахів — найкраща ілюстрація попиту.

Тож на початку ХХ ст. таких дитячих садків у Києві налічувалося вже чотири. З часом ініціативна громадськість зорганізувалась у Товариство народних дитячих садків, яке активну діяльність розгорнуло з 1907 року. В той рік 140 киян були членами громадської організації. Вчителі, діячі народної освіти в земствах і містах, лікарі, службовці міських установ розуміли потребу в дошкільному вихованні, схоже, краще за Міністерство народної освіти. Дошкільне виховання не мало офіційного визнання і не було впроваджене в державну освітню систему. Відповідно, й системного фінансування київські дитсадки від держави не отримували. Тисячу дев'ятсот дванадцятого року Товариство народних дитячих садків звернулося до профільного міністерства з проханням зачислити дитячі садки до загальної системи освітньо-виховних закладів і допомогти їм матеріально. Зачислити садочки в систему освіти міністерство відмовилось, а от фінансово — допомогло. Звісно, 24 027 руб. було геть недостатньо, але це було краще, ніж нічого⁹². Тож Товариство й далі вело діяльність і напередодні світової війни керувало чотирма безкоштовними садочками для дітей із незаможних родин, одним притулком для сиріт і напівсиріт та однією школою.

Безкоштовний дитячий садок — велика допомога родині, де обоє батьків працюють. А таких родин на початку ХХ ст. в Києві ставало все більше. Можна було віддати малюка віком від 2–3–7 років на 6–8 годин. Однак умови, звісно, були не найкращими — ані для дітей, ані для працівників садків.

---

⁹¹ Сергеева В. Заведення перших народних дитячих садків у Києві // Гірська школа українських Карпат. Міжнародний науково-методичний журнал. — Івано-Франківськ. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. — 2013. — Вип. 8–9. — С. 315–318.

⁹² Там само.

Одна з виховательок Л. Гартвіг, яка працювала на той час у дитячих садках на околицях Києва, згадувала: «...На 100 дітей від 4 до 8 років було дві виховательки. День у притулку починався о 6 годині ранку і закінчувався о 6 годині вечора. За 12-годинний робочий день нам платили по 15 рублів на місяць»⁹³. Низькооплачуваний непідготовлений (бо де ж було цього навчитися, якщо садок був фактично новим явищем?) персонал звісно не міг приділяти достатньої уваги дітям. До цього додавався брак пристосованих приміщень, достатніх коштів на господарське та навчальне обладнання та потік дитлахів, що збільшувався.

Однак, попри труднощі, дітей намагалися підготувати до школи та подальшого життя та праці бодай мінімально. Дітей навчали, як самотужки себе обслуговувати, елементарних видів ручної праці, які знадобилися б у майбутньому: вишивання хрестом, на канві, плетення кошиків із соломи, вишивання на картоні, аплікації на папері, тканині, виготовлення виробів із картону, городництва, традиційних ремесел. Ідеологія народного дитячого садка полягала в тому, щоб поєднувати і школу праці, і місце розваг, і виховну установу, і освітній заклад, і, нарешті, що найголовніше — патронат над дітьми.

Поява та розвиток народних дитячих садочків було проявом тренду — в місті почало інтенсивно розвиватися дошкільне виховання. В результаті на початку ХХ ст. Київ посів одне з перших місць за кількістю дошкільних закладів.

Літні табори

На початку ХХ ст. в Києві існували навіть літні дитячі табори, що, правда, називалися вони тоді «колоніями». Хоча ані табір, ані колонія не дає точного уявлення про місце спільного відпочинку та розвитку групи дітей.

Літній відпочинок зазвичай організовували при народних училищах. За мету ставилося дати дітям незаможних батьків оздоровитися в сільських умовах перед початком нового навчального року. Звичайно такі високі педагогічні цілі, як безпосереднє знайомство дітей із при-

---

⁹³ Гартвіг Л. Н. З минулого // За комуністичне виховання дошкільника. — 1937. — № 11. — С. 49.

родою, формування навичок її спостереження, розвиток любові до природи та всього живого, ознайомлення міських дітей із сільським побутом, розширення дитячого світогляду, формування в дітей навичок спільної діяльності, активної взаємодії, підвищення культурного рівня дітей також малися на увазі.

Відвідування літньої колонії було безкоштовним або коштувало мінімальних грошей. У Києві звісно була своя колонія. Функціонувала вона з 1896 року. Одночасно в ній могли перебувати 17 дітлахів протягом 45–55 днів. Дітей зацікавлювали прогулянками, іграми, фізичними правдами, малюванням і навіть риболовлю⁹⁴.

* * *

Розвиток соціальної інфраструктури, збільшення шансів отримати освіту, медичну допомогу, підтримку у вирішенні соціальних негараздів мали один великий позитивний наслідок — покращення якості життя киян. До того ж великою кількістю будівель гімназій і лікарень, споруджених на кошти фундаторів, ми користуємося досі — хоч може і в іншій якості. А заснована на зламі століть Київська політехніка досі є флагманом технічної освіти в Україні.

---

⁹⁴ Лупаренко С. Діяльність громадських товариств із соціокультурного забезпечення дітей в Україні (кінець XIX ст. — початок XX ст.) // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія : «Педагогіка та психологія». — 2015. — №2. — С. 14–19.

РОБОТА Й ЗАРОБІТНА ПЛАТА: ДЕ ПРАЦЮВАЛИ КИЯНИ

Повсякденне життя киян визначалося не в останню чергу економічними чинниками, адже в Київ приїздили на роботу. Структура економіки міста накладала свій відбиток і на соціальну топографію, і на горизонтальну мобільність, і на структуру зайнятості, і на рівень прибутків киян, і на споживчий ринок. Тож цей розділ буде присвячений економічному зростанню Києва на початку ХХ ст. і тому, як це впливало та визначало повсякдення кількох сотень тисяч киян.

І, як це часто буває, зміни почалися не в 1900 році, а на пару десятиліть раніше. Вони тривали впродовж усієї другої половини ХІХ ст., щоби Київ увійшов у ХХ ст. зміненним й оновленим. Ключовий процес, що визначав ці зміни, — індустріальної економіки, формування абсолютно нових для міст України галузей — сфери послуг, фінансового сектору, важкої промисловості, модерної інфраструктури тощо.

Перша й ключова тенденція — зростала кількість працівників. Тогочасний термін — самодіяльні особи, тобто ті, що мали самостійне джерело прибутку. За 1874–1897 рр. в Києві кількість самодіяльних осіб зросла з 28,9 тис. до 146,1 тис.⁹⁵ Це було наслідком кількох паралельних процесів — природного приросту населення, посилення міграцій і залучення до праці жінок та підлітків.

Показовим щодо збільшення частки жінок серед кількості працівників може бути київське тютюнове виробництво: 1874 року серед 301 працівника жінок не було взагалі. За 20 із гаком років ситуація змінилася кардинально — 1897 року серед 961 працівника жінок налічувалося 630, або 65,56%. Ту саму тенденцію ілюструє «питна торгівля» (тобто трактири): 1874 року серед 623 працівників жінок було 132, або 21,19%, а 1897-го цей показник зріс до 23,06%⁹⁶. Однак жінки були й найменш захищеною частиною робітництва — їх першими скорочували у невдалі та кризові роки, їм менше платили за ту саму кількість робочих годин. Наприклад, 1903 року власник гільзової фа-

---

⁹⁵ История Киева : В 3 т., 4 кн. — Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / Редкол. Тома : В. Г. Сарбей / ответ. Ред. — К. : Наук. Думка, 1983. — С. 197.

⁹⁶ Киев и его предместье. По переписи 2 марта 1874 г. — Киев : Б. в., 1875. — 45 с.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. 16. Киевская губерния. — С.-Петербург : Изд. Центр. Статист. К-та МВД, 1904. — 287, XII с.

брики (елемент цигарок) Аврам Дуван зменшив кількість робітниць із 750 до 150.

З іншого боку, зростала кількість підприємств (тобто місць, де можна було влаштуватися на роботу) й обсяги виробництва. Якщо наприкінці XIX ст. їх було 125, то на 1912 рік — вже 144. Зростала також кількість технологічно інноваційних і складних виробництв — наприклад, будувалися заводи з виробництва штучного льоду, цементу, вуглецевої кислоти, складних машин тощо⁹⁷.

Динаміка фабрично-заводських підприємств та робітників м. Києва протягом 1900–1904 рр., без казенних промислових підприємств (на початок року)

	1900	1902	1903	1904
Кількість закладів	152	152	151	134
зокрема не працювали весь рік	9	9	13	13
Кількість робітників				
загалом робітників	13 414	13 770	12 860	12 901
зокрема жінок	...	2726	2720	2742

Другою ключовою тенденцією є формування нових індустріальних галузей економіки. Наприклад, ідеться про фінансову сферу, сферу послуг, модерний транспорт (залізниці) й індустріальне виробництво. Деякі з них сформувалися просто з нуля. Насамперед це сфера фінансів.

Безперечно, елементарні фінансові послуги та лихварство існували в усі часи. Однак тільки індустріальна промисловість покликала до життя банки: 1860 року було засновано Державний банк, і це дало старт формуванню банківської системи імперії. Київ не пас задніх у цьому процесі.

До початку XX ст. київські банки підійшли сформованими в певну систему — нові види практично не з'являються. Ті банки, що встояли в кризові 1899–1903 рр., зосередилися на розширенні та вдосконаленні операцій і послуг. Революційні 1905–1907 рр. стали новим випробуванням для київських банків. Кілька років тривала фінансова криза Київського приватного комерційного банку. В 1911 році в Києві було відкрито перший у Російській імперії Кооперативний банк («Со-

⁹⁷ Бикова М. Д. Історико-географічні особливості формування та трансформації промислових зон Києва // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Географічні науки». — 2017. — Вип. 6. — С. 8–15.

юзбанк»). Це було наслідком того, що активно розвивався кооперативний рух, який на початку ХХ ст. сприяв об'єднанню установ дрібного кредиту, зокрема сільських банків.

Банки є важливим елементом фінансової системи, але не єдиним. Від 1869 року в Києві функціонувала товарна біржа. Для неї 1885 року був збудований новий будинок на розі Інститутської та Хрещатика — за проєктом майбутньої київської архітектурної зірки Георгія Шлейфера. І якщо наприкінці ХІХ ст. гравців на біржі було не так і багато, то в 1910-х рр. казали, що «У Києві грає старий і молодий». Щотижневі біржові бюлетені, у яких друкувалися відомості про укладені угоди, ціни на товари та фонди, ціни на ринках стали елементом повсякдення охочих легко трохи заробити. І в цьому була якась особлива демократичність Київської біржі, що відрізняла її від Одеської, наприклад. В Одесі в будівлі біржі зрідка траплялися випадкові люди, навпаки — тут були самі тільки «акули торгів».

У Києві з'явилися нові професії та міські персонажі — наприклад, маклери. Саме вони відповідно до статуту біржі брали участь у проведенні операцій. Їхнім шефом був гофмаклер, завіряв угоди біржовий нотаріус. Маклери мали свої контори з вивіскою «Біржовий маклер» на нижньому поверсі будинку біржі. Деякі з них мали ще й особливі приватні контори поза біржею, де вони вели комісійні справи окремо від біржових. Ще й рекламували свої послуги в місцевій пресі. Так, наприклад, робив гофмаклер В. І. Паталеев — автор спогадів про Київ наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.⁹⁸ За укладені угоди маклер отримував комісійні «негайно після виконання укладеного між сторонами договору» — по 1/4 коп. із карбованця в товарних угодах, 1/8 коп. у вексельних угодах, так само в угодах із продажу золота та срібла, 1/10 коп. в операціях із цінними паперами. Згодом комісійні («куртаж») підвищили — з цукру 1/4%, з інших товарів 1/2%, із векселів й інших цінних паперів — 1/8%.

А ще крім офіційних гравців були й вільні агенти — «біржові зайці». Російський письменник Олександр Купрін у своїх «Київських типах» описав цих «зайців»: «„Бажаю одержати п'ять тисяч під другу (після банку) заставну. Чотириста десятих родючої землі з усіма садибами.

---

⁹⁸ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника. — К.: Лыбидь, 2013.

Посередників і комісіонерів просять не турбувати". Однак, незважаючи на останню умову, особа, що бажає одержати п'ять тисяч, ніяк не обійдеться без зайця... в'юнкий заєць неодмінно проникне до поміщика і вмить утворить довгий ланцюг з посередників... Два-три дні зайці... нишпорять по місту: один дізнається адресу заставника, інший знаходить найзручніший до нього підхід, третій знайомить, четвертий веде переговори, п'ятий сам не може дати собі пояснення, яку він роль грає в цій метушні, однак метушиться більше всіх узятих разом. Нарешті угода виконана, поміщик одержує гроші, укладає за участю шостого і сьомого зайців нотаріальну заставу й видає куртаж, що одразу поділяється між усіма ланками ланцюга на підставі якогось спеціального правила товариства, незрозумілого для непосвячених: одному дають рубль, іншому два, ще одному десять, а комусь... цілу сотню. Такою була діяльність звичайних, так би мовити, „польових“ зайців. Крім них, є ще порода біржових зайців, які до своїх простих побратимів ставляться так само, як, наприклад, борзий пес до дворяниги»⁹⁹.

Офіційні маклери й неофіційні біржові гравці мирно співіснували. «Біржові зайці» щодня приходили до будинку біржі, де знаходили свою клієнтуру. Вони збиралися на вулиці перед біржею або ж у першій половині дня в кав'ярні «Кондитерська Семадені», що була поруч і належала швейцарцю Бернаруві Семадені.

У кав'ярні Семадені стояли триногі мармурові столики, на яких було написано цифри. «У Семадені збиралися біржові ділки й підраховували на столиках свої прибутки та збитки», — згадував К. Г. Паустовський, що жив у Києві перед Першою світовою війною. «Я втерся в компанію маклерів... сиджу вже у Семадені нарівні з усіма за білим мармуровим столиком і п'ю каву зі здобними булочками... хоча під час поділу куртажу завжди виникають непорозуміння і претензії... Тут, у Семадені, і є справжня біржа. Сюди збираються маклери з усіх кінців світу».

Крім кафе Семадені київські біржові спекулянти збиралися в другій половині дня, з 15 до 16 години біля банкірських контор А. М. Левінсона і з 16 до 17 — біля контори Л. В. Ландау на Хрещатику.

---

⁹⁹ Куприн А. Киевские типы. Заяц (1895) // <http://poesias.ru/proza/kuprin-aleksandr/kuprin10048.shtml>.

Неформальний простір ділового спілкування адвокатів, власників заводів і маклерів був також у ресторані «Північний» на розі Володимирської та Фундуклеївської вулиць, навпроти Оперного театру.

Від початку Київська біржа спеціалізувалася на цінних паперах цукрових підприємств. За кілька років перед Першою світовою війною на біржі все більшого значення набували акції не лише локальних підприємств, а й великих металургійних заводів на Сході України, видобувних підприємств й облігації міських муніципальних позик. І це був симптом — Київ претендує на статус фінансової столиці не тільки окремого регіону (Правобережжя), його вплив поширюється далі¹⁰⁰.

Звісно, висока біржова активність киян означала поживу для скандалів і зловживань. Один із найяскравіших випадків стався 1913 року. Начальник Київського центрального поштово-телеграфного відділення в корисливих інтересах біржової гри затримував передачу банкам телеграм, що стосувалися операцій із цінними паперами, повідомляючи зміст цих телеграм знайомим біржовикам. Подібне робили і його підлеглі, що також брали участь у біржовій грі. Посадовця було викрито й покарано¹⁰¹.

Частка *сфери послуг* також продемонструвала рекордні темпи зростання. Фактично сформувалася модерна галузь економіки, що прямо впливала на рівень і якість життя містян, змінюючи їх повсякдення, створюючи нові можливості для розвитку ринку споживання. Фотографія, кафе, театри, модерні магазини й ательє, приватні лікарські кабінети відкривалися відповідно до потреб нових груп населення — буржуа, службовці вищої ланки та їх дружини й ін. Мігранти на іншому полюсі потребували дешевого житла, харчів, одягу, «пивничок» тощо.

У Києві сфера послуг виросла з 4,26% у 1874 році до 11,39% — у 1897-му (у 2,7 раза). Як свідчить світова практика, розвиток сфери послуг забезпечує не лише додаткове нагромадження капіталу, а й слугує нішею для середнього та дрібного підприємництва. Сфера

---

¹⁰⁰ Мошенський С. З. Київська товарно-фондова біржа: операції з цінними паперами в XIX — на початку XX ст. // http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzhdtu_econ_2013_4_25.

¹⁰¹ Там само.

послуг зростала, адже була значна кількість мешканців, які готові були заплатити за ці послуги. Вочевидь, що між сферою послуг, рівнем життя і соціально-політичним поступом існує безпосередня та прямо пропорційна залежність.

У сфері послуг спостерігалися цікаві тенденції. Знання ставали товаром. Давалася взнаки потреба у кваліфікованих кадрах для торгівлі, транспорту й виробництва. Була потреба не просто в працівниках. Епоха підприємців, які самі собі були і прикажчиками, і конторниками, і швейцарами, минула. Обходитися без помічників ставало дедалі важче. Тож попит на освіту та спеціальні знання зростав. Служба у чийсь справі відкривала в перспективі шлях до власного бізнесу. Для вчителів, інтелігенції, жіноцтва відкриття шкіл і гімназій було прийнятним підприємницьким починанням. Приватні навчальні заклади не були рідкістю.

Однак ключовими елементами фахової освіти Києва на початку ХХ ст. були Київський університет, Комерційний інститут і Київський політехнічний інститут. Перший був у статусі визнаного освітнього лідера, третій динамічно розвивався. Кількість студентів і професорсько-викладацького складу зростали щороку. Якщо в першому наборі у червні 1898 року налічувалося 360 студентів, то в наступні роки їх кількість постійно зростала: 1902 року в інституті навчалося 1255, у 1909-му — 2396 студентів¹⁰².

Третя ключова тенденція — пришвидшення темпів індустріалізації. Особливо показовим є зростання частки працівників в індустріальних галузях промисловості та транспорту. Так, 1874 року в індустріальному виробництві працювало 1,52% всіх киян і тільки 3,3% — у промисловості. За 23 роки ситуація суттєво змінилася — в індустріальному виробництві працювало 8,43% і 23,18% — у промисловості. Так, питома вага працівників в індустріальному виробництві зросла з 1,52 до 8,43% (у 5,5 раза). Проте, попри зростання, це означає, що кожних 3 з 4 працівників були все ще зайняті ручною працею. В традиційних галузях промисловості 1897 року в Києві працювало 76,72%.

---

¹⁰² Білявська О. С. Навчальний процес у Київському політехнічному інституті у перші роки його функціонування (кінець XIX — початок ХХ ст.) // http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_106_9.

Відставав від загальної ходи індустріалізації транспорт: якщо 1874 року питома вага працівників на залізницях, пароплавах і телеграфному зв'язку становила 35,36%, що стоять у галузі, то 1897-го тільки 30,15% — якісні показники відставали від кількісних. А загалом в економічному центрі регіону на транспорті працювало всього 3,49% самодіяльних.

Ми вище говорили — в місті з'явилися цілі квартали, забудовані потужними заводами з кількома тисячами робітників. Один із найяскравіших прикладів — машинобудівний завод «Гретер і Криванек» на Шулявці (колишній завод «Більшовик»). Його заснували 1882 року підприємці Я. Гретер і Ф. Мозер під назвою «Київський чавуноливарний і механічний завод». Від початку на ньому працювало 30 найманих робітників. На 1900 рік на підприємстві працювало 1200 осіб, з яких 310 — чехи. Заробітна платня майстра в середньому становила 130, а робітника — 35 руб. на місяць¹⁰³.

Наступний тренд — зміна ролі традиційних сфер економіки. Тут ітиметься про торгівлю та тих, хто працював як прислуга, поденники та чорнороби. Кількість працівників у київській торгівлі за 1874–1897 рр. знизилась у відсотковому вимірі (з 23 до 19%), хоча в абсолютних цифрах зросла у 4 рази. Це є свідченням того, що торгівля вже не була такою популярною, як порівняти з іншими сферами, що інтенсивніше зростали.

Цікавою з погляду відповідності абсолютних і відносних показників реальним трендам є ситуація з будівництвом. Зростання Києва, наприклад, його економічний розвиток закономірно спричинив «будівельний бум». І це видно, якщо порівняти абсолютні показники (зростання з близько 2000 у 1874 році до 5500 — у 1897-му). Проте питома вага будівництва в структурі працевлаштування містян знизилась — з 11,9 до 6,2%. Показники питомої ваги перебирали на себе інші галузі — промисловість, наприклад.

Традиційні галузі промисловості переорієнтовувалися та перебудовувалися на більш продуктивний лад. І за приклад тут може служити борошномельна промисловість. На початку ХХ ст. у Києві концентрувалися потужні кількаповерхові парові млини. Здебільшого вони були

---

¹⁰³ Малацай І. Внесок чехів у розвиток економіки Києва (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2017_52_8.

збудовані наприкінці XIX ст., у 1880–1890-х рр. За вартістю виготовленої продукції борошномельна промисловість Києва посідала четверте місце — після горілчаної, машинобудівної й тютюнової.

Чи не найпотужнішими в галузі були підприємства Акціонерне товариство київського парового млина «Я. І. Кельберг і К^о» і товариство «Київський млин». Закономірно, ці підприємства створювали й найбільше робочих місць. Наприклад, «Київський млин» давав роботу 130 особам¹⁰⁴.

Млин навіть став одним із візуальних образів міста — йдеться про підприємство, збудоване Лазарем Бродським на набережній Дніпра. Мова про найбільший у Російській імперії паровий млин на Поштовій площі в Києві, який щодоби переробляв близько 360 т збіжжя. Наприкінці XIX — на початку XX ст. тут тривала масштабна реконструкція. Під керівництвом інженера А. Ейнхенвальда було споруджено новий головний корпус на п'ять поверхів, парове та машинне відділення, елеватор. Один із корпусів млина в 1912 році спроектував архітектор Олександр Вербицький за дуже показових і цікавих обставин.

Тогочасні підприємці зрідка мислили категоріями екологічності та безпечності підприємств для жителів міст. Однак акціонери та менеджмент «Товариства парового борошномельного млина в м. Києві, „Лазар Бродський“» були винятком. Ключовою проблемою підприємства була парова машина, що продукували стільки диму, скільки й кінських сил. Тож 1912 року почався процес переведення млина на бездимну дизельну енергетику — і для нового двигуна знадобився новий корпус, і проєкт відомого вже київського архітектора.

Млин давав роботу 180–200 працівникам, і деякий час тут навіть працював підліток Лазар Каганович — вантажником. Для кар'єрного зростання на підприємстві йому бракувало освітніх ресурсів, а от для організації протесту з вимогою поліпшити умови праці майбутнього більшовика — стало. Протест коштував роботи кільком його колегам — та і йому самому.

Нині цей млин — правильніше будівлю елеватора — майже не видно за готелем на набережній Дніпра, та й призначення його не

---

¹⁰⁴ Стоколоса Т. Інфраструктура та продуктивність борошномельного виробництва волинської і київської губерній у другій половині XIX — на початку XX ст. // <https://pc-journal.org/index.php/journal/article/view/53/42>.

таке й помітне — сьогодні тут книгосховище Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого. Інші корпуси колишнього підприємства, зокрема і дизель-двигунну станцію, заради цього готелю зруйнували.

Рівень зарплат

Закономірно, що рівень заробітків у киян був дуже різним і залежало це від галузі, рівня кваліфікації, прибутковості підприємства тощо.

Почнемо з найвищих щаблів. Міський голова в кінці XIX ст. отримував 8000 руб. річного утримання. Пристойно отримували й виборні чиновники київського міського самоврядування. Наприклад, гласний міської думи (аналог сучасного депутата міської ради) отримував 3000 руб. на рік.

Однак не всі працівники міського управління заробляли так багато. Службовці на скромніших посадах мали, відповідно, скромніші заробітки. Діловод (керівник відділу міської управи, середня управлінська ланка) отримував від 900 до 1500 руб. (залежало від складності виконуваних завдань, строку служби й «ступеня працездатності»), його помічники — від 480 до 900 руб., решта службовців — від 300 до 600 руб.¹⁰⁵

Саме від цієї середньої ланки найбільше залежав стан упорядкованості внутрішньої документації й обробка інформації органами міського самоврядування, врешті — ефективність взаємодії з киянами.

У Києві на початку XX ст. було кілька вищих навчальних закладів, і заробітна плата професорсько-викладацького складу була доволі пристойною. На кінець XIX ст. в Київському університеті святого Володимира ситуація з оплатою праці професорсько-викладацького складу була такою. Професор С. Ананьїн отримував 10 800 руб. на рік, його навантаження становило п'ять лекційних занять на тиждень. Якби лекційне навантаження зросло до восьми лекцій на тиждень, професор би отримував 16 800 руб., а якби зменшилось до чотирьох — 8800 руб. на рік¹⁰⁶.

---

¹⁰⁵ Свердлик З. Організаційна структура та кадровий склад органів міського самоврядування міста Києва у другій половині XIX — на початку XX ст. // Студії з архівної справи та документознавства / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; [редкол. : С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. — К., 2015. — Т. 22–23. — С. 140–147.

¹⁰⁶ Молчанов В. Б. Життєвий рівень населення м. Києва у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2015. — Вип. 24. — С. 150–159.

Співставними, а то й більшими, були заробітки вищого управлінського персоналу в промисловості. Директори заводів могли отримувати від 10 тис. рублів на рік, бухгалтери — 2 тис. Кваліфікований інженер у Києві на початку ХХ ст. отримував від 800 до 1800 руб. на рік.

Достоту як і тепер підприємства міста постійно потребували досвідчених ініціативних робітників. Хедхантингових агенцій тоді не було, ейчарів при фірмах теж. Бракувало слюсарів, токарів, ливарників, операторів котлів і машин. Тож їх заробітки не були нижчими за 1 руб. на день. До того ж майстрові отримували сякий-такий соціальний пакет — квартири, одягу, город, корм для корів, продовольство, дрова тощо¹⁰⁷.

А от заробітна плата пересічних робітників зазвичай належала до ресурсів, які можна було б заощадити. Хитрували підприємці й із формою оплати, аби здешевити для себе утримання чорноробів — платили за годину праці, а не за обсяг зробленого. «Робочий день на заводі встановлюється з 6 години ранку до 6 години вечора, — наказувало 1901 року правило внутрішнього розпорядку, — з перервою на обід на одну годину... Машиністи й мастильніки парових машин мали бути на роботі за годину раніше, тобто о 5 ранку, а ввечері йти на півгодини пізніше... За нічну роботу ніяких доплат не провадиться», — такими були норми праці на машинобудівному заводі Гретера і Криванека. Крім 11–12-годинного робочого дня робітникам часто доводилося працювати і в позаурочний неоплачуваний час. Середній місячний заробіток становив для кваліфікованого робітника 30–35 руб., учнів — 7 руб., майстрів — 130 руб.¹⁰⁸

Насправді було дуже багато чинників, що впливали на рівень оплати праці на київських підприємствах. Це і галузь, і позиція власника, і місце походження робітника — місцевий чи приїжджий. Зазвичай із немісцевими укладали письмові угоди. Перевагу в найманні на фабрики й заводи віддавали немісцевим — їх можна було втримати на місці, аби вони не втікли додому на час сільськогосподарських робіт. Віддаленість робітника від дому робила його лояльнішим і менш ви-

---

¹⁰⁷ Казьмирчук М. Соціально-регіональні аспекти системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. // <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77959/17-Kazmirchuk.pdf?sequence=1>.

¹⁰⁸ Корнійчук Д. Більшовик під чеським соусом : Швейцарець Яків Гретер і чех Йосип Криванек — засновники київського заводу «Більшовик» — заощаджували на персоналі й оподаткуванні // *Контракти*. — 2006. — № 37. — С. 56–58.

моглим до власника або адміністрації заводу. Приїжджим робітникам могли видавати так звані «дорожні» (чотири рублі) та паспорти, а також завдаток за перші тижні праці¹⁰⁹.

Найвищими були заробітки на машинобудівних заводах, найменшими — на заводах із переробки сільськогосподарської продукції. Наприклад, на цукрових заводах платили по 6 руб., а «напівробітникам» (здебільшого юнакам до 18 років) і жінкам — по 4–5 руб. на місяць. Щоправда, власник забезпечував робітників продуктами — борошном, крупами, м'ясом або рибою в піст, салом, маслом, сіллю й перцем тощо. Набір продуктів і їхня кількість могли, звісно, різнитись.

Чинником, що впливав на остаточну суму заробітної плати, були штрафи. Запізнення, порушення трудової дисципліни, суперечки — це все врешті відбивалося на кишені робітника. Хоча були й елементи заохочення, адже насправді підприємці були зацікавлені в тому, щоб втримати робітників. Тож деяким платили надбавки за понаднормову працю та згоду лишитися на довший строк. Також важливо, що в Києві заробітна плата робітників була нижчою від середньої по імперії — 63–75% за 1901–1913 рр. Для порівняння: на Донбасі (Катеринославська губернія) заробітки були вищими — 159–161% загальноімперського рівня (100%). Якщо говорити про динаміку, то, звісно, вона була позитивною попри економічні кризи та революцію. Однак, знов-таки, в Києві праця цінувалася значно менше, ніж на підприємствах Катеринослава, Юзівки чи Харкова¹¹⁰.

Середньорічна заробітна плата робітників, 1900–1913 рр.¹¹¹

	1901	1904	1908	1913
Київська губернія	116,52 (1900 рік)	111,01	–	158,90
Катеринославська губернія	323,23	337,38	420,77	425,70
Харківська губернія	180,55	–	200,94	221,11

¹⁰⁹ Казьмирчук М. Соціально-регіональні аспекти системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. // <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77959/17-Kazmirchuk.pdf?sequence=11>.

¹¹⁰ Заработная плата фабрично-заводских рабочих в шести фабричных округах и 20 губерниях России в 1901, 1904, 1908, 1913 гг. // <http://www.hist.msu.ru/Labour/Kiryanov/tables/tab13.htm>.

¹¹¹ Там само.

Елемент міського повсякдення — поліціанти й працівники кримінального розшуку, а також філери. Філер — це детектив, агент охоронного відділення або кримінально-розшукової поліції в Російській імперії кінця XIX — початку XX ст., в обов'язки якого входили проведення зовнішнього спостереження та негласний збір інформації про осіб, що становлять інтерес для слідства. Назва поліційної спеціальності походить від французького *fileur* — «той, хто стежить». Філери офіційно не були вписані в штат поліції, тож форму не носили. Крім того, вони не мали жодних службових прав, а їх сім'ї не забезпечувалися державною допомогою у разі втрати годувальника. Окремим привілеєм агентів була пільга у вигляді 20% знижки за відвідування ними будинків розпусти¹¹².

Філерами за задумом могли бути тільки особи, що мали добре здоров'я, відзначалися доброю пам'яттю, кмітливістю, мали непримітний зовнішній вигляд. Однак насправді більшість філерів були людьми малоосвіченими, і філерська служба, попри зусилля чинів політичного розшуку, так і не змогла стати ані престижною, ані ефективною.

Так, на початку XX ст. заробітна плата філера становила близько 50 руб. на місяць. За стаж понад рік передбачалася додаткова нагорода — від 10 до 20 руб. на рік. А найцінніші та найдосвідченіші філерські кадри зі знанням іноземних мов отримували до 120 руб. на рік. Відраження для філерів були оплачуваними — крім витрат на дорогу на щодень видавали 2–3 руб. добових. І це були геть непогані гроші. Часом могли бути премії — теж не більше ніж 120 руб. за успішну операцію. Проте у геть рідкісних випадках нагороди становили 500 руб.

Погодьтеся, це не так і багато за складну інтелектуальну й непросту фізичну працю. Тож плінність кадрів у київській поліції була дуже високою. Так, протягом 1899 року в Києві з 388 осіб нижчих чинів поліції звільнилися зі служби 233 особи. Плінність кадрів і низькі зарплатні вели до службових зловживань і посадових злочинів серед поліціантів. Дрібна корупція воістину вічна.

Нижчим чином поліційної варті в Києві був городовий. Він мав знати правила й контролювати порядок запалювання ліхтарів, їзди по вулицях, ремонту будинків і вивезення нечистот, «забору жебра-

---

¹¹² Молчанов В. Б. Життєвий рівень київських поліцейських у XIX — на початку XX ст. // http://history.org.ua/JournALL/xix/xix_2009_16/20.pdf.

ків» і перевезення м'яса, правила спостереження за порядком на вулиці, за газетярами й розносниками, за громадськими спорудами та багато іншого. Городові так само отримували небагато, але їхнє грошове забезпечення періодично зростало. Так, у 1903 році для городових залежно від вислуги було підвищене річне грошове утримання на 50–100 руб. Городові були своєрідною гарантією безпеки на вулицях Києва.

Показовим є такий випадок. У грудні 1911 року після перенесення борделів із центральної частини міста на віддалену від центра Заводську вулицю для дотримання громадського порядку на навколишній території власниці борделів Прасковія Дячкова, Марія Байкова та Васса Крючкова просили поліцмейстера з наступного, 1912-го, року призначити їхнім коштом нічний пост у складі одного городского. Десятого січня вони вже внесли до міської скарбниці 500 руб. на утримання та 25 руб. на озброєння поліціанта, а також зобов'язалися надати для городского помешкання. Міська влада клопотання задовольнила¹¹³.

А от аби зрозуміти цінність роботи наглядачів у в'язниці, київським поліційним чинам довелося пережити гучний скандал. Наглядач київського тюремного замку Анісімов вирішив, що заробляє він мало, й почав брати участь у виготовленні фальшивих грошей за допомогою групи ув'язнених. Гроші гуртом продавали київським ділкам по 30–40 руб. за сотню. Десять рублів із сотні брали собі ув'язнені, а решту 20–30 руб. забирав наглядач Анісімов. Після розкриття цієї справи поліцейське керівництво було вимушене підвищити грошове утримання наглядачів київського тюремного замку. Троє наглядачів отримали доплати в розмірі по 300 руб. на рік¹¹⁴.

На початку XX ст. серйозною якісною зміною, яку переживав Київ, було інтенсивне зростання сфери зв'язку. Про це вище вже йшлося. Телеграф, телефон і пошта потребували кваліфікованих й відповідальних працівників і працівниць. І от із цим були труднощі. Журналісти цілком слушно зазначали: «Розвиток нашої поштово-телеграфної мережі значно відстає від вимог життя, але ще більше відстає бюджет

---

¹¹³ Молчанов В. Б. Життєвий рівень київських поліцейських у XIX — на початку XX ст. // http://history.org.ua/JournALL/xix/xix_2009_16/20.pdf.

¹¹⁴ Там само.

поштово-телеграфного відомства в тій його частині, яка торкається утримання чиновників»¹¹⁵. Попри прибутковість підприємств зв'язку, ресурси на грошове забезпечення працівників виділяли, і правда, мізерні. Службовець поштового закладу на рік отримував 360 руб., а зі знанням іноземних мов — 450 руб. (тобто тільки 37,5 руб. на місяць). Інколи ж платня чиновників у сфері зв'язку взагалі дорівнювала 20 руб. на місяць (240 руб. на рік). Важливо знати, що на початку ХХ ст. орієнтовний прожитковий мінімум становив приблизно 500 руб. на рік на родину¹¹⁶.

Цілий штат обслуговував і київські телефонні станції. Проте ключовою фігурою в уявленні громадян від того часу й аж до середини ХХ ст. в телефонному зв'язку була телефоністка. Про гендерний баланс і повагу до жінки незалежно від її сімейного статусу, віку чи зовнішності на початку ХХ ст. уявлення не мали. Тому поштово-телеграфне відомство діяло в найкращих традиціях шовінізму, які були нормою на той час (так само, як і корсети чи довгі спідниці). Телефоністка мала бути неодруженою дівчиною, віком від 18 до 25 років, мала закінчити гімназійний курс і мати достатньо високий зріст (не менше як 155 см), щоб сидючи дотягнутися до верхнього гнізда на панелі комутатора. Кандидаток навчали два місяці, брали зобов'язання не розголошувати інформацію, яку вони почули під час розмов. Телефоністки мали носити уніформу (темну сукню) й прибирати волосся доверху, щоб воно не заважало їм працювати.

Робочий процес телефоністок був не з легких, а умови праці — не з приємних. Приміщення були задушливі й шумні, залізна гарнітура мікрофона з навушниками — не надто ергономічними. А з'єднувати абонентів мережі потрібно було швидко (середня швидкість відповіді телефоністки становила 8 сек) і правильно — потрібно було відповідати за групу від 100 до 200 абонентів. Кожну розмову потрібно було фіксувати — для статистики. Робота була позмінною, зміна тривала 6 год, перерва впродовж зміни була одна — 20 хв. Найгарячішими були години в середині дня — з 12 до 13. Оцінювалася така праця в 30–35 руб. на місяць. Двічі на рік можна було отримати премію — до

---

¹¹⁵ Шляхов О. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок у містах // Від мурів до бульварів : творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок ХХ ст.). — К. : Інститут історії України, 2019. — С. 419, 425.

¹¹⁶ Там само.

9 руб. у деяких містах (наприклад, у Катеринославі в 1914 році) телефоністам доплачували 120 руб. на рік так званих квартирних коштів. Але не в Києві¹¹⁷.

* * *

Закономірно, що різні заробітки означали різний рівень життя. Однак не тільки різною вартістю праці була зумовлена соціальна нерівність у Києві на початку ХХ ст. Яким було київське суспільство на початку ХХ ст.? Як воно змінювалося? Чи усвідомлювали й намагалися подолати цю нерівність? Який конфліктний потенціал вона мала? Про це піде мова в наступному розділі.

---

¹¹⁷ Шляхов О. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок у містах // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ –початок ХХ ст.). — К. : Інститут історії України, 2019. — С. 419, 425.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА. НЕРІВНІСТЬ І КОНФЛІКТИ

Соціальна структура. Загальні тренди. Нові герої — нові конфлікти

Соціальна структура населення Києва віддзеркалювала економічні та соціально-політичні зміни, що переживала імперія. Попри це, вона залежала від законодавчо закріпленого станового поділу, який відживав своє в реальному житті, але з чим ніяк не могли погодитись імперські законодавці. З одного боку, «консервувалася» на законодавчому рівні станова парадигма. Проте, з іншого — соціальна структура все більше піддавалася змінам, соціальна мобільність тільки наростала.

У другій половині XIX ст., а надто на зламі XIX — на початку XX ст. загальним трендом було формування індустріального суспільства. В його систему координат закономірно вписуються всі дрібніші тенденції та явища.

Соціальна структура найбільших міст України,
за даними перепису 1897 року, тис. осіб

Стани і соціальні прошарки	Київ	Харків	Катеринослав	Житомир
Спадкові дворяни	18,7	8,9	3,8	5,6
Особисті дворяни та чиновники	12,6	7,7	3,1	2,8
Духівництво	3,8	1,9	1,4	0,9
Спадкові та особисті почесні громадяни	5,1	3,6	1,1	0,6
Купці	5,1	3,5	2,4	0,9
Міщани	97,8	58,6	61,9	44,1
Селяни	96,9	85,1	37,5	9,9
Усього	247 723	173 989	112 839	65 895

Станова структура суспільства руйнувалась, як руйнувався традиційний імперський світ, де соціальним ліфтам було відведено останнє місце. На зміну дворянам, купцям, міщанам приходили різночинці, банкіри, робітники й підприємці.

Чудовою ілюстрацією руйнування станового суспільства та неадекватності владної реакції на цей процес є ситуація з київськими цехами та ремісниками, що склалася наприкінці XIX ст. Від кінця XVIII ст. існували цехові та ремісничі управи, до їх реформування Міністерство внутрішніх справ приступило на початку 1880-х рр. Більшість у ремісничих громадах Києва становили єврейські ремісники, які використовували управи для отримання свідоцтва на право ремісникувати поза межею осілості. Їх ревізія почасти підтвердила це, як і абсолютно формальний характер цехів. У результаті перепису було виявлено 800 майстрів, котрі працювали за свідоцтвами, та 250 — без них. Було зрозуміло, що органи станово-професійного самоврядування не сприяють розвитку ремесел у місті, навпаки — це джерело корупції та зловживань. Тим більше, на їх утримання йшло багато коштів — близько 10 тис. рублів щороку. І що ж було вирішено зробити? Це дивно, але — спробувати врятувати цехові та ремісничі управи шляхом укрупнення. Це сталося на початку 1880-х рр. Однак і це не дало результату. Цехові управи в Києві було ліквідовано 1886 року. Натомість було запроваджено спрощене ремісниче управління. Згідно з ним кожен ремісник напряму підпорядковувався одній ремісничій управі¹¹⁸. Сумнівне за ефективністю рішення в умовах формування індустріального суспільства, коли саме поняття цехів і ремісників починало звучати анахронізмом. Проте у цьому рішенні був свій сенс — влада вдало експлуатувала застарілий інститут, аби забезпечити відповідальні завдання справляння державних податків і відбування повинностей соціально активним й авторитетним членам місцевих громад. Аби до них потрапляло якомога менше ненадійних осіб, влада залишила за собою схвалення їх на посадах, чим досягала бажаного — недорогого та надійного партнера в стягненні податків¹¹⁹. Остаточо ж ремісничі управи було ліквідовано в Києві у 1902–1903 рр.

Обличчя епохи визначали люди, які були готові скористатися новими можливостями й перспективами, що відкривались із проведенням

---

¹¹⁸ Шандра В., Глизь Ю. Післяреформений період: 1870–1914 рр. Формування міського самоврядування // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2019. — С. 106–108.

¹¹⁹ Шандра В. С. Цехова і ремісничі управи як соціально-історична форма самоврядування в українських містах XIX — початку XX ст. // http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11538/Shandra_Tsekhovi_i_remisnychi.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

реформ і розвитком інфраструктури. А відкривалися ці можливості для дуже різних людей — і для селян, і для дворян, і для купців, і навіть чиновників. Когорта тих, хто був готовий порвати з традиціями предків або змінити їх так, аби було зручніше й вигідніше, щораз збільшувалася. Втім, не у всіх виходило скористатись свободою безпечно.

Врешті, прикметою часу стало формування двох антагоністичних груп — підприємців і робітників. Робітниками ставали переважно вихідці із села. Щоб залишити рідну хату й податися до міста на заробітки, часто також потрібна була неабияка сміливість. Часто її вистачало тільки на кілька місяців. Важким був процес адаптації до нових умов і місця роботи (шахти, заводи, будівництва). В багатьох своїх проблемах робітники були схильні звинувачувати найближчих видимих представників влади — майстра, управителя, власника підприємства.

Тож владі доводилося вирішувати не лише застарілі проблеми, а й ті, що з'являлись у процесі змін. До непростих соціальних відносин в імперії додалися нові вибухонебезпечні суперечності.

Ми спробуємо окреслити систему координат, у яких функціонували дві ключові нові соціальні групи, й позначити ті моделі поведінки, що були визначальними для них. Можемо стверджувати принаймні кілька речей.

1. Ані робітництво, ані підприємництво не стали сформованим класом. Процес класоутворення ще тільки тривав, станова система ще не зруйнувалася. Підприємництво та робітництво — очевидно вже не стани, але ще не класи. Універсальне поняття — соціальна група — видається найприйнятнішим у цьому разі.
2. У середовищі підприємців були як ті, що вважали за потрібне шукати компроміс із робітниками та й назагал намагалися не доводити справу до конфліктних ситуацій, забезпечуючи робітникам гідні заробітки й умови праві. Були також і ті, що не вбачали в найманих працівниках рівних собі.
3. Так само в середовищі робітників поступово формувалася група тих, хто цінував місце на підприємстві (кваліфіковані робітники, майстри). А були й такі, хто приходив у місто трохи заробити на кілька тижнів і йшов, щойно побачивши сякі-такі гроші, чи як тільки вимальовувалася більша платня.
4. Наприкінці XIX ст. формувались і на початку XX ст. все більше розширювалися канали для комунікації між підприємцями та

робітниками. Наприклад, із 1882 року функціонувала фабрична інспекція, губернські у фабрично-заводських справах присутствія. Завдяки роз'яснювальній роботі фабричних інспекторів робітники все більше користувалися тими інструментами, які надавало їм фабричне законодавство.

5. Останнє, між іншим, за ХІХ — початок ХХ ст. пройшло складний шлях еволюції, оформившись, врешті, в повноцінну галузь права. Результатом цієї еволюції стало формування хай недосконалих, але часом дієвих інструментів регулювання відносин між працедавцем і працівником.

Робітники

Робітниками ставали вчорашні селяни, які прибули до міста в пошуках роботи, часто сезонної. Вони розглядали працю в містах як спосіб поліпшення свого становища, а не як доленосну зміну. Стати до роботи на фабриці часто розглядалось як щось тимчасове, особливо серед українців. Праця в місті не розглядалась як значуща чи важлива — на відміну від роботи на землі. Тому в робітничому середовищі на українських землях було багато росіян, які мігрували сюди за вищими зарплатами з промислових районів великої імперії.

Місто пропонувало вчорашнім селянам кардинально інший спосіб життя, однак для цього потрібні були гроші, зокрема, для харчування, одягу, розваг. Водночас була ймовірність захворіти, втратити роботу, вони часто відчували соціальний і психологічний дискомфорт. Більшість робітників не мали змоги сповна скористатись із ринку споживання та послуг. Їхні побут і психологія були здебільшого традиційними, патріархальними. Робота на заводі давала стабільність, а надто якщо працедавець надавав житло або хоча б мінімальне соціальне страхування. Системність заводського устрою, регулярні виплати заробітної плати (наприклад, на Херсонському чавуноливарному та машинобудівному заводі І. Гуревича платню отримували щосуботи о 15 годині¹²⁰ — і це напевно означало прибутки для тракторів) допомагали мігрантам адаптуватися в місті. До речі, певна кількість робітників навіть у місті мала невелике присадибне господарство.

---

¹²⁰ ЦДІАК України. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 758. Арк. 3–5.

На некваліфіковані роботи підприємці винаймали мешканців міських нічліжок. Часто користувалися послугами агентів із найняття, які їздили по селах і видавали робітникам невеликий аванс (зазвичай 10–15 руб.). Щоб забезпечити явку робітника на місце роботи, агенти змушували їх підписувати векселі на більші суми.

Робітників легко було найняти, однак майже неможливо втримати — вони могли повернутися додому на період польових робіт або будь-коли піти на пошуки кращого місця роботи, незважаючи на умови та строки наймання. Фабричні інспектори (про них — трохи далі) постійно фіксували скарги підприємців на самоуправство робітників, їхню зневагу до власника, умов договору та строків роботи. Влітку селяни могли покинути підприємство без обов'язкового попередження за два тижні.

Підприємства міста постійно бракувало робочих рук. Причому підприємці й адміністрація скаржились як на їх брак, так і на низьку якість. Хоча праця найманих робітників у Російській імперії була дешевшою, ніж у США або Великій Британії, вона обходилася підприємцям дорожче через непродуктивність робочого процесу та ризики втратити частину робітників у найнесподіваніший момент. Управлінці намагалися кількістю робітників компенсувати якість, щоправда, результати не завжди були задовільними.

Точну кількість робітників визначити доволі важко. Так само, як і їх питому вагу. В 1910 році частка фабричних робітників становила всього 2,5% загальної чисельності населення Києва¹²¹. У 1914 році фабрично-заводських робітників було близько 15 тис. осіб, ще 25 тис. осіб були ремісниками та/або найнятими ремісниками. І це становило близько 7,5% загальної кількості киян¹²².

Тривалість робочого дня зазвичай була 10–12 год, причому найчастіше 12, ніж 10. Тільки незначна частина робітників могла стверджувати, що за ці довгі години праці вони отримували гідні гроші. У 1908–1913 рр. проводилися дослідження бюджетів робітничих родин. Наведена нижче цитата-коментар досліджень бюджетів ро-

---

¹²¹ Бикова М. Д. Історико-географічні особливості формування та трансформації промислових зон Києва // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Географічні науки». — 2017. — Вип. 6. — С. 8–15.

¹²² Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева. Киев, 1914 // <http://istmat.info/node/18339>.

бітників Києва у 1913 році, звісно, мала пропагандистський характер, але все ж сенс є близьким до істини: «Общий итог бюджетных данных о киевских рабочих автор справедливо сводит к тому, что «заработная плата [...] оказывается недостаточной для удовлетворения наличных потребностей. Рабочее население в целом находится в состоянии хронического дефицита. Высшим потребностям уделяется ничтожная доля бюджета... значительный слой рабочих вынужден обходиться без квартир... Пища оказывается тоже недостаточной... значительная часть рабочих лишена возможности обзаводиться семьей, не имея возможности к ее поддержанию»¹²³.

Брак засобів до існування означав, що працювати повинні не тільки повнолітні чоловіки в родині. Тим більше, що заробітки голови сім'ї в 1914 році покривали всього близько 65% витрат. Отже, з одного боку, треба було працювати понаднормово, а з іншого — шукати додаткові шляхи поповнення бюджетного дефіциту. В цьому могло допомогти присадибне господарство (ще одна причина, чому робітничі родини селилися на околицях — у центрі міста город і курей не особливо можна тримати). Також підробляли тим, що брали кошти за харчування самотніх «колег», здавали їм частину житла тощо. Інший очевидний шлях — мусили піти працювати дружини та діти.

І попри це, рівень життя більшості робітників був невисоким. Харчувалися робітники одноманітно й скромно, жили в неналежних санітарно-гігієнічних умовах. Близько половини родинних й особистих бюджетів були дефіцитними, але середні показники не такі оптимістичні. В загальному підсумку вже згаданих обстежень бюджетів був мінус у 2,99%: за середнього доходу в 492 руб. 73 коп. витрати становили 507 руб. 89 коп.¹²⁴

У Києві, згідно з обстеженням бюджетів робочих у 1913 році, 17,3% (99 осіб) усіх обстежених робітників винаймали житло в господаря. Дві третини (67 осіб) із них тулилися в самій майстерні, 10 осіб жили «в кутку», 21 опитаний не мав ніякого певного місця проживання і тільки 2 людини мали кімнату. Однак в абсолютному відношенні таких робочих було небагато. На початку ХХ ст. так жили тільки окремі групи

---

¹²³ Как живет киевский рабочий. — Путь Правды. — 1914. — 26 апреля.

¹²⁴ Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева. Киев, 1914 // <http://istmat.info/node/18340>

робітників дрібних закладів. Ще менше робітників мали власне житло — 3%. Більшість же робітників жило в окремих кімнатах, квартирах чи тогочасних аналогах комуналок¹²⁵.

Підприємці

Стан джерельної бази не дозволяє точно визначити кількість підприємців у Києві. Проте ми цілком можемо говорити про тенденцію (базуючись на даних міських переписів) — до 10% жителів міст провадили той чи інший різновид підприємницької діяльності — від власника заводу до майстра з ремонту взуття.

Підприємництво в суспільстві другої половини ХІХ — початку ХХ ст. не завжди мало позитивний імідж. Заробляти гроші й бути багатим не вважалося аж такою позитивною рисою. Православна мораль на відміну від протестантської не робила з економічної успішності й підприємливості чесноту. Так само як і громадська думка. Тим більше в умовах трансформації становості й усе більшої невідповідності реального статусу та потенціалу підприємців їх місцю в соціальній структурі, що закономірно викликало несприйняття нового прошарку з боку частини представників традиційних станів.

Показовим є приклад із київською професурою. За твердженням киевознавця Анатолія Макарова, доволі довго професори-підприємці червоніли через свої заробітки поза межами аудиторії. Аж у 1880–1890-ті рр. університетська київська професура «перестала соромитись заробляти мільйони». На думку Макарова, це стало наслідком того, що посаду міністра фінансів обійняв Микола Бунге (1881), який був до цього професором і ректором Київського університету. Мовляв, надихаючись прикладом його кар'єри, університетські професори почали долучатися до ринку і ринкових практик. Вочевидь, приклад М. Бунге став ніби пусковим гачком для підприємницької ініціативи в професорському середовищі. Лекторські ставки для них стали замалими, а справжні гроші можна було заробляти, засновуючи заводи, акціонерні товариства тощо¹²⁶. Університетські викладачі навіть буду-

¹²⁵ Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России. — М. : Наука, 1979. — С. 219.

¹²⁶ Макаров А. Стиль жизни, нравы и вкусы старого Киева. — Киев : СкайХорс, 2017. — С. 269–275.

вали прибуткові будинки, бані й візникували (не як візники, звісно)¹²⁷. Характерно, що насмішки та жарти міської преси й обивателів (на кшталт «горілчані професори» чи «чоботар») не ставали на перешкоді успішному веденню справи.

Отже, тогочасний консенсус полягав у тому, що підприємці мали «служити», доводити лояльність, ніби виправдовуючи свою успішність. Цим цілям служила благодійність. Багатство стало пропуском у вищі кола суспільства, а благодійність — пунктом життєвої програми. Праця робітника створювала прибуток, мізерний відсоток якого підприємець витрачав на благодійність.

Причини й моделі конфліктів. Патерналізм. Ставлення до праці

Відносини між найманим працівником і працедавцем ґрунтувалися на патерналізмі: підприємець асоціювався з батьком, а наймані працівники — з дітьми, молодшими членами родини. Цей усталений порядок іноді порушувався, якщо власник підприємства був іноземцем. Патерналізм живився клановістю, сімейністю бізнесу в деяких галузях, соціальною інфантильністю, патріархальним життям робітників, управлінців і роботодавців, а також загальною атмосферою віри в царя-батюшку, самою природою політичного режиму в імперії. В обмін на лояльність і відданість робітники очікували допомоги й підтримки від патрона-працедавця. І коли добра воля й розрахунок йому зраджували, робітники виявлялися незахищеними й зраженими.

Соціальні конфлікти між підприємцями та робітниками були звичним явищем. Між ними панували відносини залежності, спричинені й посилені низькими (принаймні, не всюди високими) заробітками, поганою (чи взагалі відсутньою) освітою робітників, їх незнанням і неготовністю захищати свої права. Низька культура робітників, нехлюйство, неповага до праці власника підприємства, адміністративного персоналу та менеджменту тільки підливали масла у вогонь

---

¹²⁷ Безперечно, в тексті самого А. Макарова є своєрідні «закиди» щодо того, що заробляти гроші — ніби щось не надто пристойне. Можливо, автор занадто довіряв спогадам О. Кістяківського, якого активно цитує. Тож, послуговуючись оцінками цього автора, маємо зважати на такий нюанс. Див.: Макаров А. Стиль життя, нравы и вкусы старого Киева. — К. : Скай Хорс, 2017. — С. 271–273.

непорозуміння, неповаги, конфліктів і страйків. Доступність робочої сили вела до того, що підприємці не цінували свій штат. Постійна потреба в робочій силі та зв'язки із селом вели до того, що робітники не цінували місце роботи.

Це підтверджують скарги підприємців на робітників. Домінантним приводом була відмова останніх повідомляти за два тижні про власне звільнення. Оскільки на деяких фабриках була практика оплати праці на два тижні наперед, то це чомусь викликало серед робітників упевненість у тому, що відробляти видані гроші не потрібно, а можна вже йти. Відтак 70–80% підприємницьких скарг стосувалося саме відмови від роботи¹²⁸. Робітники йшли з виробництва тоді, коли їм було зручно, підлаштовуючись під сільськогосподарський календар, власний настрій, кон'юнктуру ринку робочих рук, що завгодно, але не контракт. Домогтися його виконання часто ставало нездійсненним для директорів¹²⁹.

Недбальство та безвідповідальне ставлення до праці демонструє цитата: «Живут рабочие одиночки в казармах по 20–40 человек. Подбор их всегда случайный, из разных губерний. Дисциплина, порядок в таких казармах немыслимы: каждый ведет себя, как ему нравится. Собственности и денег при себе в казарме иметь невозможно, так как во всякой казарме всегда есть пропившиеся сотоварищи, которые за неимением ничего своего, свободно пользуются чужим. Пьянство ежедневное, непрерывное. Получки денег еженедельные, денег хранить негде, а водка есть всегда. Можно подумать, что эта несчастная рабочая сила дешева и продукт, добываемый ею, приносит предпринимателю большой доход. В том-то и дело, что и для промыслов эта неприспособленная к делу, недисциплинированная, не уважающая ни своей, ни чужой собственности сила обходится очень дорого. Как мучается рабочий в непривычной тяжелой работе, так же мучается с ним и предприниматель, оплачивая работу полупьяного, неумеющего и не всегда добросовестного рабочего, не имея возможности быть уверенным в прочности своего дела, существо ваше которого

---

¹²⁸ Володин А. Ю. История фабричной инспекции в России 1882–1914 гг. / А. Ю. Володин. — М. : РОССПЕН, 2009. — С. 35.

¹²⁹ ЦДІАК. Ф. 2090. Оп. 1. Спр. 266. Пояснительные записки к отчетам фабричных инспекторов за 1910 г. Арк. 1119.

зависит от случайных совершенно от него не зависящих, а потому и не предотвратимых им обстоятельств»¹³⁰.

Водночас на початку ХХ ст. сформувався нечисельний прошарок робітників із модерним ставленням до праці, які засуджували лінощі та нехлюйство¹³¹. Кваліфіковані робітники становили невелику частку пролетаріату і саме вони підтримували «білий рух» у змаганнях 1917–1921 рр. за владу, натомість люмпенізовані робітники, напівселянські верстви були на боці «червоних». Однак у той час працю на підприємстві переважно не вважали гідним заняттям. Більшість робітників (за деякими підрахунками близько половини¹³²) не втратила економічного, соціального, психологічного зв'язку із селом¹³³ і саме працю на землі вважала справжньою роботою.

З іншого боку, підприємець мав усі можливості заохочувати сумлінне ставлення до праці — преміями, корпоративними святами, загальною атмосферою. Врешті, одним із показників рівня культури підприємця є здатність стимулювати своїх працівників, створювати позитивне емоційне середовище.

Важливу роль у налагодженні партнерських відносин відігравали корпоративні традиції. Такими були практики родини Терещенків. На всіх заводах намагалися поважно ставитися до умов праці робітників й іншого персоналу. Родинам допомагали із забезпеченням дровами, водою, фуражем. При заводах працювали заклади соціального забезпечення — аптеки, бібліотеки, школи тощо¹³⁴.

Однак найчастіше траплялася взаємна зневага. Хто кого надурить — здається, таким було одне з неписаних правил уявного кодексу, за яким спілкувалися робітники та підприємці. І не тільки робітники були жертвами шахрайства. Наприклад, робітник київського заводу «Гретер і Криванек» захворів і вирішив лікуватися за кошти працедавця. Він заявив, що хвороба стала причиною травми на виробництві,

---

¹³⁰ Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках. — Москва, 1905. — С. 43–44.

¹³¹ Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик промышленных рабочих России в 1900–1941 гг. — Москва, 2009. — С. 33.

¹³² Там само.

¹³³ Там само. — С. 101.

¹³⁴ Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956) : Необычная история жизни моего деда, как ее рассказала бы мне моя бабушка / Мишель Терещенко ; пер. с фр. К. : Ника-Центр, 2012. — С. 48.

й отримав компенсацію у розмірі 25 руб. Трохи згодом таку саму суму отримала й дружина «потерпілого». Однак за деякий час з'ясувалося, що нещасного випадку з цим робітником зафіксовано не було, свідків також не змогли знайти, тож робітника звільнили¹³⁵.

Скарги робітників на дії підприємців всюди були однаковими — недотримання формальностей під час звільнення, звільнення раніше терміну, заниження виплат у разі виробничих травм, неправильне ведення розрахункових книжок чи їхня відсутність, заниження розцінок оплати праці та завищення штрафів. Бажання обдурити працівника хоч би на дрібничку, здається, охоплювало всіх. Крім того, доволі часто причини та можливі наслідки конфлікту оцінювали хибно.

З іншого боку, на іноземних підприємствах приділялась увага рівню життя найманих працівників — будували школи, бібліотеки та навіть театр. Відносини тих самих німецьких підприємців із робітниками були позначені зростанням готовності «вбачати у своїх робітниках [...] на індивідуальному рівні [...] ділових партнерів, що мають право на чесне поводження з ними»¹³⁶.

Утім, такі випадки були поодинокими. Загальною ж тенденцією була нездатність побачити небезпеку там, де вона реальна, та переоцінити її там, де вона мізерна.

Безпека на виробництві

До важливих причин незадоволення робітників, що часто могло перерости у страйки, був рівень травматизму на виробництві. І показники тільки зростали. Кількість травм у фабрично-заводській промисловості була меншою, хоча теж зростала. Якщо 1901 року кількість травмованих на тисячу робітників становила 15 осіб, то 1912-го показник виріс до 46. До того ж повною або частковою інвалідністю закінчилися 170 випадків, що сталися 1901 року, та 240 — 1908-го.

Високий рівень травматизму та смертності на виробництві серед іншого пояснювався м'якістю покарань для підприємців і підприємств. Наприклад, на цегельному підприємстві Якова Бернера в Києві

¹³⁵ ЦДІАК України. Ф. 571. Оп. 1, Спр. 339. Арк. 69–71.

¹³⁶ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Райнер Лінднер [За ред. О. М. Доніка]. — Київ — Донецьк : ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2008. — С. 78.

1896 року стався нещасний випадок — глиняна глиба вбила робітника. Виявилось, що власник не укріпив належним чином краї глиняного кар'єру. Судовий процес тривав 4,5 року, нарешті, Я. Бернера ув'язнили на тиждень і призначили церковне покаяння¹³⁷. Цей випадок ілюструє загальну тенденцію: було надзвичайно важко довести факт правопорушення, вчиненого підприємцем, і добитися його покарання.

Виробничий травматизм також був наслідком недбалості робітників. Деякі види робіт, трудова дисципліна, дотримання правил техніки безпеки — все це залежало від кваліфікації та соціального походження працівників. З іншого боку, не слід забувати й про тогочасний технологічний рівень. На диво травматизм був меншим, а дисципліна вищою на невеликих виробництвах із переважанням ручної праці. Натомість великі підприємства з машинною працею потерпали від нижчої дисципліни та вищого ступеня травматизму. Робітники не були готові до ускладнення технологічних процесів і підвищення інтенсивності праці.

Комунікація

Вище вже йшлося про те, що в Києві була значна кількість приїжджих, зокрема серед робітників. Часом це могло бути вибухонебезпечним — місцеві й немісцеві робітники конфліктували, чим користалися власники фабрик і заводів. Звісно, якщо конфлікт удавалося втримати в цивілізованих межах.

Інша причина — непорозуміння між іноземним керівництвом і місцевим робітництвом. На київському машинобудівному заводі Гретера і Криванека це було не рідкістю. Наприклад, 1898 року робітники токарської майстерні відмовилися працювати, висунувши вимогу — відсторонити від посади начальника майстерні Колларжа, що «не дає спокою заводським робітникам постійними причіпками, образами, знижує розцінки, звільняє робітників без причини». Адміністрація загамувала скандал, нагадавши працівникам про «золоте правило», записане у їхніх розрахункових книжках, а саме про статтю 51 Кримінального кодексу 1895 року: «За самовільну відмову роботи до закінчення терміну наймання... без попередження хазяїна за два тижні, винний у тому фабричний або заводський робітник піддається

---

¹³⁷ Кальницький М. Бизнес и бизнесмены. — Киев, 2011. — С. 116.

арешту терміном не більш ніж один місяць»¹³⁸. Фактично проблему розв'язано не було.

Керівництво заводів зазвичай знало про напружені відносини між майстрами та робітниками, однак нехтувало проблемою, що мало закономірні наслідки — страйки, фінансові втрати. Втім, іноземного власника переважно не цікавили тонкощі соціальної взаємодії, головним був прибуток і добрі відносини з владою як запорука державних замовлень. Іншим аспектом іноземних інвестицій був мінімальний вплив на культуру підприємців, управлінців, робітників. Не довіряючи місцевому персоналу, власники привозили своїх спеціалістів, які не могли знайти контакт із підлеглими. Це негативно впливало на рівень соціального партнерства.

Побутові та виробничі конфлікти з іноземцями (майстрами чи управниками) були практично щоденним явищем. Труднощі перекладу поглиблювалися разючою різницею в стилі життя. Страйки через конфлікти з майстрами та наглядачами іноземного походження на заводах з іноземними інвестиціями були швидше правилом, ніж винятком. Практично кожен значний страйк, а надто в часи революції 1905–1907 рр., завершувався антиєврейськими акціями¹³⁹.

Інструменти регулювання соціальної взаємодії. Нормативно-правова база

Установлення чітких і прозорих правил для обох сторін було нагальною потребою. Одним зі способів визначити легальні рамки соціального партнерства було фабричне законодавство. Тисячу вісімсот тридцять п'ятого року вийшов Височайший указ «Об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оные по найму». Однак жодного реального впливу на відносини між працівником і працедавцем цей нормативно-правовий акт не мав. Історія ґрунтового фабрично-заводського за-

---

¹³⁸ Корнійчук Д. Більшовик під чеським соусом: Швейцарець Яків Грегер і чех Йосип Криванек — засновники київського заводу «Більшовик» — заощаджували на персоналі й оподаткуванні // *Контракти*. — 2006. — № 37. — С. 56–58.

¹³⁹ Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи у світлі сучасного етапу українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. — К. : Інститут історії України, 2014. — С. 36.

конодавства починається з 1880-х рр. Першим справді епохальним законом, спрямованим на захист прав робітників, вважається закон «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах» від 1 липня 1882 року. Далі були закони про страхування робітників, обмеження робочого часу тощо. В 1913 році всі закони, що стосувалися регламентації прав робітників, були об'єднані в окремий «Устав о промышленном труде»¹⁴⁰.

Для впровадження норм фабричного законодавства доводилося подеколи застосовувати примусові методи. Не всі підприємці охоче користувалися офіційним інструментарієм упорядкування відносин із робітниками. Останні теж не поспішали ознайомлюватись із новими легальними можливостями. Втім, нові закони не змінили старих патерналістських звичок. До визнання підприємців і працівників рівними сторонами було ще дуже далеко.

Закони, що регламентували відносини роботодавця та працівника, залишали набагато більше простору для маневру підприємцям й адміністраціям, ніж робітникам. Дріб'язкова державна опіка звужувала потенціал для порозуміння для обох груп. З іншого боку, санкції щодо підприємців не стали для них аргументом на користь дотримання законів, на чому наголошували фабричні інспектори. Санкції було встановлено навіть не у всіх нормативно-правових актах. Тим самим консервувалася традиційна система відносин між підприємцем і найманим працівником.

Наприклад, під час роз'яснення робітникам страхового закону від 23 липня 1912 року підприємцям рекомендували наголошувати на тому, що закон «есть величайшее благодеяние для рабочих», а випадки бойкоту створення лікарняних кас «следует рассматривать не иначе как сопротивление закону, то есть слушание воле его императорского величества...»¹⁴¹.

У питанні страйків уряд дотримувався прогнозованих поліційно-охоронних позицій. Страйк сприймався як порушення громадського порядку й заборонявся законом. Основний тягар покарання лягав на

---

¹⁴⁰ Комаров Н. И. Очерки истории права Российской империи (вторая половина XIX — начало XX в.) / Н. И. Комаров, Д. А. Пашенцев, С. В. Пашенцева. — М. : Статут, 2006. — С. 298.

¹⁴¹ Карнишин В. Ю. Социальный аспект российской модернизации в конце XIX — начале XX в. // http://www.delmor.ru/base/region/REG_1_01/1_01_kar.htm.

робітників, у яких бачили загрозу громадському спокою. Втім, певна частина відповідальності лягала також і на підприємців за «провокування» страйків (за положеннями закону від 3 червня 1886 року). Царський уряд винайшов політику стримування задовго до містера Кеннана. Сенс її полягав у тому, аби створити для суспільства та робітництва як його частини жорсткі рамки та поставити себе над сутичкою.

Однак з часом стало зрозуміло, що ця гребля не витримає тиску. Відтак, на зламі XIX–XX ст. позиція міністерства фінансів трохи змінилася в бік ліберальності, хоча міністерство внутрішніх справ наполягало на попередніх репресивних позиціях. Кримінальне Уложення 1903 року містило низку статей, що передбачали покарання за страйки. Однак за два роки, 1905-го, було видано закон, який скасовував кримінальне та виправне покарання за участь у страйках, заохочував тих робітників, які не брали участі в них, чи намагалися їх зупинити. Якщо робітник чи службовець постраждав у результаті таких своїх дій, йому та його родині забезпечувалася допомога¹⁴².

Окротройовані закони не могли створити умов для розвитку соціального партнерства, натомість зміцнювали традиції патерналізму та, як наслідок, безвідповідальності. Держава перебирала на себе роль модератора/наглядача, відмовляючи у цій функції навіть спеціально створеній фабричній інспекції (про неї нижче).

Не всі підприємці охоче користувались офіційним інструментарієм упорядкування відносин із робітниками. Санкції щодо підприємців (передбачені не за всі порушення) не стали для них аргументом на користь дотримання законів і прав робітників. Останні теж не поспішали ознайомлюватися з можливостями, що надавали їм закони, навіть собі на шкоду. Наприклад, звичним було те, що неповнолітні, залякані адміністрацією, приховували свій вік (це загальне місце у звітах інспекторів).

Влада не розглядала ані робітників, ані підприємців як рівноправних партнерів. Проте і між собою підприємець і робітник з боку закону не були рівними. Жорсткість норм щодо робітників і збереження свободи дій для працедавця, бюрократичний контроль та дріб'язкова

---

¹⁴² Глазунов С. Р. Наказание рабочих за участие в стачках в России в конце XIX — начале XX в: юридическая и пенитенциарная практики. — Экономическая история. — 2010. — С. 319–331.

державна опіка не робили закони ефективнішими, а відносини на підприємстві — більш цивілізованими.

До важливих інституціональних умов маємо залічити суди. Спеціалізованих судів із фабрично-заводських справ не було. Перевантаженість судів загальної юрисдикції та складність процедури доведення злочинів призводили до затягування справ. У багатьох випадках строк давності притягнення до відповідальності був закороткий, аби справа могла бути вирішена судовим шляхом. Тому справи штучно затягували, щоб уникнути покарання в межах закону. Крім того, держава та суди часто виступали на боці підприємця. Так, фабричний інспектор І. Янжул писав: «Особые постановления, которых я добивался с трудом по обвинению тех или иных фабрикантов за злоупотребления против закона, клались под сукно, и дела оставались без движения: по крайней мере, ни одно из моих обвинений против тех или иных фабричных администраций, кроме громкого дела по нарушению закона о малолетних, не привело ровно ни к чему и не оставило по себе никаких следов»¹⁴³. Тож здебільшого порушення закону підприємцями залишалися не покараними, не було реальних механізмів притягнення до відповідальності. Це помножувалося на беззаперечну лояльність державного апарату, зокрема судів і фабрично-заводських присутствій¹⁴⁴. Відтак можливості для вирішення суперечок між підприємцем і робітником у судах були обмеженими. Низькою була й правова культура обох сторін. Обмеженість легального інструментарію в перспективі вела до радикалізації настроїв робітників і підвищення рівня конфліктності. Роль арбітра намагалися відігравати фабричні інспектори.

Фабрична інспекція

Комунікація між робітниками й підприємцями та державою суттєво полегшувалася за допомогою фабричної інспекції, утвореної 1882 року. Територія України входила у Харківський і Київський фабричні округи. Зазначимо, що на території українських губерній опір

---

¹⁴³ Янжул І. І. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном / И. И. Янжул. — СПб. : Электротипография Н. Я. Стойковой, 1910–1911. — С. 135.

¹⁴⁴ Ташбекова І. Ю. Ответственность предпринимателей за несоблюдение правовых актов, регулировавших труд несовершеннолетних рабочих в Российской империи в конце XIX — начале XX века / И. Ю. Ташбекова, А. Л. Боренштейн // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия «История и право». — Курск : ГОУ ВПО «Юго-Западный гос. Ун-т», 2011. — № 2. — С. 43–49.

її діяльності з боку підприємців був не таким зятятим, як у російських містах, де вони вважали себе повновладними господарями найманих робітників.

Як згадує один із перших фабричних інспекторів І. Янжул, спершу фабрична інспекція опікувалася головно неповнолітніми робітниками, потім перебрала на себе нагляд за умовами праці, поступово вибудовуючи сяку-такую комунікацію між підприємцем (та/або його адміністрацією) й робітниками¹⁴⁵. Після відставки М. Бунге з посади міністра фінансів (він активно сприяв становленню й розвитку інституту фабричної інспекції) інспекторські обов'язки дещо трансформувались — із нагляду за умовами праці та посередництва були редуковані у нагляд за паровими котлами¹⁴⁶. З часом перед інспекторами висували завдання — виявляти політично неблагонадійних робітників, припиняти конфлікти, навіть якщо і з порушенням прав робітників. Фабрична інспекція мала слідувати численним таємним і не дуже циркулярам, дотримуватися наперед визначеної державної лінії. Хоч її ефективність могла породити сумніви¹⁴⁷.

Показовою є ситуація з притягненням до відповідальності. Наприклад, фабричний інспектор помітив, що на підприємстві незаконно працює дитина. Припустімо навіть, що вона не злякалась і назвала свій справжній вік. Інспектор мав не більше як 12 годин на складання протоколу. А строк давності притягнення до відповідальності — усього шість місяців. Максимальним покаранням за такий злочин був штраф у 100 руб. Було дуже просто зтягнути справу або проігнорувати рішення суду¹⁴⁸. Та і 100 руб. не були великими збитками проти того, що неповнолітнім можна було платити набагато менше.

Утім, ефективність діяльності фабричної інспекції була досить високою. Лічені скарги незалежно від року чи округу не задовольняли.

---

¹⁴⁵ Янжул И. И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Материалы для истории русского рабочего вопроса и фабричного законодательства / И. И. Янжул. — СПб. : Тип. АО Брокгауз и Ефрон, 1907. — С. 59.

¹⁴⁶ Там само. — С. 60–72.

¹⁴⁷ Глазунов С. Р. Наказание рабочих... С. 346.

¹⁴⁸ Ташбекова И. Ю. Ответственность предпринимателей за несоблюдение правовых актов, регулировавших труд несовершеннолетних рабочих в Российской империи в конце XIX — начале XX века / И. Ю. Ташбекова, А. Л. Боренштейн // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия «История и право». — Курск : ГОУ ВПО «Юго-Западный гос. Ун-т», 2011. — № 2. — С. 43–49.

Попри завантаженість штату фабричної інспекції, було досягнуто пристойного рівня охоплення підприємств — максимальний відсоток відвідувань становив до 80%. За умови виявлення порушень заклад відвідували двічі чи тричі. Вдавалося завойовувати довіру робітників, прищеплювати обом сторонам навички користування законодавством і відтак пом'якшувати чи взагалі вирішувати конфлікти, хоча це потребувало часу й натхнення інспектора.

Інформативним і показовим є аналіз протоколів губернських у фабрично-заводських справах присутствій. На засіданнях присутствій розглядали скарги підприємців на рішення фабричного інспектора. Від часу оголошення рішення (про накладання штрафу та зобов'язання усунути певний недолік) підприємець мав місяць на його оскарження.

Порушення були однотипними й симптоматичними: неправильне ведення списку робітників, не видання розрахункових книжок, затримки заробітної плати, приписування віку неповнолітнім працівникам, відмова оплатити понаднормові роботи, недотримання умов і режиму праці. Показовими є аргументи підприємців на свій захист — не видання розрахункових книжок і не занесення працівників у загальний список пояснювали тим, що вони поденники, затримки та неправильні розцінки — низькою прибутковістю, відмову сплатити додаткові кошти за понаднормові роботи — тим, що їх взагалі не було¹⁴⁹.

Характерним є також те, що скарги на рішення фабричного інспектора писали власники різних підприємств — і великих прибуткових заводів, для яких штраф у кілька десятків карбованців був несуттєвою втратою, і невеликих ремісничих майстерень. Однак показовим є вал скарг на фабричного інспектора, який вказував на очевидні помилки та шахрайство в розрахунках із найманими працівниками¹⁵⁰. Найпоширенішими порушеннями були невідача розрахункових книжок, занижені розцінки оплати «добровільної» понаднормової праці, недотримання

---

¹⁴⁹ ЦДІАК. Ф. 576. Оп. 1. Спр. 26. О нарушениях в иконописной мастерской братьев Шатровых ст. 133 и 134 Устава о промышленности. 1898–1901 г. Арк. 19–25; Спр. 159. О жалобе заведующего типографией Кушнерева и Ко на распоряжение фабричной инспекции о воспрещении штрафовать рабочих за неявку на необязательную сверхурочную работу. 1903 г. Арк. 3–14.

¹⁵⁰ ЦДІАК. Ф. 576. Оп. 1. Спр. 11. Постановления Главного по фабричным и заводским делам присутствия по жалобам владельцев предприятий о наложении на них штрафов фабричной инспекцией в 1900–1902 г. Арк. 146–147, 160–164, 178–179 зв., 203–204 зв.

режиму та санітарних умов праці, приховування справжнього віку неповнолітніх працівників і, відповідно, недотримання режиму їх роботи, техніки безпеки в роботі з паровими машинами.

Затятість, з якою підприємці обстоювали свою правоту (швидше світоглядну, а не юридичну), наводить на думку, що компроміс навіть не з робітниками, а з буквою та духом закону був далекою перспективою.

У 1898 році для дотримання порядку на підприємствах, запобігання страйків робітників і власне їхнього захисту була створена фабрична поліція.

Держава була частиною механізму вертикальної комунікації між підприємцем і робітниками. Страйки були далеко не тільки справою заводів і їхніх господарів, майже завжди в події втручалися губернатор і міністерство внутрішніх справ. Відкрите державне втручання у відносини підприємців і робітників було закріплене у циркулярі міністерства внутрішніх справ від 23 липня 1913 року. В ньому зазначалося, що губернаторам варто вирішувати конфліктні ситуації й обмежувати зайву ініціативу заводських адміністрацій і фабричної інспекції. Поліція та губерньські жандармські управління мали в середовищі робітників агентів. Так, у фонді катеринославського губернатора збереглися справи з донесеннями таких співробітників¹⁵¹. Фабричні інспектори наголошували на тому, що подібна практика шкідлива, адже стратегія розв'язання проблеми робітничого руху має бути попереджувальною, а не каральною¹⁵². Ефективніше мати інструменти для вирішення конфлікту, недопущення страйку взагалі, а не інформатора, який попередить про страйк, коли ситуація вже критична.

Вибух. Революція 1905–1907 рр.

Перша російська революція мала низку причин і передумов, аналізувати які не наша мета. Проте в загальних рисах пояснимо, чому в розділі про соціальну структуру є сюжет про революцію, і покажемо,

---

¹⁵¹ ДАДНО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1192. Сведения о забастовках. 1912–1914. Арк. 2–106.

¹⁵² ДАДНО. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 2. Донесения, рапорты и переписка с ЕГЖУ, фабричным инспектором Харьковского фабричного округа, приставом Брянской части г. Екатеринослава и др. лицами о забастовках рабочих, распространении прокламаций Екатеринославского комитета РСДРП на заводах Екатеринославской губернии. 17 февраля 1901–21 февраля 1917. Арк. 20.

як соціальні суперечки, окреслені вище, проявилися, вибухнули та набули огидних і загрозливих форм.

Робітництво стало найактивнішою частиною революційного процесу. Їхні очікування були пов'язані з економічними вимогами — в першу чергу. Економічна криза 1900–1903 рр. настала після десятиліть зростання, а отже, особливо боляче вдарила по нових соціальних групах — насамперед по робітниках. Адже вони були найменш захищеним і законодавчо не усталеним прошарком імперського суспільства. Конфлікт між працею та капіталом, який доти притлумлювали, став не просто видимим, а загрозливим. Своєрідним спусковим гачком була поразка імперії Романових у російсько-японській війні 1904–1905 рр.

Старт революції дали події в Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 року — так звана Кривава неділя. Багатотисячну мирну демонстрацію робітників розстріляли перед царським палацом. Ці події спричинили хвилю страйків по всій імперії. Згодом імператор Микола II публічно проголосив намір піклуватися про «робочий люд», пообіцяв пом'якшити цензурні правила, розширити права земського та міського самоврядування, а наприкінці січня — на початку лютого 1905-го утворив комісію «для невідкладного з'ясування причин невдоволення робітників». Під впливом цих подій застрайкували робітники також і Києва. На частині підприємств власники й влада змушені були піти на поступки: поліпшити умови праці, збільшити заробітну плату, скоротити робочий день тощо.

Під впливом революційних подій 17 жовтня 1905 року Микола II підписав Маніфест. Цей документ започаткував основи парламентаризму — свободу слова, зібрань, організацій. Державна дума з дорадчого органу перетворювалася на законодавчий. Проголошувалася амністія всім політичним в'язням.

Утім, монархія здаватися не збиралася. Виник чорносотенний рух — інструмент реакції. Різного штибу чорносотенні організації об'єднали дрібних торговців, нижчі поліцейські чини, прикажчиків, службовців, збіднілих панків, монархічно налаштованих селян. Чорносотенці розпочали наступ на революцію організацією єврейських погромів (у Києві він був особливо руйнівним і тривав із 18 по 21 жовтня 1905 року) та переслідуванням активних учасників революційних подій на місцях. Робітники почали створювати для захисту від «чорної сотні» озброєні дружини. Діалог і легальна взаємодія між опозицією

та владними структурами, активне формування багатопартійної системи — всі ці радощі демократії тривали недовго. За 1906–1907 рр. значна частина революційних досягнень зійшла нанівець. Революційна боротьба згорталася, репресії посилювалися. Коли прем'єр-міністром став Петро Столипін, котрий контролював також міністерство внутрішніх справ, прийшла пора знаменитих «століпінських краваток» (себто шибениць) і знаменитого гасла «Спершу заспокоєння, потім реформи».

Які ж сторінки революційного життя Києва варто згадати? Одна з них, кривава, є в розділі про етнічну структуру та етнічні конфлікти, і змальовує єврейський погром жовтня 1905 року.

На наступний день після ухвалення Маніфесту 17 жовтня кияни вийшли на вулиці святкувати. Революційні партії організували в центрі міста мітинг, захопили будинок Міської думи, але ввечері того самого дня війська відкрили вогонь по мітингувальниках, а потім почався жорстокий єврейський погром.

А ще Київ переповнювали ті самі робітники, що були однією з рушійних сил революції. Важливо також, що Київ став центром профспілкового руху. Так, першою виникла профспілка працівників Південно-Західної залізниці. А ми пам'ятаємо, що Київ був одним із центрів цієї лінії — тут були і майстерні, і офіс. Однак чи не найяскравішою подією в житті революційного міста стало існування Шулявської республіки.

Це квазідержавне утворення робітників-страйкарів проіснувало чотири дні — з 12 до 16 грудня 1905 року. Територія республіки охоплювала кілька робітничих кварталів Шулявки в Києві. Мешканці цих кварталів були особливо активними у справі обстоювання своїх прав. Працювали вони здебільшого на прилеглих підприємствах — головних майстернях залізниць, заводі Гретера і Криванека, Неєдли і Унгермана й ін. Тож до страйків і боротьби за свої права було не звикати.

Сучасники характеризували цю місцевість як «ряд брудних небрукованих вулиць, невеликі похилені хатинки, брудні крамнички, склади гасу, вугілля, вапна...». Виняток становив монументальний комплекс Політехнічного інституту, який почали зводити на колишньому пустирі 1898 року. Там власне й розмістилася «влада» республіки. Поліцейський нагляд на Шулявці був слабкий, а частина її з непарного боку Брест-Литовського шосе (нині — проспект Перемоги) до 1914 року навіть не входила в межі міста. Все це робило місцевість «слабкою ланкою» режиму та сприяло успіху революційних виступів.

Одинадцятого грудня 1905 року на знак підтримки грудневого збройного повстання в Москві Рада робітничих депутатів Києва¹⁵³ вирішила розпочати масовий страйк. Наступного дня припинили роботу всі великі підприємства міста. І саме на Шулявці було організовано базу бунтівників.

Фрагмент пам'ятника Шулявській народній республіці, 2009 рік

Тут утворився район «революційного порядку» — озброєні робітничі дружини патрулювали територію, втихомирюючи хуліганів і роззброюючи загони поліції. Вони контролювали територію між заводом Гретера і Криванека та Політехнічним інститутом. Так було проголошено «робітничу республіку». Штаб міських партизанів розташувався в приміщенні 1-го корпусу Київського політехнічного інституту, який став «столицею» республіки. Також тут містилася Рада робітничих депутатів, якій робітники надали повноваження єдиного органу влади в місті Києві. «Президентом» Шулявської республіки та Головою Ради депутатів було обрано пролетаря Федора Олексієва. Повсталих робітників масово підтримали студенти та викладачі Київського політехнічного інституту.

У день проголошення Шулявської республіки Рада робітничих депутатів виголосила Маніфест: «Громадяни Шулявської республіки виступають за скасування монархічного абсолютизму, за свободу зібрань та слова, за соціальне визволення, за амністію політв'язням, за національну емансипацію українського, польського, єврейського та інших народів Російської імперії, за негайне припинення єврейських погромів, що ганьблять наш народ». Крім цих стратегічних було висунуто ще й тактичні та дуже практичні вимоги, як-от організувати пенсійну касу, скасувати непомірні штрафи, покращити медичне обслуговування, організувати систему державного страхування.

¹⁵³ Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів — масові політичні організації, що виникли під час революції 1905–1907 років. Робітничі ради з'явилися в 1905-му в містах, охоплених масовими страйками. Підприємства, що страйкували, делегували до них своїх представників для узгодження спільних дій.

Від початку, мабуть, було ясно, що республіка не проживе довго. Насамперед її організатори почали сперечатися між собою. Проте й внутрішня єдність не врятувала б повстанців. Новопризначений військовий генерал-губернатор Володимир Сухомлинов стягнув з усього міста поліцейських й армійські частини. Територію республіки оточили, і в ніч на 16 грудня 1905 року Шулявську республіку було розгромлено: поліція обшукувала всі будинки та робітничі цехи, вилучала зброю. Тих, хто чинив опір, негайно арештовували. «Президент» Олексієв встиг втекти, проте вже незабаром був арештований у Саратові. Його буде засуджено на тривалий строк ув'язнення, він його відбуде, виїде з країни, але у 1920-х рр. повернеться в Київ¹⁵⁴.

Шулявська республіка — цікава та неординарна сторінка історії Києва, хоч і використала її радянська пропаганда на повну. Так, у 1955 році на стіні корпусу КПІ було встановлено меморіальну дошку, а 1985 року — бронзову скульптурну композицію на гранітній стелі. І подавалися цих чотири дні як перший крок у боротьбі пролетаріату за свої права.

Київ став одним із визначальних центрів політичного протистояння та генератором революційної енергії в революції 1905–1907 рр. І не тільки завдяки Шулявському повстанню. Аби зрозуміти, чому так сталося, варто процитувати скаргу одного зі службовців губернського жандармського управління своєму колезі ще навесні 1904 року: «У нас у Києві просто пекло якесь. Дуже вже полюбили цей пункт різні революційні центри, діяльність котрих в останній особливо час доходить до дерзкості, особливо під враженням протидії самої громадськості у вигляді патріотичних маніфестацій і т. п. У даний момент на руках у нас 107 дізнань з 360 звинувачуваних при 240 арештованих, при чому з 1 січня вже направлено 29 серйозних дізнань, і кожен день приносить все нові і нові події. Працюємо з ранку до вечора, я не обідаю раніше 7 годин, і всі дійсно збилися з ніг». Приватна розмова дає непогане уявлення про рівень політичних пристрастей, які кипіли в місті ще навіть до революції¹⁵⁵.

---

¹⁵⁴ Шулявская республика // <http://www.dsnews.ua/economics/-shulyavskaya-respublika--02022014150000>.

¹⁵⁵ Гидкий С. Вплив каральних органів самодержавства на етнополітичний простір м. Києва доби революції 1905–1907 рр. // <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12995/1/Tytskyu.pdf>.

* * *

Першу світову війну підприємці та робітники зустріли антагоністичними групами. Це був закономірний результат багатьох років непорозумінь, взаємної зневаги та правового нігілізму. Багато підприємців і керівних інженерних працівників зневажали робітників, вважаючи їх «брудними, смердючими людськими істотами інфернального вигляду». Проте вони практично не докладали зусиль, аби навчити, забезпечити робітника не лише мінімальним заробітком, а й мінімальними соціальними гарантіями, знаннями, прищепити йому повагу, почуття власної гідності та розуміння взаємозалежності підприємця та найманого працівника. Тільки частина підприємницького прошарку розуміла важливість таких дій, але й наймані працівники зі свого боку поводитися безвідповідально, вважаючи за можливе нехтувати не лише пунктами трудової угоди, а й правилами техніки безпеки, звинувачуючи потім у цьому підприємця та вимагаючи компенсацій.

ПОЇСТИ, ОДЯГНУТИСЯ. БАЗОВІ ПОТРЕБИ КИЯН

Харчування

Їли кияни початку ХХ ст. так само, як і в усі інші часи — вдома та в закладах. Поширеною також була така специфічна форма — столування¹⁵⁶. Самотні чоловіки сплачували певну суму за можливість щодня споживати домашню гарячу їжу в колі родини, для якої це був заробіток. Були також робітничі артілі, що організовували харчування неодружених або приїжджих робітників.

Найпоширенішими закладами, де можна було поїсти «не вдома», були ресторани, кафе, кондитерські, харчевні й трактири. Від початку київські трактири надавали не лише послуги — харчування та розміщення, а й розважальні — тут часто можна було потанцювати, поспілкуватися, послухати музику. Проте на зламі ХІХ–ХХ ст. міська дума взяла курс на обмеження функціоналу трактирів тільки до закладів харчування. У 1893 році дума ухвалила рішення, що забороняло мати при трактирах приміщення, готельні номери й кімнати, які закривалися зсередини, і навіть мати загальний вхід із мебльованими кімнатами.

Було місце на ринку й для ресторанів. На початку ХХ ст. їх у Києві налічувалося не менше як півсотня, найкращими серед яких уважалися ресторани при першокласних готелях, де було передбачено й розважальні заходи: виступи оркестру чи хору та навіть концерти органної музики.

Окрему категорію закладів харчування в Києві становили кафе й кондитерські: наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. їх налічувалося понад 20. Відвідувачам тут пропонували шоколад, каву, чай, морозиво, прохолодні напої та навіть кефір, а також кондитерські вироби, асортимент яких був дуже широким. Деякі кав'ярні стали легендарними — наприклад, кафе швейцарця Бернарда-Оттона Семадені, де постійно снували біржові гравці різних рівнів доходу та чесності.

Кафе Семадені стало однією з найвідоміших київських мереж кав'ярень, практично символом міста на зламі ХІХ — початку ХХ ст.

---

¹⁵⁶ Харчувати будь-кого (зазвичай за плату).

Мережу засновав 1888 року швейцарець Бернард-Оттон Семадені на паях із Мартіном Штіфлером. Спочатку заклад складався з двох магазинів-кав'ярень із більярдними кімнатами на Хрещатику та кондитерської фабрики. За певний час Семадені викупив частку Штіфлера й відтепер кав'ярня мала його ім'я.

У кав'ярні можна було скуштувати мигдалеве драже, шоколадні таблетки, каштани в сиропі, американські ананаси, різні сорти шоколаду з альпійським молоком, ексклюзивні м'ятні карамельки «Кеті-Бос» з екстрактом лікувальних трав (медичний департамент рекомендував їх від кашлю) та ексклюзивний кефір. Найбільшу популярність мали фірмові тістечка «Семадені». Дві нових фабрики забезпечували кондитерську тортами, цукерками, кремами, напоям і тим самим кефіром.

Оскільки кав'ярня розташовувалася навпроти будівлі біржі, не дивно, що тут часто збиралися маклери. Мармурова поверхня століків правила їм за папір, а можливо, навіть і за доказ водночас. Сюди ж у пошуках сенсацій і цікавих історій приходили журналісти. Власник підтримував атмосферу закладу — передплачував різноманітну пресу, аби затримати відвідувача чи привабити нового на чашку кави та свіжу газету зі свіжими курсами акцій.

Кафе Семадені на Хрещатику, 15

Засновник мережі пан Семадені помер у 1907 році. Сама ж мережа проіснувала до 1925 року. Сучасне кафе «Семадені» не має нічого спільного, крім назви, з легендарним закладом імперського Києва. А все ж це данина епосі.

Кафе та ресторани відкривали головно на центральних вулицях — Хрещатику, Фундуклеївській, Мало-Підвальній. Там була смачна їжа, відомі музиканти, оркестри та навіть — це особливо наголошували в рекламі — колекції газет, книг і журналів. Особливо популярним стала відкрита у 1907 році велика біржова кав'ярня Grand Cafe (Думська площа, 3). Відвідувачів вражала зала завдовжки в 51 метр — із місцями в результаті проблем не було. Тут гості теж могли послухати живу музику, почитати нові числа російських й іноземних газет і журналів. У 1909 році кав'ярня стала одним із перших закладів ресторанної мережі Києва, де починають транслювати картини синематографу.

Згідно з міським регламентом відкриття й закриття торгово-промислових закладів, ресторани Києва ділилися на окремі розряди та працювали за таким графіком: ресторани I розряду — від 11 ранку до 1 ночі, II і III розряду (вуличні) — від 10 ранку до 12 ночі, II і III розряду (базарні) — від 6 ранку до 8 вечора¹⁵⁷.

Звісно, різні соціальні групи мали різні харчові практики й різні можливості вдовольнити свої апетити. Дослідження бюджетів київських робітників, проведене у 1913 році, показало, що 21,9% на їжу витрачають менше за 11 руб. на місяць — і цього було замало. Загалом же витрати київських робітників на їжу становили від 45 до 49% їхніх бюджетів¹⁵⁸. Та й такий високий відсоток витрат на їжу аж ніяк не означав якісного повноцінного харчування.

Продукти купували в магазинах і на ринках. Їх — ринків — у Києві початку ХХ ст. було дев'ять. Деякі з них є ринками й до тепер — наприклад, Житній чи Бессарабський. Деякі було знесено під забудову — наприклад Євбаз. На його місці збудували цирк.

Однак на ринках крім свіжих фермерських продуктів були й свої небезпеки. Крім постійного смороду, рою мух, сміттєзвалищ поблизу

---

¹⁵⁷ Левчук О. В. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2017. — Вип. 48. — С. 237–241.

¹⁵⁸ Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева. Киев, 1914 // <http://istmat.info/node/18343>.

торгових місць і численних фактів дрібних крадіжок, були систематичні випадки незаконної торгівлі на ринкових площах алкогольною продукцією, торгівля зіпсованими товарами. Всі кричущі й не дуже випадки потрапляли на сторінки місцевої преси.

Прикладом цього може слугувати хронікальна замітка під назвою «Жахливі ковбаси», опублікована в газеті «Южная копейка» за 10 травня 1912 року № 498, де зазначалося: «Міський санітарний лікар В. Воскресенський провів огляд ковбасних виробів Коншевича на Житньому базарі і виявив виставлені для продажу затухлі ковбаси, всі покриті слизом, з противним запахом і зроблені з абсолютно непридатного м'яса. Таких ковбас виявилось більше пуда». На завершення кореспондент додає, що «всі ковбаси знищені і складений протокол». Проте нам чомусь здається, що ані штраф, ані протокол не зупинили згаданого Коншевича надовго, адже тоді поліція була не проти закрити очі на сумнівний відтінок чи запах продукту за розумну винагороду.

Найцікавіше — ціни на київських базарах. Найдешевша хлібина на київському ринку коштувала 5 коп., вершкове масло — 60 коп. за кілограм, десяток яєць — 25 коп., ціна пари штанів становила в середньому 1 руб. Звісно, ці ціни середні, інфляції ніхто не скасовував, так само як і сезонних коливань вартості певних продуктів. Часто ціни бували завищеними, і тоді міська влада їх регулювала. Втім, ефективність таких заходів і на початку ХХ, і на початку ХХІ ст. була мінімальною.

Нам важко втриматись і не розказати історію спорудження Бессарабського критого ринку. Його спорудження стало знаковим для Києва щодо визначення зовнішнього вигляду центра міста. Лазар Бродський у своєму заповіті висловив бажання спорудити критий ринок і подарувати його Києву. Тож у 1911–1912 роках за духівницею й на кошти підприємця в розмірі 500 тис. рублів було зведено Бессарабський критий ринок у прикінцевій частині Хрещатика. Для проектування запросили варшавського архітектора Генріха Гая.

Спочатку міська влада почала висувати спадкоємцям свої умови й не погодилася з побажанням благодійника, щоб 4,5% суми спадку витрачали на користь кількох заснованих ним єврейських добродійних закладів. Однак оскільки кошти на будівництво критого ринку дуже хотілося отримати, компроміс знайшли, автором його став юрист Авраам Гольденберг. Схема була не надто проста й швидка, однак

виявилася вигідною всім. Місто емітувало цінні папери — облигації цільової позики для побудови ринку, папери на пільгових умовах викупили душоприказники Бродського, а місто отримало «живі» кошти. За 64 роки інвестиція з фонду Бродського мала повернутися, але історія розпорядилася інакше — вже за кілька років будівлю націоналізувала радянська влада.

Перед багатьма киянами стояв вибір — готувати самому чи харчуватися в громадських закладах. Тільки за обід у найдешевшій їдальні потрібно було сплачувати 40 коп. на день, або 12 руб. на місяць, однак за цих самих 40 коп. щодня на базарі можна було придбати 1 курку, або двох курчат, або 3 кг гречки, або 4 кг пшона, або 1 кг сала, або 8 оселедців, або 1 кг родзинок, або 2,5 кг пшеничного хліба, або 8 кг житнього хліба, або 1,5 кг цукру, або 3 л молока, або 4 апельсини. Купівля продуктів на базарі змушувала більше приділяти уваги кухонним справам, але дозволяла урізноманітнити раціон і здешевити його¹⁵⁹.

Окремим сюжетом є алкоголь. Наприклад, традиційне пиво, яке часто коштувало дешевше, ніж мінеральна вода. Так, 20 пляшок «Баварського» або «Медоварного» пива коштувало 1 руб. 80 коп., 20 пляшок

Фрагменти оздоблення будівлі Бесарабського ринку

¹⁵⁹ Патириляк І. Що їли-пили студенти «за царя»? // <http://incognita.day.kyiv.ua/shho-yili-pili-studenti-za-czarya.html>.

«Столового» пива — 2 руб., «Пельзенського» — 2 руб. 40 коп., пиво «Пель-Ель» — 3 руб. 20 коп., «Англійський ель» — 3 руб. й «Англійський портер» — 3 руб. 20 коп. «Вигідною» алкогольною альтернативою був спирт, за відро якого в Києві на початку ХХ ст. потрібно було викласти всього 77 коп. Загалом кийівські робітники, наприклад, витрачали 2–3% заробітків на алкоголь¹⁶⁰.

Одяг

Початок ХХ ст. — час, коли конкуренцію за смаки споживачів виграє готовий фабричний одяг, на протигагу пошитому на замовлення чи вдома. Розвиток масового виробництва одягу зумовив поліпшення його техніки конструювання. Складна індивідуальна підгонка виробів по фігурі починає поступово витіснятися більш чи менш узагальненими викройками, в основі яких були математичні розрахунки. Промислове виготовлення товарів масового виробництва сприяло демократизації одягу; мода стала доступною не лише вибраній верхівці, а й широким верствам населення. Характер моделі мінявся, відбиваючи зміни стилю життя.

Звісно, спосіб і місце виготовлення одягу багато важило для престижу його власника. Проня Прокопівна намагалася запевнити оточення, що її весільна сукня замовлена «в магазині на Хрещатику», що вважалося справжнім шиком, хоча насправді вона пошила її «в жида на Подолі».

Характерною рисою моди на початку ХХ ст. є набагато швидша її зміна, ніж навіть два-три десятиліття до того. По-друге, все більше було людей, які так чи інакше прислухалися до модних тенденцій. Адже мода ставала доступнішою, та й люди почали заробляти більше. Швидкий розвиток моди притаманний суспільствам, у яких усталеною є законність ієрархії й існує можливість піднятися в ній — вертикальна соціальна мобільність. Нижчі верстви прагнуть копіювати й копіюють стиль одягу та життя еліти, а та, у свою чергу, швидко змінює їх, аби відізнатися. Дистанцію, що проявлялася в манері одягатися, тримали не лише підприємці чи дворяни, а й навіть представники віль-

---

¹⁶⁰ Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева. Киев, 1914 // <http://istmat.info/node/18343>.

Фірмовий магазин машинок «Зінгер»
на вул. Хрещатик

них професій, інтелігенція. Вони носили речі, які не були останнім витвором моди, уникаючи екстравагантності. Покрій, колір, оздоблення відповідали загальному напрямку й стилю, проте були строгішими, коректнішими, ніж моделі в журналах із викрійками, які могла повторити кожна киянка за наявності швейної машинки вдома. Забіг між пунктами «бути таким як...» — «виділятися» рухав індустрію моди, текстильну промисловість, створював нові ательє та відкривав таланти модельєрів.

Звісно, в умовах появи доступних швейних машинок «Зінгер» і наростання попиту киян на модний одяг вигідною інвестицією було навчитися шити. І таких шкіл у місті не бракувало. В рекламному оголошенні «Первоклассной школы кроя и шитья И. Висневского», яка містилася в Києві по вул. Прорізній, 24, зазначалося, що їхню «систему, применяют в Парижской и Лондонской академиях. Ученицы получают патенты цеховые и свидетельства на право открытия школ и мастерских. При школе первоклассная мастерская дамских и детских нарядов, большой выбор выкроек, журналов и манекенов. Метод самый усовершенствованный, изданный И. Висневским. Цена в картонном переплете — 3 руб. 75 к., в полотняном изящном переплете — 5 руб.»¹⁶¹

Фірму The Singer Manufacturing Co була заснував у Нью-Йорку У. Н. Зінгер у 1940-х рр. XIX ст. На кінець століття компанія мала в Росії шість власних фабрик. Популярність машинка Singer здобула завдяки швидкості роботи, акуратності вистігу (технологія шва), міцності шва, простоті у використанні. В Києві магазини швейних машин компанії Singer були на Хрещатику, 46, та на Подолі по вул. Олександрівській, 32.

¹⁶¹ Музичук О. До історії моди... // https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_istorii_mody.php.

Магазини проводили безкоштовне навчання шиття й художнього вишивання.

І саме мода ілюструвала та візуалізувала європейськість киян. Іконою моди був Париж. Французьке традиційно в масовій свідомості було тотожним модному: газетна хроніка ілюструє масовий ажіотаж на відвідання французьких театральних вистав і сінематографу, констатує великі прибутки з гастролей паризьких артистів і виставок картин. Відомий персонаж п'єси М. Старицького, мисливець за двома зайцями — Голохвастов — хвалився своїм вбранням «Все по-модньому, по-хранцузькому». Хоча чоловіча мода значною мірою була під впливом Лондона та Відня.

Утім, у певних колах потроху почався рух *made in Ukrainian style*. Звісно, обставини виникнення цього руху були геть не схожими на сучасні, але мета в принципі була ідентична — привернути увагу та поширити речі, виготовлені в українському стилі з якісних матеріалів. Ідеологи тогочасного руху переслідували кілька цілей — підтримати розвиток кустарного руху, нагадати про українців і їхню окремішність, популяризувати народний одяг в етнічно ніби знеособленому місті.

За ініціатииви директора Київського міського художньо-промислового і наукового музею Миколи Біляшівського було вирішено організувати етнографічну виставку кустарних виробів — зокрема одягу. Частину виробів можна було купити на місці. Виставка мала шалений успіх, стало зрозуміло, що український одяг має свою нішу на ринку. В 1910 році було відкрито великий спеціалізований магазин: «„Київське кустарное общество“, поширило свою справу й перевезло свою крамницю, що торгує народніми мистецькими виробами, в просторішу домівку (на тій-же Миколаївській вулиці, № 11). Тепер крамниця займає шість кімнат, цілком заповнених вишиванками, виробами ткацькими, <...>. Більшу частину виробів товариство замовляє безпосередно на селах, а де-що має на комісію від земських складів і майстерень. В крамниці така сила чудових річей (у величезній більшості — українських), що огляд того всього може справити велику втіху. Ціна на все досить поміркована». І ще цитата з преси: «Київський кустарний склад (Миколаївська улица, № 11) продає дуже багато таких свиточок і пальт, — сукняних і полотняних, (білих, сірих і інших), — оздоблених

вишивками вирізуванням і настиланням. (Ціна від 10 до 50 карбов.) Взори беруться з чисто народних українських зразків; вишивається на селах, («склад» дає полотно й нитки), а само вбрання шиється й оздобляється тими вишитими полотняними стяжками вже в Києві»¹⁶². Звісно, що народні строї не були повсякденним вбранням мешканців Києва на початку ХХ ст., але для демонстрації свідомого українства чудово пасувала вишита сорочка, яку можна було вдягати з міським костюмом. Вишиванку вдягали не лише відомі представники української культури, а й інші городяни, особливо ті, хто хотів наголосити на своїй належності до українського народу.

Крім моди на українське були й інші тренди на початку ХХ ст. Мода на східну екзотику в одязі на початку ХХ ст. веде початок із Російсько-японської війни, яку Росія, втім, програла. Моду на ампір, що у 1910-х рр. почав конкурувати з модерном, з огляду на історично-політичний контекст можна пов'язати з патріотичним піднесенням у зв'язку з відзначенням столітнього ювілею війни 1812 року та перемоги над Наполеоном Бонапартом.

За газетними публікаціями можна відтворити мережу «модних домів» і дорогих магазинів Києва. Найбільше тогочасних butikів тканин і жіночого одягу іноземного крою було, звісно, на Хрещатику та Подолі. Найпопулярнішими були торгові дома І. Ходорковського (вул. Хрещатик, 50), К. Людмера (вул. Хрещатик, 31), «Г. Грабський і Ко» (вул. Хрещатик, 10), «Котляров і Черноголовін» (вул. Хрещатик, 36), «Суконно-мануфактурний і модно-галантерейний магазин «КАРНО» (Думська площа, 3), «Модно-галантерейний магазин Г. Дечко» (вул. Хрещатик, 41), а також «Магазин та майстерня всіляких хутових товарів П. Добрецова» (вул. Михайлівська, 11). Часто в рекламних оголошеннях поряд з адресою власного закладу власник зазначав як орієнтир інші торговельні осередки у формі «поряд із магазином хутра» (без уточнення адреси), «поряд з аптекою Марцинчика» — її кияни знали добре¹⁶³.

---

¹⁶² Олійник М. Організаційно-виробничі заходи популяризації вбрання з українським маркером серед містян в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. (на прикладі Києва та Полтави) // Наукові записки з української історії. — 2015. — Вип. 37. — С. 60–67. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2015_37_10.

¹⁶³ Левчук О. В. Економічні реалії міського повсякдення у пресі Києва 1905–1914 років // https://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_1_2018/8.pdf.

Навряд ідея розпродажу була винайдена в Києві початку ХХ ст., але київські магазини активно її використовували. Заманливі заклики: «Розпродаж!», «Не пропустіть!», «Ліквідується зі знижкою до 50%!», «Сьогодні третій день великого розпродажу!» — постійний елемент рекламних площ у газетах. Тільки незначна кількість містян могла собі дозволити виписувати моделі безпосередньо з-за кордону. Більшість моделей відтворювали за викрійками на місцях. Модні магазини пропонували готове вбрання, яке на місці майстри підганяли до фігури клієнта.

Новий модний сезон у місті починався з Великоднем. Мовляв, «Великий піст і страсний тиждень уповільнюють перебіг кінця сезону, коли носять елегантне чорне з білим вбрання, а яскраві туалети й прийоми — недоречні. А от вже до Великодня в моду вводяться різноманітні новинки, які здебільшого визначають і літню моду»¹⁶⁴.

Слід зазначити, що шопінг у Європі за нагоди має коріння ще в імперських часах. Адже там придбати собі щось уважалось — як і нині — престижніше, вигідніше, товари там були якіснішими та й вибір більший.

Так, у листі від 9 вересня 1896 року В. К. Піскорський — видатний український історик-медієвіст — пише з Парижа до дружини: «В Париже я сделал крупную затрату, купил себе сюртук и брюки — очень солидные и элегантные — в магазине Jardiniere, уплатив за это удовольствие 90 франков. Кроме того, отдал обновить свой цилиндр. Теперь за 4 франка имею цилиндр почти новый»¹⁶⁵.

У п'єсі І. Бабеля «Закат» один із персонажів досить однозначно формулює цю думку: «Англійське сукно — це добре сукно, лодзинське сукно — це ряднина, на якій щось намальовано, а московське сукно — це ряднина, на якій нічого не намальовано»¹⁶⁶.

Ну і, звісно, окремим явищем стали модні журнали. З другої половини ХІХ ст. журнали мод зазвичай комплектували викрійками. Завдяки цьому киянки могли собі дозволити сукні модного фасону. Крім

---

¹⁶⁴ Вільшанська О. Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — 2008. — 14. — С. 309–322. — Режим доступу : http://resource.history.org.ua/publ/xix_2007_14_309

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само.

того, дамські видання містили практичні поради щодо шиття, розкрою тканини, плетіння, вишивання. І звісно у сфері модної періодики була помітна майнова диференціація. Київська еліта виписувала журнали мод з-за кордону, але й російська періодика передруковувала модні фасони з європейських журналів.

Перед початком сезону журнали мод давали огляд модних тенденцій сезону й публікували нові моделі нарядів на всі випадки — домашні, візитні, обідні, вечірні, бальні та костюми для прогулянок.

Модна періодика була орієнтована на представниць середнього класу. Автори журнальних статей демонстрували цілковиту солідарність зі своїми читачками, розуміння їхніх проблем, виступали у ролі друга та радника. Про це свідчать постійні рекомендації дотримуватися здорового глузду, жити відповідно до статків і не тягнутися за аристократією та богемою. Проголошувалося: достойна елегантність — над усе.

* * *

На початку ХХ ст. в Києві, щоб бодай якось вижити, потрібно було 50 руб. щомісяця. Ці кошти мали йти саме на задоволення базових потреб у їжі, одязі, житлі. Київ початку ХХ ст. давав можливість вибору своїм мешканцям — ринок чи харчевня, базарний одяг чи французький. Наростання контрастів ставало все очевиднішим.

ПРО ТЕ, ЩО Й НЕ МРІЯЛОСЬ... ІНДУСТРІЯ РОЗВАГ

Зростання кількості й урізноманітнення соціального та професійного складу міських жителів покликали до життя вельми диверсифіковану сферу послуг, одним із напрямів якої був розвиток розважальних закладів. Місто вабило не лише магазинами та величними будівлями, а й театрами, цирком, кафе-шантанами, а згодом і технічними новинками, зокрема сінематографом. Новинки у сфері розваг давали змогу відчувати біг часу, формуючи нові символи епохи.

Хай як багато працювали кияни, був у них також і вільний час. Ну і крім самозайнятих киян були й ті, котрі мали доволі часу для розваг і дозвілля. Важливою тенденцією кінця XIX — початку XX ст. було те, що сфера розваг оформлюється в повноцінну індустрію. Всі хотіли яскраво й різноманітно проводити вільний час. Тож закономірно потрібно було вдовольнити бажання та гаманець як заможних, так і не дуже киян. Тим більше, що попри руйнування станових бар'єрів, російське суспільство було доволі традиційним, чітко структурованим за ієрархією. Наприкінці XIX — на початку XX ст. існував чіткий розподіл розваг людей за статевими, віковими, територіальними, традиційними й майновими ознаками.

Доступність розваг стало прикметою індустріального міста, новим видом підприємництва. Розважальний бізнес набуває значних розмірів з огляду на зростання міського населення. Для потреб різноманітних клубів, ресторанів, кіно, театрів тощо зводять нові будівлі. Так з'являються приватні музеї, театри, перші сінематографи, цирк... Їхні власники оплачували рекламу, шукали варіанти, як залучити більше відвідувачів.

Вільний час — частина позаробочого часу в межах доби, тижня чи року, яка залишається в особи після виконання різних необхідних часових витрат (наприклад, на сон чи їжу). Основними функціями вільного часу є відновлення сил людини та всебічний розвиток особистості. Параметри вільного часу, його обсяг, структура й зміст є найважливішими індикаторами рівня життя населення.

Святково-вихідні дні в кінці XIX — на початку XX ст. об'єднувалися в три групи: неділі (наприклад, 1900 року кількість недільних днів становила 32), офіційні державні урочистості та релігійні й народні

свята. Загальна тривалість щорічного відпочинку залежала від багатьох чинників, насамперед від соціального статусу, місця проживання, сфери зайнятості та віросповідання.

У другій половині XIX ст. у всіх регіонах Російської імперії кількість вихідних днів скорочувалась, але на початку XX ст. під тиском робітничого руху виникає протилежна тенденція. Наприклад, робочих днів у 1885 році було 283, у 1904 році — 287,3, а у 1913-му — 276,4¹⁶⁷.

Місто задавало свій ритм праці та відпочинку. Зазвичай місто засинало до опівночі. До 23 години мала закінчитися більшість театральних-циркових вистав, закривався сінематограф, припиняв рух міський транспорт. Тільки окремі розважальні установи працювали до 2–3 години ночі.

Культурне дозвілля в маси

На зламі XIX–XX ст. серед еліти формується розуміння того, що мігранти, які прибувають із сіл, також потребують дозвілля. Проте культури відпочинку в них ще немає. Тож закономірно виникає бажання таку культуру поширити.

У цьому були зацікавлені всі — міська влада, промисловці, культуртрегери та найсвідоміші робітники. Так почалося впровадження «розумного дозвілля», «боротьба з невіглаством та бездіяльним розгулом». Місце традиційних шинків, де малозабезпечені верстви проводили своє дозвілля, мав посісти умовний Народний будинок. Виникнення цього особливого різновиду клубів, покликаних задовольняти духовні потреби малозабезпечених верств населення, насамперед робітників, належить до кінця XIX ст. Це був своєрідний прообраз робітничих клубів, будинків і палаців культури, таких поширених у радянські часи.

З часом функціонал і цільова аудиторія клубів змінюється. Адже суспільство стає все відкритішим, люди заробляють усе більше й можуть, відповідно, більше собі дозволити. Починають утворюватися клуби не лише для обраних, а й «для всіх». Врешті, клубне дозвілля

---

¹⁶⁷ Аверина-Луговая Д. Досуг городского населения Крыма во второй половине XIX — начале XX в. // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII — першої половини XX ст. Збірник наукових праць. — Київ, 2013. — С. 279–285.

стає на початку ХХ ст. частиною міської культури, органічною ниткою в тканині міста.

Троїцький народний будинок Київського товариства грамотності¹⁶⁸ було створено у 1901–1902 рр. Тепер це Київський національний академічний театр оперети. Київ, як завжди, був у тренді — 1900 року почав роботу Народний будинок у Санкт-Петербурзі на 3 тис. місць, Харківський будинок було відкрито 2 лютого 1903 року.

Троїцький народний будинок було урочисто закладено 12 липня 1901 року. Будівельна контора Гінзбурга збудувала його за рік і 5 місяців. У споруді були зала на 1 тис. глядачів, по дві зали бібліотеки-читальні, пересувного музею навчальних підручників і недільної школи й вечірніх класів для дорослих, приміщення чайної, дешевої їдальні, книжкової крамниці, квартири для завідувача будинку, бібліотекаря й служителів, дві трикімнатні квартири для здавання в оренду. Архітектурні форми будівлі раціоналістичні, з максимальним використанням можливостей цегляного мурування. В 1907–1917 рр. тут виступав театр Миколи Садовського. Троїцький народний дім став прихистком для

різноманітних громадських культурно-просвітницьких організацій, редакцій періодичних видань, політичних зібрань і перших профспілок.

Троїцький народний будинок, 1920-ті рр. З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

¹⁶⁸ Київське товариство грамотності — громадсько-просвітницька організація, що діяла в Києві з 1882 року з метою поширення грамотності й загальної освіти серед широких мас населення. Подібних товариств існувало в підросійській Україні ще кілька — в Харкові, Полтаві й ін. містах. Київське товариство видавало й українську літературу, зокрема твори Тараса Шевченка, а збудований ним 1902 року Народний дім був локацією для українського театру, викладів і пізніше для «Просвіти», що стало приводом до заборони Київського товариства у 1908 році.

Практично одночасно з Троїцьким було споруджено також Лук'янівський народний будинок. Взагалі-то цей заклад було відкрито ще 1897 року з ініціативи регіонального відділення Товариства тверезості. Його головою був уже згаданий тут у контексті справи Бейліса професор Київського університету св. Володимира та лікар-психіатр Іван Сікорський. У 1900–1902 рр. для Народного будинку зведено окрему будівлю.

У народному будинку працювали дешева їдальня, нічліжний притулок для приїжджих, безкоштовна бібліотека й амбулаторія, кінематограф, театр із власною бібліотекою, в книгосховищі було організовано музей підручників. Працювали вечірні класи — загальноосвітній і жіночого рукоділля, влаштовувалися науково-популярні читання та виставки. Чайна народного будинку служила одночасно просвітницьким центром і музеєм. У підвальному приміщенні працювала майстерня з виготовлення предметів для бджільництва. З 1910 року в будинку також почав діяти перший у Києві кінозал¹⁶⁹.

Лук'янівський народний будинок. Сучасний вигляд.
Будинок виконано в стилі а-ля рюс, фасад стилізовано під російську архітектуру XVII ст., і має нагадувати казковий терем

¹⁶⁹ Скібіцька Т., Федорова Л. Лук'янівський народний будинок, 1900–1902 // <http://pamyatky.kiev.ua/streets/degeterovska/lukyanyivskiy-narodniy-budinok-190002>.

Зоопарк

У 1884 році в Києві з'явився зоосад. Це був своєрідний попередник нинішнього зоопарку, офіційною датою заснування якого є 21 березня 1909 року. Втім, це не означало, що зоопарк у цей день відкрив двері для відвідувачів. Це були тільки рішення щодо оренди території для розміщення в ботанічному саду Університету св. Володимира та збирання коштів для утримання тварин.

За два роки до того, 1907 року, було засновано Київське товариство любителів природи, яке, власне, й стало мозковим й організаційним центром справи.

Від самого початку зоопарк існував за пожертви й меценатські кошти. Тварини сюди потрапляли з приватних рук — або власники відмовлялись утримувати, або це були подарунки. Серед меценатів був, наприклад, київський підприємець Олександр Терещенко й архітектор Владислав Городецький. І ще сотні киян, імена яких історія зоопарку не зберегла.

Шістнадцятого травня 1912 року київська влада надала зоопарку нове, більш придатне місце площею 16 десятин землі (23,2 га) в передмісті — Шулявка навпроти корпусів Київського політехнічного інституту. Така щедрість була зумовлена і нагальними потребами розвитку зоопарку й особливостями рельєфу місцевості — будувати житло там було неможливо, але от вольєри для тварин — цілком.

Тварини та їх обслуговчий персонал оселилися на новому місці у квітні 1914 року. У вирі подальших київських подій тварин удалося врятувати, як і зберегти комплекс зоопарку¹⁷⁰.

Музеї

У культурний побут мешканців Києва входить і така новація, як музейний заклад. Наприкінці XIX — на початку XX ст. з'явилася можливість відвідувати музеї на різний смак. Від 1887 року діяв приватний музей київського землевласника, історика мистецтв, археолога-аматора Турвонта Кибальчича. Для відвідувачів він був відкритий щодня з 11 до 16 години.

---

¹⁷⁰ Ковалинський В. В. Історія Київського зоопарку. — Київ : Бізнесполіграф, 2009. — 280 с.

Кибальчич Турвонт (1848–1913) — археолог і колекціонер, власний міської думи Києва, зібрав першу колекцію знарядь доби мезоліту в українському Поліссі, колекцію гем античних міст Північного Причорномор'я. У 1877 році у власному будинку на Лук'янівці (вул. Дорогожицька, 34) відкрив археологічний музей. Він навіть у 1882 році провів розкопки у подвір'ї будинку, і матеріал було додано до музейної колекції. Згодом переніс його у будинок княгині Трубецької (вул. Володимирська, 3). Експозицію становили предмети, знайдені під час особистих розвідок і придбані в населення. У 1886 році як голова комісії з відновлення храму св. Климента у Києві відряджений до Криму для вивчення аналогічного храму в Інкермані. Завдяки публікаціям Турвонта Кибальчича збереглася інформація про низку втрачених рідкісних археологічних пам'яток. З його іменем пов'язано перші заходи щодо контролю над проведенням археологічних досліджень¹⁷¹.

Бізнесом був і музей Д. Арма, у якому були різні відділи (анатомічний, зоологічний та ін.), велика панорама. Плата за вхід становила 20 коп. І це було не так і дорого — ми пам'ятаємо, що одна поїздка на трамваї коштувала мінімум 5 коп.

Однак із часом домінувати почав мотив не підприємницький, а просвітницький. Наприкінці ХІХ ст. стало зрозуміло, що музеї — норма міського життя, і понад те — наявних у Києві приватних й університетських музеїв замало. Цікаво, що київські музеї на той час не були відкритими для загалу, й навіть не ставили такого завдання перед собою.

У 1899 році було відкрито Київський міський музей (Київський художньо-промисловий і науковий музей імператора Миколи Олександровича). Ідея створення музею циркулювала в середовищі київської еліти ще з 1880-х рр., утім, від задуму до практичних кроків з реалізації минуло багато часу.

Датою заснування музею вважають 1 серпня 1899 року, коли у щойно збудованому приміщенні музею відкрилася виставка ХІ Археологічного з'їзду. Певний час (до офіційного відкриття музею) він мав назву Міського музею старожитностей і мистецтв. Офіційно музей було від-

---

¹⁷¹ Гейда О. Археолог та колекціонер Турвонт Кибальчич // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : «Історичні науки». — 2015. — Вип. 134. — С. 77–85. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchdpul_2015_134_16.

крито у передноворічний день — 30 грудня 1904 року. На церемонії були присутні десятки посадовців, меценатів, представників культурної та наукової еліт. На відкритті неодноразово наголошувалося на історичному значенні Києва і важливості відкриття музею саме у цьому місті — вочевидь як відповідь вічним сумнівам імперської влади про межі дозволеного в Києві, який ніби і російське місто, а ніби й ні.

Трохи порушуючи хронологію, зазначимо, що побоювання імперського урядовця таки мали під собою ґрунт. Уже за два роки після офіційного відкриття почали в музеї проводити виставки, які пропагували саме українську культуру. Наприклад, варто згадати першу південноросійську кустарну виставку 1906 року. На ній було представлено колекції творів українських народних майстрів («українського народного стилю»), з майже всієї етнографічної території України. Не менш значущою для формування української ідентичності була виставка малюнків й офортів Тараса Шевченка у 1911 році. За матеріалами виставки було видано каталог. У 1912 році в музеї було створено відділ «Старий Київ», який уже за рік відкрився для відвідувачів¹⁷².

Предмети до колекції передавали родина Терещенків, Ханенків, Вікентій Хвойка, Микола Біляшівський та інші. «Музей має бути не лише зібранням раритетів і взірців, але водночас і школою, і храмом, і священним місцем, куди мусять стікатися всі для вивчення прекрасного та поклоніння красі — щоб потім, у житті, любити і шанувати красу», — так на церемонії його освячення Богдан Ханенко висловив своє бачення мети існування Київського художньо-промислового й наукового музею. Він доклав до створення та запуску цього музейного проєкту надзвичайно багато зусиль, і без його інвестицій та організаційного таланту музей навряд чи запрацював. Саме він очолив розпорядчий комітет із вирішення організаційних питань ще 1894 року, з 1902-го по 1917 роки очолював спеціальний комітет, який опікувався справами музею.

Тож побоювання російських посадовців таки виправдалися — хай як називався музей, він фактично став українським національним.

---

¹⁷² Оксенич М. Сторінки історії Національного музею історії України: відділ «Старий Київ». — Київська старовина. — 2006. — № 2. — С. 77–78.

Міський музей. 1911 рік

Проект будівлі в неокласичному стилі створив московський архітектор Петро Бойцов. Доопрацьовував столичного фахівця та керував роботами вже Владислав Городецький. Скульптурне оздоблення фасаду виконано майстернею багаторічного творчого партнера Городецького — Еліо Саля. Будівництво тривало, бо були постійні пошкодження киян, київських підприємців і навіть царської родини. Будівельні роботи було завершено в 1899 році.

Цікава доля чекала на Педагогічний музей. Йому судилося стати місцем, де засідала Українська Центральна Рада, це й нині дім для кількох музеїв. А ще кажуть, будівля колишнього Педмузею — зменшена копія нинішньої будівлі Верховної Ради України. Чи, навпаки, будівля Верховної Ради є збільшеною копією Педагогічного музею.

Архітектором будівлі на Володимирській став Павло Федорович Альошин. Він передбачив у музеї аудиторію на 650 місць, читальний зал, бібліотеку на 750 тис. книжок, зал для виставок, кімнати для методичної роботи, квартири для завідувача та службовців тощо. Стіни будівлі були облицьовані білим інкерманським каменем, цоколь — сірим гранітом із Фінляндії. На фасадному фризі загальною довжиною 100 м — барельєфи на теми історії освіти. Вінчав будівлю скляний купол заввишки понад 10 м.

Поштова марка УНР
із зображенням будівлі
Педагогічного музею.
1919-1920 рр.

Педагогічний музей імені цесаревича Олексія почав працювати 5 жовтня 1912 року. Музей мав «способствовать лучшей постановке учебного дела в народных школах и расширению приобретаемых народными учителями в учительских семинариях познаний путем предоставления им возможности постоянного ознакомления с новейшими и лучшими сочинениями по всем отраслям педагогической науки и наглядными учебными и воспитательными пособиями».

Музей-то створили, але з приміщенням для нього були труднощі. Спочатку він розташовувався в приміщенні Києво-Печерської гімназії, через рік — у приватному будинку по Фундуклеївській, 51, а з 1910 року — у приміщеннях при міських училищах ім. М. А. Терещенка. Як завжди, не обійшлося без приватного капіталу. Будівництво музейного приміщення спонсорував підприємець Семен Могилевцев. На цей добродійний проєкт (не єдиний для нього) підприємець витратив 500 тис. рублів. У музеї регулярно проводилися лекції, різноманітні заходи для вчителів та учнів середніх і початкових навчальних закладів, організовувалися курси для викладачів усього навчального округу¹⁷³.

¹⁷³ Ткаченко О., Соловйова Т. Роль приватного капіталу в розвитку вітчизняного музеєзнавства (друга половина XIX — початок XX ст.) // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: «Історичні науки». — 2012. — Вип. 9. — С. 167–174.

Кіно

Знамените голохвастівське «Пройдемо в ілюзіон!» насправді є свідченням перших кроків кіно в Києві. Сеанси проходили в будівлях театрів і цирку Hippo Palace. Картина тривала від 15 до 25 хв і складалася із зображень про зміну руху предметів. Тільки згодом у німому кіно з'явилися актори. Вартість квитка залежно від посадкового місця в різних приміщеннях коливалася в середньому від 30 коп. до 3,5 руб. за сеанс.

Кількість ілюзіонів невпинно зростала. Станом на 1910 рік останніх у місті налічувалося уже понад два десятки, і більша частина з них розташовувалася на Хрещатику або на прилеглих вулицях. Перший кінотеатр міста в сучасному розумінні цього слова з'являється тільки 1912 року (розміщувався на місці сучасної Київської мерії). Восени того самого року в будівлі Товариства мистецтва та літератури (вул. Фундуклеївська, 10) почав функціонувати науковий сінематограф, розрахований головним чином на студентів. У ньому транслялися картини тільки наукового змісту: подорожі, випробування техніки, фізичні експерименти й ін.

Те, що кіно — один із видів пропаганди, імперська влада зрозуміла практично відразу й успішно пристосувалася до нового виклику, пильно стежачи за ідеологічним підґрунтям нових кінокартин. Ілюзіони неодноразово закривали через неблагонадійність. Прикладом можуть слугувати матеріали хроніки, вміщені в «Киевской мысли» від 4 листопада 1912 року № 306: «Закриті міським поліцеймейстером 3 дні назад за демонстрування знімків похорон М. В. Лисенка без відповідного поліцейського дозволу сінематографи „Експрес“, „Новий світ“ і „Ренесанс“ на Хрещатику вчора ввечері поліція відкрила для публіки».

У Києві на 1914 рік майже всі 37 кінотеатрів розміщувалися в прилаштованих або вбудованих приміщеннях¹⁷⁴.

Цирк

На зламі XIX–XX ст. рівень гуманності киян був набагато меншим, ніж тепер. І про права тварин ніхто й уявлення не мав. Тож приватні

---

¹⁷⁴ Ніколаєва Т. М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України в останній третині XIX на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2004. — 8. — С. 186–202.

звіринці були поширеним явищем розважитися для не особливо за-
можної публіки.

Київський цирк мав довгу передісторію й мав усі шанси з'явитися
раніше ніж на початку ХХ ст. Історія його появи свідчить, що до надан-
ня дозволу на зведення нових споруд міська влада підходила дуже
ретельно, зважуючи всі плюси й мінуси, які несло нове будівництво.

Восени 1882 року до київського міського Голови звернувся Ернст
Берг як довірена особа потенційного інвестора підданого Німеччини
Альберта Соломонського з проханням надати дозвіл на будівництво
тимчасового цирку на території саду Шато де Флер. Планувалось до
1 квітня 1883 року збудувати дерев'яне приміщення вартістю майже
8 тис. рублів. За деякий час будівля мала бути передана у власність
міста для облаштування літнього театру. Проте представник інвестора
та міська управа так і не дійшли згоди щодо формату й місця будів-
ництва. Ернст Берг не хотів будувати занадто дорогу споруду, а місто
не хотіло дерев'яних фасадів на вулицях першого розряду та ще й із
розмірами, що перевищували норми Будівельного статуту 1876 року.
Потім не дійшли згоди щодо будівництва на горі по Олександрівській
вулиці, хоч там Ернст Берг був згоден на кам'яну будівлю. Врешті,
в грудні 1883 року, через два роки після першого звернення, міська
дума остаточно відмовила інвестору.

На початку серпня 1889 року для любителів розваг звіринець
пруського підданого Гуго Вінклера було розміщено на верхній терасі
Володимирської гірки: 4 індійські слони, 7 левів, 2 бенгальських тигри,
одна пантера, плямиста й смугаста гієни, зебра, альпійський шуліка,
папуги розважали публіку. Можна було подивитись і цирковий виступ
спеціально тренуваних тварин.

Повноцінний цирк Київ отримав уже на початку ХХ ст. Двадцять
третього листопада 1903 року дресувальник коней Петро Крутіков
відкрив у Києві величну будівлю для свого цирку «Гіппо-Палас» (Hippo-
Palace — кінний палац).

Петро Крутіков мав дворянське походження й непогані кар'єрні
перспективи. Його батько був генерал-майором, а сам Петро на-
вчався в колегії Павла Галагана й університеті святого Володимира
на юридичному факультеті. Потім служив у Київській судовій палаті,
а згодом — чиновником з особливих доручень при канцелярії Київ-
ського, Волинського й Подільського генерал-губернатора. Зрештою

він був зятем київського генерал-губернатора Михайла Драгомирова. Здавалося б, на Крутікова чекала чиновницька успішна кар'єра, але перемогла любов. До коней. Вирішивши, що бути слухняним гвинтиком імперської машини — не для нього, Крутіков пішов у відставку й почав тренувати коней для виступу в цирку. Виступи Петра Крутікова відрізнялися незвичайною манерою виконання та видовищем, деякі з його номерів досі вважаються неперевершеними. Тільки 2–3 рази на рік він проводив публічні виступи. Ставши повноправним власником родинного майна, він його продає і на вторговані кошти будує «Гіппо-Палас».

Цирк був споруджений на одній із центральних вулиць міста — Миколаївській. Нині це вулиця архітектора Городецького, а на місці будівлі цирку — кінотеатр «Україна». І це була одна з найбільших циркових арен у Європі — для 2 тис. глядачів. Будівництво тривало 13 років — із 1890-го. Розкішна цегляна будівля у стилі модерн, двоповерхова, вона була оснащена за останнім словом техніки. З метою безпеки все, крім паркету й крісел, було зроблено з заліза й бетону. Просторий триярусний зал, опалення парою та гардероб, освітлення електрикою та через скляний купол над манежем, електричне освітлення, зручне крісло для кожного глядача незалежно від вартості квитка — на відкриття такого цирку варто було зачекати, і за його відвідини варто було заплатити.

У цирку можна було подивитися найрізноманітніші розважальні програми, і відвідувачів не бракувало ніколи. Розвага була загалом не з найдорожчих — партер коштував від 85 коп. до 1 руб. 10 коп., бельєтаж — від 40 до 75 коп., ложі — 5 руб. 40 коп. і 4 руб. 40 коп. Вартість квитка могла змінюватися на 10–50 коп. залежно від пропонованого репертуару, однак ніколи не перевищувала ціни на квитки в театр. Власник цирку Крутіков одразу зрозумів, що одна з ключових його цільових аудиторій — діти. Тож у цирку постійними були програми, орієнтовані на дітей — виступи відомих клоунів із дресованими тваринами, ігри з биками, півнячі бої, конкурси з подарунками, катання на поні тощо. Вартість квитка для маленького відвідувача до 10 років становила половину від повної вартості. Це робило сімейні виходи в цирк не такими фінансово обтяжливими¹⁷⁵.

---

¹⁷⁵ Левчук О. В. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2017. — Вип. 48. — С. 237–241.

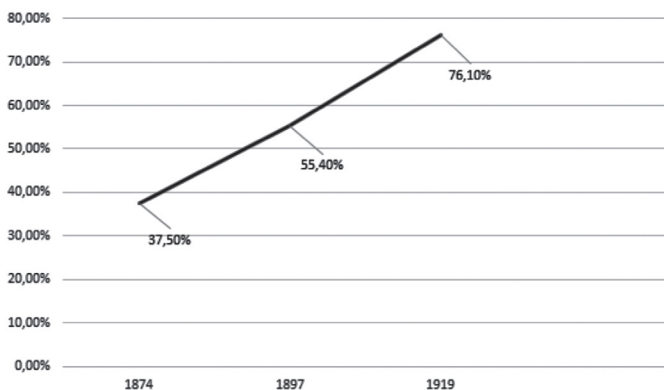
Прекрасна акустика залу сприяла тому, що незабаром у приміщенні цирку почали проводити концерти. На арені виступали симфонічні оркестри й навіть співали знамениті оперні співаки — Ф. Шаляпін, Л. Собінов, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Батістіні, Тітта Руффо. Тут виступали письменники О. Купрін, В. Маяковський.

«Гіппо-Палас» став також свідком приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського. Так само як і поразки національно-визвольних змагань українців. Однак Петро Крутіков уже цього не застав: 1919 року він виїжджає з Києва до Італії. Що з ним сталось далі поки що невідомо. Його дітище — цирк — проіснував до 1941 року. Будівлю цирку замінували та підірвали частини Червоної Армії, які відступали, руйнуючи на своєму шляху будівлі й інфраструктуру.

Читання

Зростання рівня грамотності населення створило ще одну нішу для бізнесу у сфері розваг — книжки, газети й журнали стали елементом побуту, способом провести час й отримати інформацію. Формувався книжковий ринок зі своїми складовими — читачем, автором і видавцем. Київ був хорошим ринком для видавця — тут були навчальні заклади, сюди стікалися мігранти з навколишніх губерній, серед киян було чимало інтелектуальної та культурної публіки. Тож не дивина, що в місті у якийсь час була чи не половина всіх найбільших поліграфічних підприємств Російської імперії.

Динаміка рівня грамотності в Києві в другій половині XIX — на початку XX ст.

На початку ХХ ст. в Києві виходило понад 130 газет (не одночасно). Переважна більшість була звісно російською, але також й українською (сім назв), три газети виходили польською й одна — чеською.

Газети були бажаним і цікавим читвом практично для всіх, а надто через те що вони були дешеві. Так, вартість номера журналу «Студенческая мысль» 1911 року обходилася в 7 коп., а річна передплата з доставленням — 3 руб. Станом на 1909 рік майже всі студенти читали місцеві газети, чверть — столичні, 52% — журнали.

В. Садовський зазначав: «Читаючи „Радугу“, кожен із нас читав „Киевскую Мисль“, що давала без порівняння більше матеріалу. Читали ми російські місячники, в першу чергу „Современный Мир“, „Образование“, „Русское богатство“, стежили за збірниками „Знания“ і „Шиповника“ і весь той багатий матеріал російської культури залишав поважний слід на нашому духовному житті й наших духовних інтересах...»¹⁷⁶

«Киевская мысль» і «Киевлянин» були найпопулярнішими київськими газетами, річна передплата на них коштувала 11 і 12 руб. відповідно. Для бідніших киян видавалися також так звані «газети-копійки» — вони коштували дешевше та й контент там був більш розважальний.

Важливим елементом тогочасного газетного контенту були рубрики «Книжковий ринок», «Книжкові новинки» та «Бібліографічний відділ». Це яскраве свідчення розвиненого книжкового ринку в місті. На перших сторінках газети друкували яскраві реклами книжкових магазинів і видавництв, які пропонували придбати літературу як на місці, так і з можливістю доставлення поштою.

Преса та книжки розходилися дуже швидко, і значну частину домашнього відпочинку кияни проводили саме за читанням¹⁷⁷.

Окремий сегмент читацької аудиторії становили студенти київських вищих навчальних закладів. З 1907–1908 рр. серед студентства набуло поширення явище «белетристичного буму». Белетристиці надавало перевагу 70% студентства, натомість тільки 40% молоді опанувало фахову літературу. Цікаве підтвердження завдання університетської

---

¹⁷⁶ Кругляк М. Дозвілля студентства підросійської України другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: культурний аспект // <http://eprints.zu.edu.ua/4798/1/kruhliak.pdf>.

¹⁷⁷ Левчук О. В. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2017. — Вип. 48. — С. 237–241.

освіти — навчити навчатись. Наприклад, студентська бібліотека-читальня при КПІ за 1912–1913 рр. обслуговувала 525 абонентів. З них усього троє читали М. Туган-Барановського і Ф. Енгельса, а Г. Бокля й Г. Спенсера брали тільки по одному студенту. Українською художньою літературою цікавилось всього 3% студентства КПІ, найцікавішим з українських літераторів був В. Винниченко — у загальному списку видач був сімнадцятим, набагато випереджаючи Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Франка. З іноземних авторів найчастіше читали твори Г. Мопассана, К. Ібаньеса, Е. Золя, Ю. Стриндберга, з російських — О. Амфітеатрова, Л. Толстого, Є. Чирикова, О. Купріна, А. Чехова. Читали й твори з новою проблематикою, зокрема спортивною — М. Брешко-Брешковський, І. Лебедєв¹⁷⁸.

Однак ми пам'ятаємо, що рівень грамотності зростав, тож не тільки студенти були споживачами книжкової продукції. З'явився сегмент доступних (і за ціною, і за змістом) книжок для тих читачів, які вміли лише читати чи мали кілька класів початкової школи. Це була лубкова книжка — і це була масова література. Існувала навіть українська лубкова книжка. Лубкова література посідала проміжну позицію між фольклором і власне літературою — це вже не був фольклор, але це ще не була література. Яскрава обкладинка, збільшений шрифт, «пристрасний» сюжет або ненав'язливий розважальний контент — усе це робило лубкову книжку привабливою та зрозумілою більшості читачів із соціальних низів.

Лубкова книжка мала свій власний спосіб дистрибуції — через так званих «офень». Офені — це дрібні торговці, які ходили по ярмарках і населених пунктах, пропонуючи свій товар, або лишали товар у невеликих сільських магазинах.

Видавці доволі швидко зрозуміли, який потенціал має видання українських лубкових книжок. Тож спершу почали з'являтися російськомовні твори української тематики. Величезну популярність мали численні лубкові переробки творів М. В. Гоголя, наприклад, існувало близько двадцяти лубкових видань «Тараса Бульби». Проте це була продукція російських видавців, переважно з Москви та Петербургу.

---

¹⁷⁸ Кругляк М. Дозвілля студентства підросійської України другої половини XIX — початку XX ст.: культурний аспект // <http://eprints.zu.edu.ua/4798/1/kruhliak.pdf>.

Українські гравці на цьому ринку з'являються з 1880-х рр. Одним із перших і найуспішніших був Тимофій Губанов. Свою справу він починав у Москві, але саме із середини 1880-х рр. переніс бізнес до Києва. В самому кінці XIX ст. конкуренція з боку традиційного російського книжкового лубка змушує його враховувати українську специфіку. Так він звертає увагу на теми з української історії, а згодом у поле його зору потрапляє спадщина І. П. Котляревського та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Книжки видавництва Губанова навіть підробляли — в Одесі та Бердичеві.

З ім'ям видавця Тимофія Губанова також пов'язаний і скандал щодо порушення авторських прав. У 1901 році без відома укладача, українського письменника Б. Грінченка, Губанов випустив популярний збірник анекдотів й оповідань «Весельй оповидач», до якого приєднав інший грінченківський збірник, що раніше друкувався окремою книжкою «Казки та оповідання». З цього приводу письменник відкрито звинуватив видавця в плагіаті, звернувшись із відкритим листом у «Київську газету»: «ні за це поєднання двох зовсім різних речей, ні за грубі коректурні помилки та безглуздий малюнок на обкладинці згаданої книжки я не беру на себе відповідальності, тому що передрук зроблений п. Губановим без мого відома, самовільно, за що видавець притягається мною до відповідальності».

Серед власне українських київських підприємців, які видавали український лубок на початку XX ст., слід згадати С. І. Гомолинського та В. П. Наголкіна.

Серед цих видань багато було всіляких збірок анекдотів, гумористичних оповідань на українську тематику з характерними назвами: «Довгоязика Хвеська» (вид. С. І. Гомолинського, К., 1889), «Смиховыны» (вид. С. І. Гомолинського, К., 1890); «Торбына смиху та мишок реготу» (вид. С. І. Гомолинського, К., 1891), «Смійсь, регочысь, та за боки берысь» (вид. І. Т. Губанова, К., 1910), «Дванадцять кіп брехні та мішок правди: збірник веселих українських оповідань, козацьких брехеньок, жартівливих пісень і дечого другого, веселого й чудного, всім людям на втіху для реготу й сміху» (вид. Т. О. Губанова, К., 1909), «Гоп чук чумандра, розвеселя хандра» (вид. Т. О. Губанова, К., 1912).

Українські лубкові видання мали шалену популярність — тиражі розходилися буквально за кілька тижнів. Однією з причин таких високих продажів була низька ціна. Лубкова книжка до 36 сторінок

коштувала 1,5–8 коп. Для порівняння: якась інша книжка в книгарні коштувала 20–40 коп.

І хоча ця література була не надто різноманітною (83 назви за 1908–1913 рр.), але тиражі звучать захмарно навіть для сучасного українського книжкового ринку — 848,56 тис. примірників — і це була п'ята частина накладу всіх українських книжок. Наступний за ним сукупний наклад мали поетичні видання, що вийшли друком у 585,9 тис. примірників¹⁷⁹.

Феномен української лубкової книжки засвідчив комерційну спроможність української культури загалом і літератури зокрема.

Клуби

Британська мода на клуби з другої половини XIX ст. прижилась і в Російській імперії. Клуби мали загальний принцип функціонування — це була самоорганізована спільнота. Проте хоч їх (клуби) і можна вважати своєрідним зародком громадянського суспільства чи навіть проявом того, що громадянське суспільство в Російській імперії в зародковому стані таки існувало, все ж були обмеження на членство. Членство заборонялося тільки особам із неповноцінним правовим статусом: учням, жінкам, нижчим чинам тощо.

З 1906 року в Києві існував «Клуб студентів Імператорського університету св. Володимира, членів Партії академічного порядку». Статут організації визначав як одну з головних цілей його діяльності надання членам партії «приємних, корисних та доступних розваг», під якими розумілися в першу чергу неазартні ігри. Загалом клуб був місцем приємного проведення часу (працював з 10 до півночі), де можна було почитати книжки та періодичні видання, прослухати реферати та лекції на наукові теми, позайматися різними видами спорту й навіть працевлаштуватися через розташоване тут бюро праці¹⁸⁰.

---

¹⁷⁹ Кароєва Т. Чи була в російській імперії українська книжкова «попса»? // <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1331-tetiana-karoieva-chy-bula-v-roziiskii-imperii-ukrainska-knyzhkova-popsa> .

¹⁸⁰ Кругляк М. Дозвілля студентства підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. : культурний аспект // <http://eprints.zu.edu.ua/4798/1/kruhliak.pdf>.

Театри

Традиційним елементом міської культури відпочинку були театри. Це був найпопулярніший спосіб відпочинку молоді, якому надавало перевагу понад 80% студентства.

На початку ХХ ст. в Києві їх було близько десятка. Найпопулярнішими були Міський театр, театри Соловцова (сьогодні — Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка), Бергоньє (розташовувався в будинку сучасного Державного академічного театру російської драми імені Лесі Українки, а про давню назву театру нагадує однойменний ресторан за рогом), Малий театр Крамського та театр Товариства грамотності в Троїцькому народному будинку (нині — Київський національний академічний театр оперети) — перший український театр із постійною трупю під керівництвом Миколи Садовського.

Безперечно, з погляду української справи та створення образу Києва саме як українського міста першочергове значення має саме театр Садовського. У 1900 році українські трупи сформувались у так званий «Театр корифеїв». І у 1907-му Микола Садовський відкрив у Києві перший в Україні стаціонарний український театр.

Часто вистави показували з благодійною метою. Наприклад, 9 листопада 1908 року в Міському театрі ставили виставу на підтримку бідних учениць Фундуклеївської гімназії. Газета «Киевлянин» через місяць опублікувала замітку, майже фінансовий звіт: «Виручено від продажу білетів, за відрахуванням доходних статей, що надійшли згідно договору на користь дирекції театру 1, 266 руб. 40 коп. ... виручено від продажу квітів і програм 26 руб. 52 коп. ...»¹⁸¹.

Однак театр був задоволенням не з дешевих. Вартість квитка на вистави в Міському театрі, театрах Бергоньє та Соловцова могла досягати 15 руб. Ціни в Малому театрі Крамського були дещо демократичнішими й коливалися від 50 коп. до 7 руб., залежно від місця. Вистави української трупи практично завжди були найдешевшими, доходючи тільки до 4 руб. Проте практично скрізь потенційний глядач міг придбати квиток на гальорку всього за 10–40 коп. Інколи молоді пропонували пільгові квитки. Так, відвідування концертів української трупи в Києві

---

¹⁸¹ Левчук О. В. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалів місцевих газет) / О. В. Левчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2017. — Вип. 48. — С. 237–241.

1907 року коштувало студентам 20 коп. Деякі режисери прагнули залучити молодь до театрального мистецтва через організацію вистав-лекцій. Так, із 1907–1908 рр. у театрі Соловцова перед такими виставами відомі професори читали лекції на культурологічні теми, які ілюструвалися уривками з п'єс, демонстрованими безпосередньо на сцені. Відвідати їх можна було теж безкоштовно.

Зазвичай вистави починалися о 20 годині й могли мати продовження — танці й розважальна програма. Поширеним явищем по закінченню театального вечора був костюмований бал із дорогоцінними призами (золотими предметами, годинниками тощо). Зазвичай ціни за вхід на бал зазначалися окремо й становили, в середньому 1 руб. 25 коп. для чоловіків і 75 коп. для жінок. Ті ж, хто мав білети у партер, ложу й на балкони, користувалися правом бути на балу безкоштовно.

Достоту як і тепер у Києві не рідкісними були махінації з квитками. Перед популярними виставами чи гастрольями знаменитостей перекупники, як завжди, встигали найраніше викупити найкращі місця. Ситуація стала критичною 1909 року — аж такою, що втрутився київський генерал-губернатор. Можливо, після того, як сам став жертвою шахраїв. В офіційних «Киевских губернських відомостях» від 26 лютого 1909 року опубліковано нову офіційну постанову генерал-губернатора про заборону перепродажу вхідних білетів у театри. Єдиний параграф сповіщав: «Перепродаж вхідних білетів на театральні вистави, концерти і маскаради по завищеній проти усталеної ціни білетів платі забороняється. Винуватцям загрожує відповідальність у мирового судді».

Однак відвідати театр могла й публіка простіша та бідніша. Наприклад, у святкові та недільні дні був непоганий вибір ранкових спектаклів, програма яких не відрізнялася від вечірньої, а вартість квитків була знижена у 2–3 рази. Це була своєрідна соціальна ініціатива власників деяких театрів. У міському парку «Шато-де-Флер» працював опер-ейр театр «Вар'єте», репертуар якого був орієнтований на масового небагатого глядача, тож там виступали клоуни, акробати, відомі артисти не вважали за приниження дати там виставу. Вартість квитка була ну дуже лояльною — в середньому 25–35 коп. Траплялися навіть безкоштовні вистави¹⁸². Також театр просто неба з 1890-х рр. працював

---

¹⁸² Левчук О. В. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2017. — Вип. 48. — С. 237–241.

на Трухановому острові, де жили в основному робітники та члени їх родин — аудиторія, отже, небагата та невибаглива. Ця невибагливість публіки засмучувала й дратувала інтелектуальну еліту.

На прикладі цін на вистави та зміни в структурі театральної публіки можна простежити цікаву тенденцію — масовізацію дозвілля. Рівень життя підвищувався, ціни на квитки були доволі доступні, і публіка на виставах ставала все менш рафінованою. За місцями в театрі можна було навіть визначити соціальний статус людини. І як це не дивно, саме нижчі соціальні прошарки були більш чутливими до того, що відбувалося на сцені — для них це було зрозумілішим, ніж, наприклад, література, і відвідини театру сприймалися як крок на шляху до добрих манер, вищого соціального статусу¹⁸³.

У 1899–1901 рр. споруджено оперний театр за проектом архітектора Віктора Шретера, який існує й досі. Архітектор вдало вирішив не лише зовнішній вигляд будівлі в стилі неоренесансу, а й функціональне її призначення, подбавши про зручності і для акторів, і для глядачів, про вишукані інтер'єри, у яких поєдналися класичний стиль і так званий віденський модерн. Шістнадцятого вересня 1901 року урочистим виконанням кантати «Київ» шведського композитора В. Гартевельда, написаної спеціально до цієї події, і виставою «Життя за царя» М. Глин-

Київський міський оперний театр, 1911 рік

¹⁸³ Боженко А. Модерне місто як символ свята // Живучи в модерному місті : Київ кінця ХІХ — середини ХХ ст. — К., 2016. — С. 115.

ки відбулося урочисте відкриття нового приміщення театру¹⁸⁴.

Київські газетярі дуже по-різному оцінили нову будівлю театру. Газета «Киевлянин» надрукувала негативний коментар: «Зовнішній вигляд театру вкрай непривабливий: негарна споруда сидить посеред площі, немов величезна незграбна черепаха.

Враження ще більш псує безбарвне оформлення будівлі... Декоративне оздоблення глядацького залу відмічене простотою і бідністю.» Чи може це був сарказм?

Естрада в Купецькому саду, початок ХХ ст.
З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

Дачний бум

Дачі та дачний побут киян став предметом карикатур, іронії, глузувань, джерелом традицій. З Києва до дачних поселень у Ворзелі, Боярці, Дарниці можна було добратися на спеціальних дачних поїздах, які мали полегшену конструкцію. Влітку з Дарниці ходив спеціальний «купальний» поїзд, який возив відпочивальників на берег Дніпра¹⁸⁵. На початку ХХ ст. кияни дізналися, що таке проблеми з транспортом... Кількість трамвайних рейсів збільшувалася, графік ущільнювався, але вагони були переповненими.

Однак після перемоги над не завжди комфортним транспортом на киян чекали радощі відпочинку. Підготовка дачних районів до літа

¹⁸⁴ Богущький Ю. П. Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7 : Мі-О / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2010. — 728 с. : іл. — Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Natsionaln_yj_teatr (останній перегляд: 04.11.2019).

¹⁸⁵ Ключко Т. Історична ретроспектива формування міст-супутників Києва та поширення субурбанізаційних процесів на території Київщини // Часопис соціально-економічної географії. — 2014. — Вип. 17. — С. 186–189.

Дача у Пущі-Водиці

починалася місяці за два-три. Так, газета «Последние новости» писала 28 березня 1909 року: «Комітетом благоустрою Пущі-Водиці вживаються заходи для покращення поселення (організуються дитячі ігри, розваги, французький симфонічний оркестр по вихідних у парку, безкоштовна купальня на березі річки...

буде поставлено телефон у парку... друга трамвайна лінія буде закінчена до квітня)»¹⁸⁶.

Сезонні переміщення киян були неочікувано багатолюдними. Порушення звичного ритму життя й очікуваних поведінкових моделей викликала іронію та сміх. Карикатуристи наголошували на позірності задоволень дачного життя. Мовляв, клопоту більше, ніж вигоди¹⁸⁷.

Утім, не всі кияни мали доступ до комфортного релаксу. І справа тут не лише в матеріальних статках чи соціальному становищі. Як це часто бувало в країні державного антисемітизму, справа була в походженні. В дачних місцевостях, згідно з роз'ясненнями міністра внутрішніх справ, опублікованими в лютому 1910 року в київській пресі, можуть проживати: 1) купці першої гільдії, записані поза межами єврейської осілости чи ті, які пробули київськими купцями не менше як 15 років; 2) ті, що закінчили вищі навчальні заклади; 3) відставні солдати, прийняті на військову службу по рекрутському набору; 4) євреї — нижчі чини, які брали участь у російсько-японській війні й отримали нагороди. Таких, зрозуміло, було дуже мало. Проте назагал дачники формували нову субкультуру, що мала як бекграунд не соціальний статус, а стиль життя та приналежність до геть інших традицій.

¹⁸⁶ Левчук О. В. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2017. — Вип. 48. — С. 237–241.

¹⁸⁷ Могильний С. Київ у карикатурах 1907–1912 рр.: образи модерного міста // Живучи в модерному місті. — К., 2016. — С. 128.

Відсікала значну частину киян і ціна на оренду дач. Звісно, були дачі дорожчі й дешевші, але нижче за 15–20 руб. за кімнату на сезон ціна практично не опускалася. Наприклад, у 1909 році в Пущі-Водиці орендувати дачу на рік коштувало 60–80 руб. за ділянку 27 соток. З часом ціни зростали — проживання в дачному будиночку на дві кімнати з кухнею коштувало 100–150 рублів за сезон. Трикімнатну дачу в Ірпені можна було орендувати за 150 руб., а у Ворзелі — від 50 до 125 руб. за сезон. Найдешевшою була оренда дачі в Китаєві — 15–20 руб. за кімнату.

Історія київських дач сягає ще часів Київської Русі — це якщо пригадати літописні княжі резиденції. В XIX ст. дач стало більше, і Київ почав обростати дачними містечками. Загалом навколо тогочасного Києва з'явилося близько тисячі дрібних дачних поселень.

З 1880-х рр. дачі будують із метою зробити бізнес на оренді: поділяють великі земельні ділянки на дрібніші й розпродують. Так вчинила донька професора Київського університету, хірурга В. Караваєва. Успадкована земля була поділена на 250 окремих ділянок і розпродана. І досі на топографічній мапі Києва є район і залізнична станція «Караваєві дачі» — в пам'ять про першого власника.

Заснували дачний Ворзель поміщик Йосип Пеховський і графиня Лідія Кичеєва. Саме вони розділили свої землі для продажу більш як на 200 ділянок.

Відомими дачниками були Микола Лисенко (Боярка), Михайло Булгаков (Буча). Втім, були й особисті дачні маєточки. Резиденція графині Н. Уварової у Ворзелі, приклад дачного модерну будинок на проспекті Перемоги, 130/1, казковий будиночок Миколи Чоколова на вулиці Стельмаха, 20 в Ірпені — одні з небагатьох, що збереглися донині.

Цікаво, що дачі та дачний відпочинок стає елементом корпоративної культури. Наприклад, на типографії Стефана Кульженка, яка наприкінці XIX — на початку XX ст. давала роботу кільком сотням працівників. Для працівників свого підприємства власник побудував дачі на одній з околиць Києва (ця місцина мала назву «Кинь-Грусть» — нині це площа Тараса Шевченка й прилеглі вулиці (Навашина, Полярна, Пуща-Водицька, Сошенка й ін.), від 2016 року тут є навіть вулиця сім'ї Кульженків).

Проводячи літо в передмісті, міські жителі прагнули облаштувати там рівень комфорту й спосіб життя, наближений до міського. Тому в дачних селищах організовували вистави, концерти, масу розваг для дітей і дорослих. Таким чином, містяни привозили із собою свій міський спосіб життя в сільську місцевість. Також важливим був факт не просто відпочинку, а відпочинку з користю для здоров'я — піклуватися про нього стає модним.

Спорт

Кілька останніх років перед початком Першої світової війни серед киян стали популярними кінні перегони. Центром був Сирецький іподром, завжди повний не лише учасників і букмекерів, а й глядачів. Тільки з 1911-го по 1912 рр. привід коней на іподром зріс вдвічі, досягнувши практично однієї сотні.

Проте перша спеціалізована спортивна арена — Спортивне поле — з'явилася тільки у 1912 році на пустирі в районі Лук'янівки¹⁸⁸.

Популярним способом проведення дозвілля були заняття спортом. На зламі XIX — XX ст. спорт став особливо популярним, і насамперед — серед молоді. В перші роки XX ст. з'являються студентські спортивні гуртки. Так, у вересні 1905 року почав діяльність «Гурток любителів фізичних вправ». Це був не тільки осередок для суто фізичних навантажень, тут формувалося відповідне коло спілкування, читали й обговорювали тексти спортивної тематики.

У листопаді 1909 року з'явився «Спортивний гурток студентів Університету св. Володимира», що популяризував гімнастику, футбол, лаун-теніс, ковзанярський спорт, організовував спортивні лекції та свята. В ті часи теж було популярним відвідувати Межигір'я, і студенти цим скористалися. П'ятнадцятого травня 1914 року було організовано пароплавне гуляння до Межигір'я, що супроводжувалося змаганнями гуртківців із метання диска, ядра, списа, стрибків у висоту з місця та з розбігу, партерною гімнастикою та боротьбою.

---

¹⁸⁸ Левчук О. В. Дозвілля у повсякденному житті киян початку XX ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2017. — Вип. 48. — С. 237–241.

У 1905–1906 рр. у стінах КПІ виникла секція повітроплавання, яка 1908 року реорганізувалася в гурток із 400 осіб. Серед активних діячів гуртка були, наприклад, Ігор Сікорський і Федір Терещенко, які вписали своє ім'я не лише в українську, а й світову авіацію.

З 1906 року при Київській політехніці розвивалася футбольна команда. За сім років існування рівень професіоналізму так зріс, що київська команда виборола перемогу на Першій Всеросійській олімпіаді, що проходила в 1913 році в Києві.

Були популярними також і зимові види активності. Наприклад, ковзани. В 1913 році в Києві діяло чотири ковзанки: «Полярна зірка», «Крижане поле», окрему ковзанку мали студенти КПІ, одна відкривалася на Деміївці. «Полярна зірка», наприклад, працювала щоденно з 10 до 22, мала непоганий буфет, а в середу, суботу та неділю, у святкові дні для відвідувачів грав оркестр воєнної музики. Вартість входу становила 22 коп. у будні та 30 коп. у вихідні й святкові дні.

Однак в спорті були й свої недоброзичливці. Викладачі та консервативно налаштовані кияни відразу ж поділили види спорту на бажані та небажані. І чомусь до категорії небажаних потрапили боротьба, бокс, атлетика, полювання. Вважалося, що ці види спорту негативно впливають на молодь, забираючи забагато часу¹⁸⁹.

Музика

Звуки — така само частина повсякдення, як і візуальні образи. Тож музика закономірно посіла своє місце в повсякденному житті киян. Грамофони та платівки стають елементом вишуканого побуту, стають усе доступнішими, продаються в київських магазинах у кредит, навіть у найвіддаленіші села. За додаткову плату можна було зробити запис за індивідуальним замовленням і доставлення товару поштою. Київські газети були заповнені відповідною рекламою. Продавці машин для сільського господарства навіть жалілися — селяни віддають перевагу придбання грамофона, ніж своєчасній виплаті за кредитну сіялку. Лідерство на ринку музичної продукції тримало Головне депо

---

¹⁸⁹ Кругляк М. Дозвілля студентства підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. : культурний аспект // <http://eprints.zu.edu.ua/4798/1/kruhliak.pdf>.

музичних інструментів і нот Г. І. Інджишек, де вартість одного грамофону коливалася від 15 до 250 руб.¹⁹⁰

Виставки

На початку ХХ ст. елементом міського повсякдення стали різноманітні виставкові заходи. Слід зазначити, що мода на виставки з'явилась у Європі раніше за Російську імперію. «Виставковий бум» захоплював світ ще від 1870-х років. До Києва ж ця мода дійшла в перші роки ХХ ст.

Виставкова діяльність стала ілюстрацією змін у міському культурному житті. Ці зміни свідчили про формування стандартизованої (масової) міської культури.

Виставка означала не лише те, що було що виставляти, а й те, що було для кого. Відвідати та зрозуміти виставковий проєкт міг не кожен, а якщо виставки ставали все популярнішими, отже, публіка була відповідною — тямущою й освіченою, хоча й нечисленною. Однак і цього було достатньо, аби виставки так само могли стати прибутковою справою й легальною для тих, кому було важливо провадити публічну діяльність¹⁹¹.

Потужні промислові чи сільськогосподарські виставки були бажаною подією для міст. Міста брали на себе основну організаційну та фінансову функції в час їх підготовки й проведення. Фінансування здійснювалося в основному за кошти пожертв місцевих підприємців. Відповідно, організатори показів отримували чималу вигоду від фінансових вливань і технічних новацій. Завдяки тому, що все більшого значення набували театральні й розважальні елементи, зростала кількість відвідувачів, відповідно, й прибутки організаторів. Хоча їм і треба було вкласти чималі кошти у ці іміджеві заходи.

Виставки організовували з найменших приводів і з найрізноманітнішими експонатами. Майже щороку відбувалося щонайменше 10 виставок картин українських і закордонних художників, колекцій

---

¹⁹⁰ Левчук О. В. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2017. — Вип. 48. — С. 237–241.

¹⁹¹ Прищепя О. П. Виставкова діяльність як засіб формування культурного довкілля повітових міст та містечок правобережної України (XIX — початок ХХ ст.) // Проблеми історії України XIX — початку ХХ ст. — 2015. — Вип. 24. — С. 200–204.

квітів, ляльок і т. ін. Так, кияни могли безкоштовно відвідати виставку учнівських робіт із малювання й креслення чоловічих гімназій Київського навчального округу, яка проводилась у приміщенні Київського реального училища — повідомлялося у 1911 році. Ці виставки учнівських робіт були традиційними й відбувалися щороку. І кожного року до участі долучалися все нові та нові навчальні заклади. Наприклад, у 1912 році долучилася Рівненська жіноча гімназія, яка надіслала до Києва роботи учениць по малюванню. Цікавий спосіб соціалізації, чи не так?¹⁹²

Розмаїття смаків і тем для виставкової діяльності ілюструє популярність й обговорення у пресі Другої мисливської виставки (собак й усілякого мисливського спорядження), що проходила в Києві з 19 по 23 квітня 1912 року за сприяння Київського російського товариства полювання. Траплялося навіть, що потік відвідувачів змушував організаторів подовжувати строк виставки. Так, наприклад, закриття виставки картин, скульптурних й архітектурних робіт українських художників взимку 1912 року перенесли з 10 січня на 1 лютого. До того ж газета «Киевская мысль» писала, що станом на 10 січня експозицію відвідали 2 тис. осіб.

Однак у тій самій «Киевской мысли» іронізували з київських виставок. На карикатурах відвідувачі позіхають, а працівники сплять на виставці київських митців.

Київ мав неофіційний статус духовно-православного центру імперії, і його економічне значення й потенціал не викликали сумнівів. Тож не дивно, що як «виставкове місто» імперського масштабу Київ розглядався неодноразово. Важливо було показати та ствердити Київ ще і як російський центр, вітрину успішної імперії.

На початку 1893 року в Петербурзі розробили «Проект першої постійної Всеросійської виставки в м. Києві...» Важливим аргументом було те, що Київ є «місцем історичним і зробити його центром багатств і праці Росії є справою кожної чесної людини», що цей «Єрусалим землі російської» за місцеположенням посідає першість не лише серед усіх російських, а і європейських міст. «Його вражаюча краса робить саму

---

¹⁹² Прищеп О. П. Виставкова діяльність як засіб формування культурного довілля повітових міст та містечок правобережної України (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2015. — Вип. 24. — С. 200–204.

виставку одним із найприємніших місць для приїзду та душевного відпочинку». Утім, автори проєкту мали на меті суто утилітарні завдання: «Всеросійська постійна виставка в Києві над усе послужить справі **російщення краю** (виділення — *автор*), для чого уряд підготував цілу низку законодавчих заходів та значні грошові видатки»¹⁹³.

Своєрідною репетицією майбутньої величезної виставки 1913 року стала виставка 1897 року. Тоді було облаштовано чотири великих відділи — сільськогосподарський, промисловий, кустарно-промисловий і науковий, де розмістилося понад 20 громадських і 30 приватних тимчасових павільйонів. Комплекс будівель нагадував казкове містечко. Транспортний зв'язок нижньої території виставки з верхніми терасами забезпечував серпантинний шлях, яким курсували електротрамваї. Через 16 років досвід цієї виставки став у пригоді в організації всеросійської й, головне, постійної експозиції¹⁹⁴.

Всеросійська виставка 1913 року

Апогеєм довоєнної виставкової культури Києва стала виставка 1913 року. Вона мала гromіздку назву та величезний резонанс. Всеросійська фабрично-заводська, торгово-промислова, сільськогосподарська та науково-художня виставка в Києві стала беззаперечною подією року не лише для киян, а й для тисяч туристів, які її відвідали.

Доволі довго в організаційному комітеті сперечалися щодо місця проведення заходу. Врешті, 21 червня 1911 року Київська міська дума ухвалила постанову про виділення під проведення запланованого заходу простору навколо Черепанової гори зі збільшенням його шляхом залучення земель військово-інженерного відомства і Троїцької площі (нині — район Національного спортивного комплексу «Олімпійський»). Відкриття запланували на літо 1913 року, яке було пов'язане з відзначенням 300-ліття правління дому Романових.

Однак із часом організатори таки не вгадали: 29 травня 1913 року, в день урочистого відкриття Всеросійської фабрично-заводської, торго-

---

¹⁹³ Донік О. М. Київська Всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. : 36. наук. пр. / Голова редкол. О. П. Реєнт. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2016. — Вип. 25. — С. 50–69.

¹⁹⁴ Там само.

во-промислової, сільськогосподарської та науково-художньої виставки, пройшла величезна злива, а потім кілька тижнів була негода, що, очевидно, зіпсувало настрої організаторам і киянам. Проте згодом погода стабілізувалась, і Київ на чотири з половиною місяці фактично став головним містом Росії. Потік відвідувачів тільки наростав, і серед них були не лише найвищі посадовці, а й члени імператорської родини, сюди прибуло багато іноземців, київська тематика домінувала на шпальтах газет.

Важливо розуміти, яку роль відіграли місцеві підприємці та громадські діячі в організації виставки. Їхня проактивна позиція, помножена на бажання відзначитися, та потенційні іміджеві вигоди від участі у виставковому менеджменті насправді зробили подію можливою. Двадцять другого листопада 1911 року було утворено новий організаційний комітет. Вступ до нього передбачав письмове зобов'язання — допомогти власними коштами у вигляді паїв (не менше як 2 тис. рублів) у покритті можливого дефіциту. Його членами стали очільник Київської земської управи, гласний міської думи, інженер шляхів сполучення В. Я. Демченко; директор Південноросійського товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості, гласний Київської міської думи А. К. Ржепецький і відомий промисловець і фінансист Лев Бродський, а також голова Київського товариства водо-

Загальний вигляд Всеросійської виставки 1913 року.
З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

постачання й Київських міських залізниць Давид Марголін і, згодом, ще кілька осіб.

Виставка мала б бути принаймні самоокупною, тож крім внесків учасників виставки, субсидій урядових установ й інших надходжень прибутки мали надходити від передбачених плати за вхід, орендних зборів і відрахувань від торгівлі на території. Ціна на оренду місця була високою й могла сягати 50 руб. за квадратний метр. Однак вартість вхідного квитка для відвідувачів була прийнятною — плата за вхід становила 35 коп., щопонеділка — 25 коп., вечорами у вихідні та свята — 50 коп., для учнів і підлітків — 25 коп., дітей до 5 років пускали безкоштовно.

За цей квиток відвідувачі отримували доступ до низки способів витратити час і гроші. Оргкомітет подбав про те, аби відвідувачі не сумували: на виставці були ресторани, кав'ярні, театральні зали, атракціони, звіринець. Урочисті заходи, театральні постановки, феєрверки, ілюмінація, благодійні бали, дитячі свята й лотерейні розіграші стали визначальними подіями протягом кількох місяців роботи виставкового форуму в Києві.

Організаційний комітет київського виставкового форуму попрацював і над комунікаційною стратегією події. Ключова ідея полягала в тому, аби подати виставку як визначну подію в історії міста. Для цього застосували цілий арсенал засобів комунікації: великі виставкові площі, програмні буклети, плакати, листівки, спеціальний часопис — «Вестник Всероссийской фабрично-заводской, сельскохозяйственной, торгово-промышленной, научно-художественной выставки 1913 года в Киеве», що видавався із жовтня 1912 року. До початку виставки було видано два каталоги й вісім путівників.

Врешті, від виставки мали б виграти всі. Підприємці отримали б нові замовлення, громадськість — видовище та ствердження нового статусу Києва, який «отримає можливість широко задовольнити цілу низку культурних потреб населення, отримає майже в центрі міста розкішний парк і обзаведеться на майбутнє добре обладнаною виставковою територією. [...] Влаштування в Києві постійної виставкової території, єдиної в Росії, сприятиме тому, що місто стане місцем облаштування усіх виставок, принаймні усього Півдня Росії»¹⁹⁵.

---

¹⁹⁵ Донік О. М. Київська Всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. : 36. наук. пр. / Голова редкол. О. П. Реєнт. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2016. — Вип. 25. — С. 50–69.

Чимале значення надавалося також оформленню приміщень, архітектурному оздобленню споруд і павільйонів, іншим засобам символіки, до яких належали герби, емблеми, поштові марки, виставкові пам'ятники. Так, статуя Київської всеросійської виставки 1913 року, виготовлена з каменю, зображувала «алегоричну фігуру ангела з розпростертими крилами, який тримає в одній руці вінок і немовби покриває ним благу справу громадського служіння». На постаменті статуї містилися рельєфні зображення різних предметів промисловості, сільського господарства та ремісництва, що мали характеризувати захід.

Експозиція освітнього відділу Всеросійської виставки у Києві 1913 року активно поповнювалася найкращими письмовими роботами учнів, зразками рукоділля, малюнками тощо¹⁹⁶.

На виставці функціонували трамвай, фунікулер та ескалатор. «Виставковий комплекс 1913 р. став не лише штучним елементом міського розпланування, а саме певною моделлю архітектури Києва кінця XIX — початку XX ст. Цей комплекс може бути розцінений як поєднання у задалегідь створеному генеральному плані цілого ансамблю рис раціонального та романтичного в архітектурі Києва саме початку XX ст., що дуже точно відбиває суспільно-культурну та політичну значущість міста у системі великих міст Російської імперії в її матеріалізованому вигляді».

Сучасник зазначав: «Той, хто бачив місце виставки два-три роки тому, тепер не впізнавав його, і мимоволі був вражений тим, що можуть зробити людина і капітал. Занедбаний, брудний пустир ці два сучасні двигуни культури переродили»¹⁹⁷.

Від середини липня 1913 року працювало квартирне й довідкове бюро виставки. На той момент кількість відвідувачів сягнула кількох сотень тисяч. Майже одночасно в її напрямі запрацювала спеціальна лінія електричного трамвая.

---

¹⁹⁶ Прищеп О. П. Виставкова діяльність як засіб формування культурного довкілля повітових міст та містечок правобережної України (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2015. — Вип. 24. — С. 200–204.

¹⁹⁷ Донік О. М. Київська Всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. : Зб. наук. пр. / Голова редкол. О. П. Реєнт. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2016. — Вип. 25. — С. 50–69.

Безсумнівною родзинкою виставки стала Перша всеросійська олімпіада. До програми олімпіади ввійшли легка атлетика, п'яти- та десятиборство, крос-контрі (біг із природними перешкодами), боротьба, футбол, фехтування, перегони на велосипедах і мотоциклах, гімнастика, плавання, вітрильні та веслувальні змагання, стрільба, теніс, перегони, марафонський біг. Для її проведення було спеціально споруджено за територією виставки на Спортивному полі перший у місті стадіон на 5 тис. глядачів. Було також долучено яхт-клуб, міські іподроми, Сирецький військовий полігон. Тоді до Києва прибули понад 600 олімпійців з усієї імперії та 25 спортсменів, які перед цим брали участь у міжнародних змаганнях у Стокгольмі та Берліні. На футбольну частину олімпіади прибули команди з Санкт-Петербурга, Москви, Одеси та Харкова.

Двадцятого серпня 1913 року стадіон було заповнено вщерть. Глядачі прийшли на церемонію відкриття олімпіади — парад і церемоніальний марш учасників змагань, на молитву й символічне освячення спортивних майданчиків. Великий князь Дмитро Романов урочисто оголосив олімпіаду відкритою, а за чотири дні — закритою. Князь також вручав нагороди на майданчику Печерського іподрому.

Це вручення — чудовий кейс того, що немає спорту поза політикою. Чимало прізів мали імена членів імператорської родини, присутніх високих військових чинів і цивільних високопосадовців, зокрема, волинського губерньського предводителя дворянства графа П. О. Демидова, а також київського міського голови І. М. Дьякова, голови Київського олімпійського комітету О. К. Анохіна, голови комітету Всеросійської виставки О. М. Тишкевича й ін. Навряд кубок імені одного з десятків київських міських очільників — саме те, чого прагне спортсмен як визнання своїх заслуг.

Виставка працювала до 15 жовтня. За чотири з половиною місяці роботи тільки кількість її індивідуальних відвідувань становила близько мільйона, не враховуючи 172 тис. учасників організованих екскурсій і безплатної публіки (понад 1 тис. — іноземні екскурсанти).

Попри це, моментальних шалених прибутків виставка не принесла. Тільки перспективні — налагоджені контакти, домовленості, дивіденди від іміджевих інвестицій... Якби не світова війна, все це, звісно, дало б свій ефект. А так головною статтею доходів від проведеного форуму

крім плати за квитки став прибуток численних крамниць, ресторанів, атракціонів й інших розважальних об'єктів, що діяли на території виставки. До кінця 1913 року в них залишався дефіцит на суму понад 80 тис. рублів. Серед причин цього вказували, зокрема, на погану погоду перших тижнів роботи виставки, через що довелося витратити значні кошти на ремонтні роботи¹⁹⁸.

* * *

Простір дозвілля є тією сферою, де найчіткіше видно рух часу. І хоч вільного часу в переважній більшості населення було не так і багато, пропозиція яскраво його провести тільки зростала. Мистецтво та відпочинок ставали простором для комерції, побудови успішних бізнесів.

---

¹⁹⁸ Донік О. М. Київська Всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. : Зб. наук. пр. / Голова редкол. О. П. Реєнт. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2016. — Вип. 25. — С. 50–69.

КИЇВ ЯК ТУРИСТИЧНИЙ ЦЕНТР

На зламі XIX–XX ст. геть не дивиною в Києві були туристи. Місто було центром тяжіння для охочих розважитися, відпочити й подивитися на старовинні будівлі.

Туризмом вважається подорож в оздоровчих, пізнавальних цілях або з професійно-діловою метою, яка триває понад 24 год. Основною метою туристичної подорожі є відпочинок, пошук задоволень і нових знань. Уже в кінці 1850-х рр. явище шириться Російською імперією. Поява туризму як форми дозвілля була наслідком системних зрушень у способах пересування в просторі. Крім того, туризм став наслідком соціальних змін і розширення можливостей людей до самореалізації.

До XIX ст. подорожі з будь-якою метою (чи то комерційною, чи то загарбницькою чи іншою) не були доступними абсолютній більшості населення взагалі, а тим більше підданим російського імператора. Останні просто в більшості своїй не були особисто вільними. В другій половині XIX ст. відбулися зміни — з'явилась особиста свобода та розширилися можливості транспорту. До того ж жителі міст вже не були прив'язані до аграрного календаря й мали більше вільного часу, ніж селяни.

Історія подорожей і туризму тісно пов'язана з розвитком залізничного транспорту. Залізниці з'єднали промислові й адміністративні центри, дали поштовх зростанню соціальної мобільності. І хоч початково вони мали на меті сприяння промислового розвитку, з часом частка пасажирських перевезень зростає. І без цього туризм як галузь не зміг би відбутися.

Трохи з історії туризму

П'яте липня 1841 року британець Томас Кук для 570 учасників спілки «Друзів тверезості», яку він очолював, організував перший пекидж-тур-комплекс туристичних послуг. До пакета входила 20-мильна подорож залізницею з Лейстера до Лафборо, чай і сендвічі та задоволення від виступу духового оркестру. Все це коштувало 1 шилінг — для дорослих і 6 пенсів — для дітей. На думці в Томаса Кука було залучити нових прихильників до своєї спілки, показуючи, як можна раціонально

використати вільний час і чим замінити п'ятику. Проте комерційний успіх акції підштовхнув підприємців до організації подібних заходів і створення бюро подорожей.

У європейській туристичній практиці саме 1840-ві рр. стали годиною X. Тоді поєдналися два основних чинники — поява доступного транспорту й людей, які хотіли та могли ним скористатися для мандрівок. Надалі всі технічні винаходи, що слугували швидшому й комфортнішому пересуванню, відразу ж використовували в молодій туристичній галузі.

На розвиток туризму та його популяризацію в XIX ст. впливали інновації в друкарській справі та фотографії. Видавці реагували відповідно. Німецький книготорговець Карл Бедеккер спеціалізувався на випуску путівників із 1830-х рр., а з 1846 року почав видавати їх різними європейськими мовами. Структура путівників, виданих видавничим домом родини Бередкерів, була впізнаваною й такою вдалою, що її постійно копіювали інші автори та видавці. У першій частині була корисна практична інформація для туристів (локальна валюта, клімат, готелі, погода, потрібні документи тощо), у другій — варті відвідин місця (ціна того чи іншого місця оцінювалася зірочками), третя частина містила ілюстрації та мапи¹⁹⁹.

У 1854 році у Великій Британії з'явився перший довідник із готельного бізнесу, а через вісім років — перший каталог туристичних подорожей²⁰⁰. Закономірно, що почали пристосовуватись і готелі. Так, із 1870 року почала формуватися одна з перших готельних мереж Ritz.

Однак постає запитання: чому і як Київ став туристично привабливим містом? Адже однозначно це не було результатом чиїхось цілеспрямованих дій. Мусимо говорити про низку причин, кожна з яких важила більше для якоїсь конкретної соціальної групи.

---

¹⁹⁹ Диса К. Образ модерного міста у путівниках по Києву межі XIX–XX ст. // Живучи в модерному місті : Київ кінця XIX — середини XX століть. — 2016. — С. 85.

²⁰⁰ Лебедев І. К., Лебедева І. М. Вплив промислової революції на розвиток туризму в XIX — першій половині XX ст. // <http://history-pages.kpi.ua/blog/2017/02/27/%D1%96-%D0%BA-%D0%BB%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D1%94%D0%B2-%D1%96-%D0%BC-%D0%BB%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D1%94%D0%B2%D0%B0-%D0%B2%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%BB/>.

Передусім Київ був важливим центром релігійного життя імперії. Трохи нижче ми пояснимо чому, тут важливо, що релігійне значення міста приваблювало туристів — і то з наростанням темпів.

По-друге, Київ був осердям навчальних закладів регіону. Тут постійно проживала велика кількість студентів, учнів і викладачів. Серед них зростала зацікавленість локальною історією, природою, культурою та навіть розвитком промисловості. Подорожі з подібною метою оформилися у так званий «краєзнавчий туризм».

По-третє, Київ був потужним економічним центром на зламі XIX–XX століть. Тож можемо говорити ще й про діловий туризм²⁰¹.

Врешті, сам туризм став комерційно привабливим. Те, що на приїжджих можна заробити, кияни зрозуміли давно — в часи, коли наприкінці XVIII ст. в Києві з'явився Контрактовий ярмарок. За час його проведення ціни на житло в місті підвищувались у кілька разів. Стати власником готелю чи ресторану в Києві міг як підданий імперії, так й іноземець. Для цього потрібно було подати заяву (прошение) до Київської міської управи разом із довідкою (атестатом) від київського міського голови про те, що претендент «до суду не притягався», всі повинності сплачував вчасно²⁰².

Прочани

Київ був туристичним магнітом задовго до того, як це стало мейнстрімом. Щоправда, туризм був дещо специфічний — в основному релігійний. Мається на увазі паломництво²⁰³.

Київ посідав особливе місце у свідомості прочан. Значення Києва як центру православного паломництва посилилось із середини XV ст., коли внаслідок турецьких завоювань майже всі тодішні центри палом-

---

²⁰¹ Вишнеvsька Г. Еволюція сфери гостинності міста Києва другої половини XIX — початку XX століття в контексті розвитку українського туризму : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології; Київський національний університет культури і мистецтв. — Київ : [б. в.], 2008. — 19 с.

²⁰² Там само.

²⁰³ Паломництво є специфічною формою подорожей, які здійснюють віруючі до релігійних святинь. У більшості релігій паломництво відіграє традиційну місіонерську роль, сприяючи утвердженню релігійних істин у суспільстві. Виникнення цього поняття (від лат. Palma — пальма) пов'язують зі словом «палома» — пальмова гілка, з якою мешканці Єрусалиму зустрічали Ісуса Христа.

ництва християн опинилися на території Османської імперії. Тож потік паломників почав переорієнтовуватися на святині, що були в межах доступності. І Київ як місто, у якому східне слов'янство прийняло хрещення, став головним духовним і релігійним осередком паломництва.

Значення Києва ще більш зросло з XVIII ст., коли місто почало відігравати роль постачальника кадрів для церковних інституцій усїєї Російської імперії. Протягом першої половини XVIII ст. українцям належали ключові місця в церковній ієрархії. Все це сприяло зростанню значення Києва як центру православ'я, популяризації його святинь.

Ну і наявність одного з ключових пам'яток східного православ'я вабила паломників. Це була Києво-Печерська лавра — монастирський комплекс, заснований першим у Русі в середині XI ст., реципієнт меценатської допомоги та прочан із часів середньовіччя. В добу Російської імперії для тих, хто таки наважувався на подорож до Києва, це місто мало особливе значення. І це зрозуміло — більшість прочан приходили пішки, дорога була повна побутових незручностей, пригод, можливо навіть із легким кримінальним відтінком. За XIX ст. кількість паломників до Києва загалом і до Києво-Печерської лаври зокрема зростає — з 50–80 тис. у роки перед скасуванням кріпацтва до приблизно 250 тис. на межі XX ст. і майже до пів мільйона у 1908 р.²⁰⁴ Що змушувало всіх цих людей покидати домівку та вирушати в далеку не завжди комфортну подорож?

Одним із ключових мотивів була можливість поклонитися неймовірній кількості нетлінних чудотворних мощей. Більшість із них — понад 120 — зберігалися у двох підземних лабіринтах і келіях монастирських печер. Також існувало близько 30 мироточивих черепів переважно неідентифікованих святих у Введенській церкві монастиря, розташованій у ближніх печерах; 15 — у дальніх печерах; і 30 — у підземній Церкві Різдва Христового. І нині вважається, ніби мощі мають якусь особливу чудотворну чи цілющу силу. Можемо собі уявити, якою була ця сила віри в доіндустріальну та ранньоіндустріальну добу!

Популярність Києво-Печерської лаври як мети прочан мала кумулятивний ефект — що більше людей приходило на молитву, то ще більше вважало це гідним паломництва місцем. Серця паломників до

---

²⁰⁴ Воробець Х. Довга дорога до Києва: паломництво у XIX столітті // <http://uamoderna.com/md/vorobec-the-long-road-to-kyiv>.

Печерської лаври були «полны радостью, они получили безценную награду, их желания исполнены — перед ними величайшая святыни, о которых смиренные грешники смели мечтать только во сне!»²⁰⁵.

«Намолене місце» — це словосполучення, мабуть, найкраще характеризуює сенс привабливості лаври в уявленнях вірян. Тож немає нічого дивного, що абсолютна більшість із них вірила — їхній особистий порятунок залежить від подорожі до монастиря. Деякі з них навіть були переконані, що якщо людина померла в Києво-Печерській лаврі, хоч би й без покаяння, нібито неодмінно врятована буде. Ще Феофан Прокопович у своєму «Духовному регламенті» 1721 року (яким він реформував Російську Православну Церкву й заснував офіційну управу для ведення справ церковних) засуджував ці дивні та дикі забобони.

Були також і прозаїчні причини — пошук милості, зцілення, поради, порятунку... Лавра обіцяла допомогу та прихисток усім.

І ще прозаїчніша причина — Київ і лавра були просто по дорозі прочанам, які прямували до святих місць на Близькому Сході. Київ був важливим пунктом на цьому маршруті.

Більш глибинним мотивом для паломництва був образ Києва як російського Єрусалима чи навіть російського Афона, Сіона та Єрусалима — міста на горі — і все це в одному образі. На печерські пагорби дивилися як на «близькі до небозводу й зірок, що їх святий Василій називав „вічним небес цвітінням“, що підносить душу з видимого в невидиме». І навіть зелені київські ліси, як писав один паломник на початку ХХ ст., стояли «гордо простираючими в небо свої вершини стройними пирамид сильними тополями»²⁰⁶.

Ніде правди діти — для лаври потік паломників був потоком грошей теж. Відвідувачам пропонували масово друковані путівники, літографії, а згодом монастирські листівки, свічки, хрестики, флакони зі святою оливою й інші предмети. Кожна річ зі священного місця нагадувала паломникам про те, що вони причастилися до Божих благословень.

Отже, як свідчать путівники та травелоги ХІХ ст., паломники з усієї Російської імперії стікалися до Києва. Американська дослідниця історії Христина Воробець склала базу даних прочан, які цілеспрямовано

---

²⁰⁵ Воробець Х. Довга дорога до Києва: паломництво у ХІХ столітті // <http://uamoderna.com/md/vorobec-the-long-road-to-kyiv>.

²⁰⁶ Там само.

чи випадково наприкінці XIX ст. померли в лаврі — в лікарні для мирян. Регіональна розмаїтість вражає — серед померлих були вихідці з 60 різних губерній, областей та округів. Губернії, звідки походило найбільше прочан: Курська (7,2%), Орловська (6%), Київська (5,5%), Чернігівська (4,8%), Полтавська (4,5%), Воронежська (4,5%), Харківська (4,3%), Тамбовська (4,1%), Самарська (3,8%), Катеринославська (3%) і Тверська (3%), а також Вологодська, що не далеко відстала від Тверської зі своїми 2,8%. За соціальним походженням прочан селяни становили 65% паломників, померлих у лаврі, військові — 19%, міщани — 11%, а духовенства й знаті — відповідно по 3%²⁰⁷.

Туристична інфраструктура. Вокзал, таксі

На початку XX ст. київський залізничний вокзал щодня приймав і відряджав у зворотний рейс сім кур'єрських, поштових і товарно-пасажирських поїздів із вагонами першого, другого й третього класів.

За бажанням пасажира можна було замовити доставлення багажу на квартири й у готелі. Про умови виконання замовлення можна було

Вид на залізничний вокзал Києва.
З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

²⁰⁷ Воробець Х. Довга дорога до Києва: паломництво у XIX столітті // <http://uamoderna.com/md/vorobec-the-long-road-to-kyiv>.

дізнатися заздалегідь у провідників поїзда. За помірну ціну про багаж дбав хто-небудь зі спритної армії артильників.

На виході на перон пасажирів чекали тогочасні таксі — кінні екіпажі й готельні омнібуси, розфарбовані у фірмові кольори готелів і з водіями в різнобарвних формах. Найняти екіпаж було неважко, але недешево. Незважаючи на встановлену міською думою таксу, візники просили набагато більше — і ради на те міська влада не мала. Якщо проїзд від вокзалу до Хрещатика коштував за офіційним тарифом 40 коп. з людини й 20 коп. за кожне багажне місце, фактично платити доводилося не менш як 3 руб. за екіпаж. Дешевше, але й з меншими зручностями, пасажири добиралися до потрібного місця, змовившись із ломовиками (биндюжниками), на яких такса не поширювалася²⁰⁸.

На привокзальній площі люди в кашкетах із червоними кантами голосно вигукували назви найкращих готелів, обіцяючи потенційним пожитльцям безліч усіляких зручностей. Доволі часто обіцянки справджувалися. Роздобувши заможного клієнта на привокзальній площі, комісіонер супроводжував його до омнібуса, а носильник ніс речі. Послуги носильника сплачував готель, а клієнт за бажання міг «дати на чай».

Туристична інфраструктура. Готелі

Усі туристи потребують сякого-такого рівня комфорту під час поїздки. Навіть найаскетичніші прочани потребували місця, аби десь їсти, спати й лікуватися. Або — якщо вони вірили у цілющу силу місця смерті для порятунку душі — місця, аби померти.

Закономірно, що в місті почала формуватися мережа готелів, закладів громадського харчування та закладів, що надавали невідкладну медичну допомогу. Найдавнішим у цьому аспекті є Лаврський готель, який приймав паломників.

В XI ст. в Києві було засновано лаврську «странноприймальню». Вже в середині XIX ст. вона стала справжнім комплексом із приймання паломників, що отримав назву Лаврського готелю. Готель складався з одного 4-поверхового і трьох 2-поверхових корпусів, розташованих

---

²⁰⁸ Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні // http://tourlib.net/books_history/fedorchenko25.htm.

поза огорожею монастиря, в Гостинно-Лаврському провулку, що веде до печер. Там було 200 номерів і 20 загальних кімнат, якими можна було користуватися безоплатно протягом двох тижнів. Готель був здатний прийняти до 25 тис. прочан. Один корпус готелю було відведено під лікарню. Там окремо були жіноче й чоловіче відділення, по 40 ліжок у кожному, у якому за потреби безкоштовно надавали медичну допомогу.

Безкоштовним було й харчування для бідних прочан у їдальні лаври. Для інших категорій паломників ціни на страви були помірними. Страви коштували 20–25 коп. за порцію, окремо сплачувалося 5 коп. за самовар, поданий у номер. Видача обідів починалася о 12-й. Харчування паломників, що зупинялися в лаврі, забезпечувалося частково власним виробництвом, а цукор, сіль, солонина, риба, крупи, борошно, олія, вино купували в постачальників. Харчування було в основному пісним, але досить різноманітним: готували страви з овочів, картоплі, грибів, випікали хліб, пиріжки. Як напої подавали чай і квас²⁰⁹.

Лаврський готель (странноприймальниця), початок ХХ ст.
З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

²⁰⁹ Вишневська Г. Еволюція сфери гостинності міста Києва другої половини ХІХ — початку ХХ століття в контексті розвитку українського туризму : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології; Київський національний університет культури і мистецтв. — Київ : [б. в.], 2008. — 19 с.

Прочан приймали також готелі при Троїцькому монастирі, Китаєвській та Феофанівській пустинях.

Функціонування готелів при монастирях і в лаврі забезпечувалося в основному силами послушників і ченців. Суттєво допомагали благодійні пожертвування заможних вірян. Частина монастирів мала власні підсобні господарства, сільськогосподарська продукція яких потрапляла на стіл не лише монастирської братії, а й «странноприймальних» закладів.

Церковно-монастирські готелі відрізнялися не лише доступністю послуг для прочан, а й високим санітарно-гігієнічним рівнем, чистотою, охайністю. Втім, за життям прочан установлювався невсипний контроль. Наприклад, підтримувався чіткий розпорядок дня.

Вільнішими були порядки у світських готелях. Їх кількість стрімко зростала, адже так само стрімко зростав і попит. У 1880 році в Києві налічувалося 15 готелів, а на початку ХХ ст. їх було вже близько сотні. Тридцять років на зламі століть стали «золотою добою» київських готелів. Виділялися суперзіркові готелі, готелі другого класу, мебльовані кімнати. Їх зводили в основному на Хрещатику та прилеглих вулицях. Серед найпрестижніших були готель «Європейський», «Гранд-готель», Hotel de France, «Континенталь» й ін. Ці заклади були одними з перших, у яких впроваджували технічні новинки: електрику, телефони, гаряче водопостачання, опалення. Гості Києва могли зупинятись і у квартирах в прибуткових будинках²¹⁰.

Іншим популярним місцем був район поблизу вокзалу. Тут, на вулиці Безаківській (нині — вулиця Петлюри), в 1880–1890 рр. було чотири готелі та кілька десятків мебльованих кімнат. Не завжди приємну близькість залізничної станції компенсував Ботанічний сад.

На місці сучасного Головоштамту на початку ХХ ст. стояв «Гранд-Отель». Номер люкс тут коштував 30 руб. за добу. Цей готель теж мав власний транспорт на вокзалі, відмінний ресторан, телефон безпосередньо в номері та всі необхідні вигоди тих часів.

Напередодні Першої світової війни Київ поповнився ще одним першокласним готелем на 100 номерів — «Континенталь». Цільовою

---

²¹⁰ Вишневська Г. Еволюція сфери гостинності міста Києва другої половини ХІХ — початку ХХ століття в контексті розвитку українського туризму : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології; Київський національний університет культури і мистецтв. — Київ : [б. в.], 2008. — 19 с.

аудиторією цього готелю були надзвичайно багаті гості Києва. Номер тут коштував щонайменше 15 руб. за добу. Нині на місці розкішного готелю — оперна студія Національної музичної академії.

Набагато більше було готелів 2-го класу, розрахованих на приїжджих середнього достатку, яким не потрібні були ліфт чи червона ліврея швейцара, а достатньо було чистої постелі й сніданку. Втім, за якістю сервісу ці готелі не так сильно й поступалися лідерам ринку, тримали марку. За назвами київських го-

Готель «Національ»

Готель «Європа» у центрі Києва на Царській (нині — Європейській) площі. Цей готель був найстарішим у Києві. Тут був один із найкращих київських ресторанів. Готель не шкодував коштів на рекламу й оплату праці свого представника на вокзалі, який дбав про багаж і зручну карету, що доставляла постояльця з готелю до поїзда

телів можна було вивчати географію світу — «Відень», «Брістоль», «Австрія», «Сан-Ремо» й ін.²¹¹

Готельні сервіси початку ХХ ст., звісно, відрізнялися від сучасних, а втім, гостям не доводилося скаржитись. При великих готелях працювали магазини, цілий штат комісіонерів-посильних, які виконували різні дрібні доручення: доставляли листи й посилки, квіти, наймали візника, виконували невеликі покупки тощо. Утримували їх дві контори, що розташовувалися неподалік від великих готелів на Хрещатику: Мировича (Хрещатик, 39) і Шпигановича (Хрещатик, 42). Послуги посильних коштували від 10 до 50 коп. незалежно від відстані. З 21 години плата подвоювалася. Гості могли наймати посильних за згодою — по годинно, подобово й помісячно. Цікаво, що кур'єри мали навіть свою артіль, яка несла відповідальність за кожного «червонокашкетника», і, якщо виникала потреба, повертала замовнику витрати або виплачувала штраф у сумі не більшій як 100 руб.

На окремому шаблі стояли мебльовані кімнати — різновид тогочасних готелів. Їх було доволі багато на центральних вулицях міста, і часто вони не поступались у сервісі. Найбільшу популярність мали мебльовані кімнати «У Ільїнської» — на Володимирській вулиці, «У Іваницького» — на Золотоворітській, «У Діякова» — на Миколаївській площі (нині — площа І. Франка), «У Познякава» — на Золотоворітській площі. Номери й мебльовані кімнати, що розташовувалися далі від центральної частини міста (переважно на Подолі), коштували всього 30–40 коп. за добу. Довгострокова оренда кімнати «з самоваром і прислугою» обходилася квартиранту в 15–20 руб. на місяць, а на околицях і в передмісті плата становила всього 5 руб.²¹²

Туристична інфраструктура. Листівки та візуальні образи міста

Листівки, які могли придбати чи відіслати додому туристи, були окремим жанром фотографії. На теренах України перші поштові листівки з'явилися 1872 року й не були ілюстрованими. Один бік листівки

---

²¹¹ Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні // http://tourlib.net/books_history/fedorchenko25.htm.

²¹² Там само.

призначався для адреси й марки, а другий — для рукописного повідомлення.

Перші листівки із зображеннями Києва було випущено 1888 року, до 1000-літнього ювілею хрещення Русі. Проте наклад був обмеженим і попит задовольнити не міг.

У 1895 році друкарня Стефана Кульженка випустила комплект листівок із видами Києва. Це були монтажні з двох-трьох міських сюжетів, прикрашені художньою віньеткою. Згодом почали застосовувати техніку фоторепродукції, що підвищило документальність ілюстрацій.

Початок ХХ ст. — розквіт поштової листівки. Продавали їх в основному на вокзалах — аби пасажир під час зупинки поїзда міг відправити листівку додому. Цікавий аналог Instagram сторічної давнини.

З 1895-го по 1917 рік вийшло друком близько 5 тис. київських листівок, але серед них багато повторень. Часто трапляються змонтовані й домальовані види. Наприклад, на фотографії якоїсь вулиці домальовувався трамвай, а на знімку Дніпра з'являлися яхта чи пароплав.

Найплідніше працював київський фотограф Дмитро Тимофійович Марков, який видав також багато листівок під загальною назвою «Типи й види України». Його ательє в останні роки розміщувалося на Хрещатику в будинку № 41. Великий наклад листівок видавали київські видавці А. Ріхтер, К. Дітріх, Ч. Ящевський, С. Климович, Гудшон і Губчевський, Ф. Чернуха, видавництва «Хромосвіт» і «Розсвіт», хромолітографія Києво-Печерської лаври й ін. Велику серію листівок на теми української історії, архітектури й мистецтва з видами Києва видали спільно київське товариство «Друкар» і коломийське видавництво «Галицька накладня».

Родзинкою старих листівок є розмаїтість сюжетів. Тут і загальні види Києва, і впізнавані архітектурні й історичні пам'ятки, і далекі закутки передмість, і навіть Лук'янівська тюрма. Не лише нерухомі об'єкти були на листівках, а й події міського життя, такі як урочисті відкриття пам'ятників, паради, повені на Дніпрі²¹³.

---

²¹³ Ковалинський В. Старые открытки с видами Киева // <http://photohistory.kiev.ua/articles.php?a=1-3>.

Кінець XIX ст. — 1920-ті рр. вважають «золотою добою» поштової листівки. Їх друкують десятками мільйонів примірників, тож закономірно, що їх збереглися цілі колекції. Це вдячний матеріал як для дослідників, так і для колекціонерів²¹⁴.

Туристична інфраструктура. Путівники

Мірою того, як здешевлювалося книгодрукування, путівник стає невіддільною частиною туристичної подорожі, а турист є основним його споживачем. Путівників по Києву на початок XX ст. налічувалося вже кілька десятків. Здебільшого вони були написані за одним зразком: на початку — нарис історії міста, а далі — перехід від розповіді про одну пам'ятку до розповіді про іншу; зазвичай відправним пунктом таких розповідей є або Старе місто, або Києво-Печерська лавра.

Опис лаври був відправним пунктом опису міста в путівниках для прочан — зважаючи на їхню кількість, закономірно що з часом з'явилися спеціалізовані путівники. Абсолютним лідером серед перевидань був «Указатель святынь и священных достопримечательностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для паломников, посещающих святыя места киевские». Цей путівник уперше видано друкарнею Києво-Печерської лаври у 1850 році, регулярно перевидавався до 1898-го (загалом 10 перевидань).

Найближчим переслідувачем «Указателя святынь...» був «Путеводитель по Киеву» В. Д. Бублика. Він був практичнішим, орієнтований не тільки на паломників і від 1888 до 1906 року витримав сім перевидань. Путівник був популярним не лише завдяки релевантній інформації, цінним практичним порадам і світлинам із видами міста, а й зручному формату pocket-book. На початку путівника Бублика міститься корисна інформація для відвідувачів: час прибуття потягів, пароплавів і диліжансів до Києва; рекомендації щодо якості готелів і мебльованих кімнат, ресторанів, кондитерських і пивниць; згадки про телеграф, адресний стіл; інструкції щодо користування трамваєм (із зазначенням цін за проїзд); перелік у місті розваг тощо. Основну

---

²¹⁴ Каталог однієї з виставок 2018 року доступний тут: https://archives.gov.ua/Publicat/kyiv_m_2018.pdf.

частину путівника Бублика становить опис київських пам'яток, які розміщені за умовною ієрархією. Першими ідуть «святині і старожитності» (і тут теж є своя ієрархія — найпершою святинєю названо Києво-Печерську лавру), далі — казенні й громадські будівлі, сади, мости і, нарешті, околиці. Останні сторінки книги відведено під корисні для туриста адреси.

Серед інших путівників варто пригадати також *Kijów i jego pamiątki* Вацлава Чеховського, «Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву» С. Богуславського тощо. Кожен автор намагається представити Київ в тому чи іншому ракурсі, важливому для цільової аудиторії. Наприклад, автор путівника польською мовою Вацлав Чеховський вставляє постійні звернення до польських тем, пов'язаних із життям міста. Історія польської громади в Києві відверто захоплює автора, відволікаючи від описання маршрутів. Розлога мандрівка віртуальним католицьким Подолом є найяскравішим прикладом звернення автора до польської тематики. Важливою дійовою особою в путівнику є польська громада міста. Не просто так історії об'єктів представлено через історії осіб на всіх етапах розповіді: від часів походу Болеслава Хороброго, через діяльність католицьких біскупів XV–XVIII ст. і до університетських професорів, літераторів і підприємців XIX ст.²¹⁵

Іншою важливою темою цього й інших путівників є образ Києва як модерного міста. Чи не на першому за значенням місці для визнання міста модерним є розвиток освітніх і наукових закладів. Далі Чеховський переходить до огляду київських бібліотек, читалень і друкарень. Потім автор робить огляд культурного життя Києва, згадуючи про театри й літні майданчики для вистав, а також клуби, де проводяться культурні заходи, і лекційну залу для народної просвіти. Проте найбільше уваги та захоплення автора викликають ті ознаки модернізації, що демонструють поступ технічного прогресу й індустріалізації: вуличне освітлення, водогін, каналізація, електричний трамвай. Не даремно після такого вступу перший маршрут, яким Чеховський пропонує своїм читачам вирушити новим містом, — уздовж Хрещатика

---

²¹⁵ Диса К. Л. Путівник Вацлава Чеховського «*Kijów i Jego Pamiątki*» як приклад представлення польських місць пам'яті у Києві // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2014. — Т. 156. — С. 23–32.

з яскравими ліхтарями, трамвайними коліями, сучасними будівлями й модними крамницями.²¹⁶

Слід сказати, що хоч на початку розділу ми говорили про три різновиди туризму, в путівниках домінував релігійний наратив. Тобто ключовими принадами Києва вважались об'єкти саме православної спадщини. Хоча кількість місць, вартих відвідання, на початку ХХ ст. зростає (додаються музеї, зоологічний сад тощо). Таке сприйняття знаходило відображення не тільки у путівниках, а й у художній літературі та наукових дослідженнях. Київський текст ХІХ ст. свідомо творить образ міста на основі двох засадничих ідеологем: «Київ — мати міст руських» і «Київ — Єрусалим землі руської». Для більшості авторів того періоду Київ був «...естетичним об'єктом, незмінним у своїй суті: суть ця — прекрасна й сповнена слави старовина»; «через усю літературу ХІХ ст. проходить... пейзаж Києва, на якому найяскравіше виділяються золоті церковні куполи...»²¹⁷

«Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву» С. Богуславського також має на меті показати Київ як сучасне прогресивне місто, але аж ніяк не релігійного центру. Автора приваблює нова забудова Києва, а от традиційним святиням відведено другорядну роль.

Авторами більшості путівників того часу були кияни, які щиро цікавилися історією свого рідного міста, пишалися Києвом і вважали за честь зберігати й пропагувати його культуру: «Киев не может состязаться в древности с Афинами, ни в огромности с Пекином; в нем антикварий не найдет развалин Пальмира, и путешественник не увидит пирамид Египта, изумляющих своею огромностью. Он не был повелителем света, как Рим, не был законодателем ветреной моды, как Париж, но, несмотря на все это, Киев есть священное достояние Русских! Это есть место, откуда христианская религия распростерла благосклонные лучи по всему небосклону Русскому. Это есть колыбель просвещения для потомков Славян, служившая и вторыми Афинами для нас. Кратко, Киев, знаменитый величием и несчастиями, есть краса

---

²¹⁶ Диса К. Л. Путівник Вацлава Чеховського «Kijów i Jego Pamiątki» як приклад представлення польських місць пам'яті у Києві // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2014. — Т. 156. — С. 23–32.

²¹⁷ Сарапіна Є. Формування міського уявного: київські міфологеми зламу сторіч // Живучи в модерному місті. — К., 2016. — С. 65.

в истории нашего отечества, есть лучший брильянт в короне наших государей!» — писав Микола Закревський²¹⁸.

На зламі XIX–XX ст. обрах Києва в путівниках переживав суттєві зміни. Тепер це не тільки і не так центр паломництва, а модерне місто, де є залізниця, каналізація, світлі вулиці та гаряча вода. Старовинні святині мають уже задовольнятися другорядними ролями. Натомість автори путівників (С. Богуславський, наприклад) захоплюються новою забудовою, рівнем освітленості вулиць і каналізацією. А подивитися радять хмарочос Лева Гінзбурга: «З балконів верхніх поверхів цього „хмарочоса“ відкривається широкий вид на Старе місто з його найдавнішими в Росії церквами; звідси також оглядати в ясну погоду практично усе місто „з висоти пташиного польоту“»²¹⁹.

* * *

Злам XIX–XX ст. — час коли Київ ставав видимо багатозаровим містом. І туристи, й туристичні путівники виявилися хроністами цього процесу. Комусь з авторів путівників це подобалося, комусь — не дуже, але фактів це не змінювало. Міф про Київ як «Єрусалим землі руської», простір церков і православних святинь руйнується. Вир світського життя, постійні будівництва різко контрастують із ніби завмерлим простором старовинних святинь. Один із путівників, виданих у 1912 році, авторства пані Зінаїди Шамуріної яскраво підтверджує цей дисонанс: «...їдеш охайними „європейськими“ вулицями з трамваями, автомобілями та вишуканими дамами і відчуваєш легке розчарування — де ж давній Київ?» Адже для неї це місто має цілком визначений образ: «центр народного паломництва, земля обітована, „святі місця“, перші після Єрусалима». Ну і про багатозаровість Києва початку XX ст. цілком прозоро: «під нашаруванням пізніших епох побачити раптом сліди давнього міста — в архітектурній деталі, в потьмянівшій фресці з сухим

---

²¹⁸ Осьмак В. А. Путівники XIX — початку XX ст. як складова київського тексту (до постановки проблеми) / В. А. Осьмак // Наук. зап. НАУКМА. Сер. Теорія та історія культури. — 2009. — Т. 88. — С. 28–31.

²¹⁹ Сарапіна Є. Формування міського уявного: київські міфологеми зламу сторіч // Живучи в модерному місті. — К., 2016. — С. 65.

візантійським ликом, в рештках мозаїки». Для авторки усе з церковної архітектури, що було побудоване в Києві після припинення існування Київської Русі, — явно невдале. Адже це «нові, чужі російському духу, форми церковного зодчества»²²⁰.

Однак Київ розвивався за власними законами. Реальність міста аж ніяк не відповідала його сприйняттю як естетичного об'єкта, незмінного ані зовнішньо, ані внутрішньо, джерела сивої славної давнини. Київ сам по собі був суб'єктом, історія це переконливо довела.

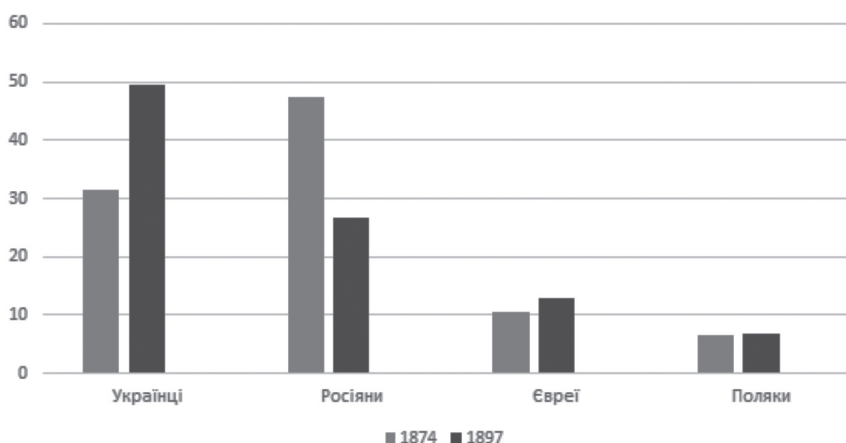
²²⁰ Сарапіна Є. Формування міського уявного: київські міфологеми зламу сторіч // Живучи в модерному місті. — К., 2016. — С. 69–70.

ЕТНІЧНЕ РОЗМАЇТТЯ КИЄВА. РЕСУРС ЗРОСТАННЯ ЧИ КОНФЛІКТ?

Неодноразово в літературі наголошували на тому, що саме іммігрантам деякі міста завдячують своїм зростанням і навіть формуванням галузевої спеціалізації²²¹. І Київ у цьому аспекті доволі показовий, адже саме завдяки приїжджим формувалися такі знакові образи міста, як, наприклад, той самий завод Гретера і Криванека чи Хоральна синагога Бродського.

Доволі часто серед приїжджих іноетнічного походження були ті, хто згодом ставав підприємцем. Підприємці-іммігранти зрідка привозили із собою значні суми, що могли б стати інвестиціями. Зазвичай справу починали з нуля, вже на новому місці накопичуючи кошти, що згодом реінвестували. Проте важливішим за гроші був імпорт «людського капіталу» — підприємницького духу, технологій, знань і психології²²².

Етнічний склад населення Києва в динаміці²²³

²²¹ Наприклад, про це писав Дмитро Багалій. Багалей Д. Колонизация Новоросийского края и первые шаги его по пути культуры. — Киев, 1889. — С. 110.

²²² Бовыкин В. Французские банки в России. — С. 17.

²²³ Слід пам'ятати, що в переписі 1897 року не було графі «національність». Тому етнічна приналежність розраховується зазвичай на основі даних про рідну мову та релігійну приналежність. Правдивість таких екстраполяцій може критикуватись, але на це нема ради.

Київ був на стадії накопичення того, що Блер Рубл назвав «капіталом розмаїтості» на початку XXI ст. Найбільшими етнічними групами в населенні Києва були: українці (43,59%), росіяни (26,7%), євреї (12,87%). Іноетнічні ж мігранти ставали джерелом формування нових соціальних груп індустріального суспільства, нової міської культури. Однак в імперських містах — і Київ серед них — на зламі XIX–XX ст. виникли проблеми з толерантністю. «Прагматичний плюралізм» поступився місцем нетерпимості, позбавляючи сенсу відповідні стратегії виживання та розвитку.

Однак був й інший вимір етнічної ситуації в Києві — російська імперська політика. На початок XX ст. урядова колоніальна політика перетворила Київ на російське місто в оточенні українського села²²⁴.

Євреї

Київ був одним із найбажаніших місць для проживання цієї етнічної групи. А оскільки мігрували найактивніші, то євреї становили значну частину економічно активного населення самого Києва, а також потужний елемент підприємницької еліти міста. Спільною характеристикою більшості мігрантів єврейського походження була їх активна економічна позиція. Це були купці та промисловці, цукрозаводчики, маклери й різноманітні агенти, і просто робітники, службовці й бухгалтери (які хоч і не творили підприємницький світ безпосередньо, але були важливим його складником), і навіть розорені ремісники.

У середині 1890-х рр. частка євреїв серед купців першої гільдії сягала 85%. І зрозуміти цю цифру просто — адже євреям не дозволялося проживати за межею осілости, куди Київ не входив. Єдина умова, що робила становище єврея в Києві легальним, — це приналежність до купецької верстви. Відтак, навіть коли для підприємництва вже не було обов'язково бути купцем, євреї й далі поповнювали лави цієї соціальної групи та бюджет, сплачуючи гільдійські збори.

Євреям належала кількісно невелика частина підприємств, значення їх для економіки Києва важко переоцінити. Єврейські підприємства приносили до 45% річних прибутків, а оборот закладів єврейських

---

²²⁴ Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX — на початку XX ст. // <http://history.org.ua/JournALL/journal/2009/5/6.pdf>.

власників у середньому був у 3,5 раза більший за заклади, що належали не євреям. Наприклад, євреї володіли абсолютною більшістю закладів тютюнової промисловості й цукрового виробництва.

Утім, економічний потенціал єврейської спільноти не завжди конвертувався в політичний і громадський. Євреї постійно скаржилися до Міністерства внутрішніх справ і Сенату на відмову надавати дозвіл на побудову синагог і закриття каплиць. Наприклад, протягом двадцяти років, у 1889–1910 рр., євреї сперечалися з Київським губернським правлінням щодо заборони відкрити в центральній частині міста єврейську каплицю та хедери — молитовні школи. Причиною відмови було те, що в центральній частині Києва євреям за винятком купців першої гільдії заборонялося проживати²²⁵.

Єврейська громада Києва (та й інших українських міст) була згуртованою та самоорганізованою, хоча й не позбавленою внутрішніх чвар, суперечок і конфліктів. Єврейська спільнота мала своїх формальних і неформальних лідерів. До останніх належали вочевидь Лазар і Лев Бродські, а також Давид Марголін. Останній напевно заслужив це звання, хоча й був багато в чому контроверсійною фігурою київського життя. Як писали тогочасні журналісти, «Марголіна обожнювали, Марголіна ненавиділи, Марголіна боялись».

У роки революційних потрясінь (1905–1907), коли реальним здавався шанс змінити дуже жорсткі правила щодо євреїв, він подав на розгляд властей Києва та губернії кілька записок, у яких аргументував потребу надання єврейському населенню таких самих прав, що мали православні. Він також брав участь у розслідуванні обставин жовтневого 1905 року єврейського погрому в Києві. Крім того, Марголін активно працював у Товаристві для наукових єврейських видань, зусиллями якого було здійснено масштабний проєкт із підготовки та друку багатотомної «Єврейской енциклопедии». На Подолі коштом Марголіна було збудовано чотирикласне училище (Талмуд-Тора), розраховане на 420 учнів, і синагогу для ремісників. Будівлю школи споруджували й облаштовували протягом року — в 1910–1911 рр. А служить вона

---

²²⁵ Казьмирчук М. Караїмські та єврейські громади Київської губернії (кінець XIX — початок XX ст.) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : «Історичні науки». — 2012. — Вип. 17. — С. 90–98.

місту й досі — нині корпус по вулиці Константинівській, 37 належить київській середній загальноосвітній школі № 10.

Київські благодійні єврейські організації утримували на пожертвування безкоштовні лікарні, амбулаторії, хірургічну лікарню, санаторій для хворих на туберкульоз і санаторій для хворих дітей, допомагали бідним породіллям і хворим вдома, роздавали паливо на зиму й безплатні обіди, допомагали тим, хто вже не міг працювати через хворобу чи вік, утримували школу для безпритульних дітей, влаштовували дешеві їдальні, надавали підтримку постраждалим від погромів, видавали безвідсоткові позики, а також гроші нужденним — для приготування суботньої трапези.

У євреїв були штучно звужені можливості для отримання освіти. Так, була квота у 5% на вступ євреїв до вищих навчальних закладів. Університети й інститути влада поставила в такі умови, коли складно було обстоювати права упослідженої етнічної спільноти. Наприклад, керівництву Київського комерційного інституту довелося піти на непростий компроміс. Унаслідок зрівняння в правах із державними вишами довелося піти на зменшення відсотка євреїв серед студентів до потрібних 5%. А от до цього (1912) вони становили понад 50% студентів стаціонару. Небагато вишів наважувалися протистояти усталеним антиєврейським практикам. КПІ — один із них, імовірно, на знак вдячності тим з євреїв, хто долучився до його заснування.

Загалом, описуючи становище євреїв у підросійській Україні та Києві пізньоімперської доби, доречно буде вживати словосполучення «державний антисемітизм». Катерина II сформулювала, що це були іновірці, їм завжди треба нагадувати, що вони винні. Євреї мали миритись з обмеженнями базових прав — на свободу пересування, вибір місця проживання, вибір професії та права на працю взагалі (діяли обмеження в сільськогосподарській праці та заборона на певні професії), доступ до освіти (відсоткова норма), не кажучи вже про право на рідну мову (існувала заборона публічного використання ідишу й івриту). Будь-які обмеження знімали, якщо євреї відмовлялися від юдаїзму й ставали вихрестами. Навіть на ті часи подібне вважалося дикунством у Європі. Компанію в державному антисемітизмі Російській імперії складала Румунія. В часи останнього

російського імператора Миколи II антисемітизм був державною політикою. Ба більше, чорносотенні організації отримували фінансування з державного бюджету.

Апофеозом політики державного антисемітизму став судовий процес у справі Бейліса, звинуваченого в ритуальному вбивстві. І Київ став тими декораціями, де вкотре розгорталася битва між здоровим глуздом й упередженнями та дикістю. Справа Бейліса також показала можливості співпраці між українцями та євреями.

Справа Бейліса

Один із найвідоміших київських судових процесів тривав у Києві восени 1913 року. Київського міщанина юдейського сповідання Менахема Менделя Бейліса звинувачували у вбивстві Андрія Ющинського. Тринадцятирічний учень Києво-Софійського духовного училища зник 12 березня 1911 року. Батьки спершу вирішили, що хлопець залишився на ніч у тітки. Та наступного ранку вдарили на сполох, повідомили про зникнення в поліцію й дали оголошення в газету «Киевская мысль». За вісім днів знайшли тіло дитини в печері поблизу цегельного заводу Зайцева, де саме й працював майбутній обвинувачений. На тілі було 47 ножових ран, зокрема 13 — на скроні й тім'ячку, через які хлопчик зійшов кров'ю та помер.

Характер ушкоджень, а також факт того, що вбивство сталося напередодні Песаху, дав підстави громадськості говорити про ритуальний характер убивства. Основою обвинувачення був «кривавий наклеп» у формулюванні запрошеного прокуратурою католицького священника Лустіна Пранайтіса. Він стверджував, що у юдаїзмі існує так званий «догмат крові» — вимога вбивати християн через ненависть євреїв до християн і офіруваннями, що наближають прихід Месії. Залучений до слідства експерт, відомий київський психіатр І. Сікорський, погодився дати відповідь на запитання прокуратури: чи можливо на підставі аналізу тіла вбитого визначити національність убивці. Сікорський заявив, що вбивцями хлопчика є євреї²²⁶.

---

²²⁶ До 100-річчя «Справи Менахема Менделя Бейліса». (23 вересня — 28 жовтня 1913). Матеріали. Дослідження // <http://nbuv.gov.ua/node/1002>.

Бейліс був обраний випадковою жертвою на підставі того, що сварився на хлопчаків, які гралися з устаткуванням заводу на його території. Чоловіка було заарештовано 21 липня 1911 року, і провів він два роки за ґратами в очікуванні суду.

Справа Бейліса стала доброю ілюстрацією того, як можна бути цивілізованою людиною у вирі абсурдних, нелогічних, дикунських подій. Громадські діячі не лише Києва, а й усієї імперії активізувалися зі спільною метою — довести абсурдність звинувачень. Менделя Бейліса захищали українські православні священники (наприклад, Глаголев, і приклад батька надихнув його сина рятувати євреїв із Бабиного Яру), єврейські адвокати (наприклад, Арнольд Марголін), українські письменники (наприклад, Володимир Короленко). Було створено громадський комітет на чолі з бароном Гінзбургом, Левом і Лазарем Бродськими, юристом Генріхом Сліозбергом й адвокатом Арнольдом Марголіним.

А звинувачення справді на вигляд були неправдоподібними. Менахем Мендель Бейліс народився в набожній єврейській родині. На момент трагедії він мав 39 років, чотирьох дітей, статус відставного солдата й роботу прикажчика на цегельному заводі свого співплемінника Йони Зайцева. Він був хасидом і жив радше сімейними цінностями, мало переймаючись київською антисемітською аджендою. Живучи в Києві, Бейліс не був у тому контексті²²⁷.

Є у цій історії і свій «чесний поліцейський» — Микола Красовський. Його залучили від імені київського губернатора як незалежного професіонала, наділили особливими повноваженнями. Він установив справжніх вбивць Андрія Ющинського: професійних злодіїв Рудзинського, Сингаєвського й Латишева, а також скупницю краденого Чеберяк. Детективу стало відомо, що хлопець товаришував із сином очільниці київських грабіжників Віри Чеберяк. Хлопчаки посварилися, і Андрій погрожував викрити злодійкувату матусю приятеля. Син пожалівся, і тим невільно вирішив долю кількох людей. Віра Чеберяк і її «колеги» вбили Андрія Ющинського через страх бути викритими. Причому скоїли це в такий спосіб, щоб усе нагадувало ритуальне вбивство.

---

²²⁷ Спільна історія євреїв та українців у складі двох імперій // <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/spilna-istoriya-yevreyiv-ta-ukrayinciv-u-skladi-dvoh-imperiy>.

Тіло ж перенесли на територію цегельного заводу єврейського купця Зайцева²²⁸.

На вимогу Миколи Красовського Віру Чеберяк заарештували, але відразу ж випустили ніби то «за відсутністю доказів». Утім, організаторам справи Бейліса (а серед них був міністр юстиції і водночас генеральний прокурор І. Щєгловітов) була потрібна не правда, а за судження єврея. Тож Красовського спершу відсторонили від ведення справи, а в новорічний день 31 грудня 1911 року взагалі звільнили з поліції. Проти детектива почали порушувати справи, переслідувати через його принципову позицію. Проте закінчилось це нічим.

Власне суд тривав у вересні-жовтні 1913 року. До групи присяжних увійшли українці та росіяни. Вони мали відповісти на два запитання: чи було це ритуальним вбивством та чи був Бейліс винний у його скоєнні. Двадцять восьмого жовтня 1913 року відбулося фінальне у справі судове засідання. За результатами слідства й виступами сторін на суді присяжні визнали факт ритуального вбивства. Що ж до вини Менделя Бейліса голоси присяжних розділилися порівну — шість на шість, тому Бейліса було виправдано. Зал зустрів це вимушене рішення суду овацією. Невинуватий чоловік після двох із половиною років у Лук'янівській в'язниці, які коштували йому та його родині нервів і здоров'я, вийшов на волю. Після процесу він емігрував до Палестини, а звідти — 1920 року до США, де й помер у 1934 році. У 1926 році в Нью-Йорку вийшли мемуари Бейліса «Історія моїх страждань»²²⁹.

Німці

У XIX ст. у Києві було близько 4,5 тис. осіб, які вважали німецьку мову рідною. На той час це становило 1,8% всіх киян. Німці посідали п'яту позицію за кількістю населення після росіян, українців, євреїв і поляків. До 1914 року німецька община кількісно зросла вдвічі — напередодні світової війни німців у Києві було 11 тис.

---

²²⁸ Скрипник О. Микола Красовський: від справи Бейліса до розвідки УНР // <https://www.istpravda.com.ua/articles/5aa7c491382d4/>.

²²⁹ Там само.

Німці-кияни відрізнялися високою питомою вагою самодіяльного населення — 61,6%. За галузями економічно активні німці розподілялися так: сільське господарство — 1,5%, видобувна промисловість — 0,04, обробна промисловість — 22,8, банки й торгівля — 8,2, послуги — 4,6, прислуга — 15,6, вільні професії — 12,8, рантьє — 10,4, адміністрація — 0,8, військова служба — 18, церква — 0,5, інші сфери — 4,9%²³⁰.

Інтеграція німців у російське середовище була нескладною. Наприклад, відсоток тих німецьких підприємців, які зберігали німецьке підданство, був значно меншим (30% станом на 1880-ті рр.), ніж, наприклад, британських (до 90% станом на 1897-й)²³¹. Вихідці з німецьких підприємницьких родин частіше вели диверсифікований бізнес, який поєднував і торгівлю, і промисловість, і, можливо, інші сфери (57% станом на 1897-й). Далі за показниками йшла промисловість (28%), рантьєрство (12%), вільні професії (9%)²³².

Німці, що іммігрували до імперії до 1871 року, не могли розраховувати на суттєву допомогу з боку батьківщини, і їх паспорт не мав особливої поваги. Після утворення Германської імперії все відчутнішим ставав тиск, що створювала німецька економіка на європейських ринках. Російська імперія закономірно розглядала це як загрозу власним експортним позиціям, тим більш нервово сприймався економічний успіх німців усередині Росії. Хоча насправді німці не вельми охоче йшли на підтримку інтересів своєї першої Батьківщини, розуміючи небезпеку втратити перспективи. А проте така лояльність їх не врятувала під час Першої світової війни.

Німецьке працелюбство, організованість, раціональність й ощадливість викликало в оточення незмінну повагу, проте симпатію — набагато рідше. В 1916 році британський підприємець МакКінзі описував причини комерційних успіхів німецьких підприємців: «На відміну від англійців, німці володіють або специфічним

---

²³⁰ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 16: Киевская губерния. — СПб : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. — 287 с.

²³¹ Там само.

²³² Сартор В. Немецкие предприниматели Санкт-Петербурга: семья и этноконфессиональная структура 1815–1914 гг.: этническая и религиозная среда // Экономическая история. — 2010. — С. 75.

талантом, або систематичним, корпоративним відчуттям підприємництва плюс ретельно підготовленою організацією дрібних деталей. Таким чином, вони мають велику перевагу над людиною, яка довіряє виключно індивідуальним здібностям... Коли вони прибувають на місце, вони тут же добувають корисну інформацію, консультуючись із гарно поінформованим керівництвом консульств та співвітчизниками, які тут живуть. Вони розглядаються як партнери, а не конкуренти... Нові приїжджі, які раніше мали обмежені можливості, часто знаходили місця у „своїх” та отримували додаткові знання в контексті місцевих умов... Насправді німецького капіталу під німецьким прапором в Росії не так і багато, але його можна знайти всюди у вигляді інвестицій в російські підприємства. Ця обставина дозволила німцям обійти англійців в Росії... На відміну від британської системи, вони імпортують свій капітал не безособово, а з представниками та агентами, щільна мережа яких охоплює всю країну та максимально служить німецьким національним інтересам... Екстраординарний німецький контроль ринку — та особливість, на яку не може не звернути увагу подорожній...»²³³ Окрім того, німецькі фірми відрізнялися геть іншим рівнем організації, якості товарів й обслуговування. Німці краще знали потреби клієнтів на місцях.

Кейсом успішного німецького підприємництва в Києві може бути родина Шульців. Карл Шульц і члени його родини, оселившись у Києві на зламі 1860–1870-х рр., були власниками пивоварного заводу, а також акцій кількох київських підприємств.

Засновник династії, прусський підданий Йоганн Генріх Шульц, прибув до Києва у 1860-х рр. і розпочав свою справу — придбав пивоварню. У 1881 році Шульц помер, залишивши свою родину з надзвичайно продуктивним пивоварним заводом і нерухомістю загальною вартістю 35 тис. рублів. Старший син Карл успадкував пивоварню у 1886 році та модернізував її. У 1901-му броварня отримала статус постачальника Імператорського двору, а в 1907-му — нагороди на міжнародних виставках у Москві та Санкт-Петербурзі²³⁴.

---

²³³ Сартор В. Немецкие предприниматели Санкт-Петербурга... С. 85.

²³⁴ Олейник В. Вольному — воля, пьяному — рай // http://zn.ua/columnists/volnomu-volya-pyanomu-ray-124372_.html.

У 1913 році пивоварня була оснащена прогресивними для того часу технологічними рішеннями — двома паровими двигунами й електропроводкою. У 1913 році броварня давала роботу близько 50 працівникам.

Карл Шульц був членом консультативної або управлінської ради кількох київських акціонерних товариств. Отже, він став знаним і поважним підприємцем у місті. Він і його родина дотримувалися заведених у Києві стандартів доброчинності. Наприклад, 16 березня 1897 року в будинку Шульца урочисто в присутності майже всього міста та губернського начальства було відкрито першу чайну для бідних. Там, поряд із дешевим чаєм, відвідувачі безкоштовно користувалися послугами читального залу. До 1911 року родина Шульців була достатньо укорінена в Києві, щоб просити російське громадянство, але їх запит було відхилено. На жаль, ми не маємо уявлення про причини такого рішення. Можливо, родину підозрювали в підтриманні шпигунських зв'язків із Німеччиною.

Однак неприємності для пивоварні почалися ще раніше — 19 липня 1914 року російський уряд ухвалив рішення про введення «сухого закону». Всі спиртзаводи було закрито, склади з алкоголем — опечатано. Покарання було суворим — 5 років за ґратами та позбавлення цивільних прав на рік.

Велика війна внесла не дуже приємні корективи. Імперія загалом і кияни зокрема не були в змозі оцінити важливість німецької громади. Війна викликала хвилю ненависті в громадян і влади до всього німецького й австрійсько-угорського. Їм було наказано якнайшвидше покинути Київ, а їх майно, як правило, підлягало секвеструванню, конфіскації. Пивоварня Шульца не стала винятком.

Ми не змогли встановити точну дату виселення родини Шульців із Києва. Це, мабуть, літо 1915 року. Принаймні ми маємо телеграму, датовану 11 серпня 1915 роком із Красноярська й підписану Шульцом до Михайла Цукермана. Він служив на заводі досить довгий час і, очевидно, був найприйнятнішою фігурою в тій складній ситуації. Протягом 1916 року йому навіть надходили телеграми (очевидно, особисті, хоч вони й підшиті до ділового листування) від Карла Шульца про стан його справ і з рекомендаціями щодо керування заводом. Заслання до Іркутська, Красноярська, а потім,

вірогідно, приїзд до Москви, не завадив Шульцу тримати руку на пульсі заводу²³⁵.

Не потрібно глибокого аналізу вхідної кореспонденції, щоб зрозуміти сумну картину поступового й неухильного занепаду успішного підприємства. Причини загалом очевидні — зміна керівництва, економічні труднощі, спричинені війною, «сухий закон», зменшення проблем із купівельною спроможністю та пропозицією, зростання соціальної напруги. Останній чинник виявився, наприклад, в італійських страйках перевізників, які доставляли пиво споживачам. Перевізники були навіть грубими до споживачів, вони заявляли, що мають право продавати або не продавати пиво, незважаючи на замовлення.

Родина Шульців постраждала в 1915 році від антинімецьких законів і була вислана з міста. Їх власність передали в тимчасове керування. Втім, це не завадило різним організаціям, зокрема державним, постійно наголошувати на обов'язку надавати безкоштовні напої та подарунки для різноманітних благодійних потреб. Про це свідчать листи до Карла Шульца.

*В администрацию по делам К. Г. Шульца и его брата А. Г. Шульца
Милостивый государь!*

Купцы и торгово-промышленники, сознающие свой долг перед Царем, Родиной и воином, жертвовали на подарки солдатам. В числе прочих не было бр. Шульц. Поэтому я в начале февраля обратился к нему с письмом, в котором напоминал ему об его обязанности, не допуская мысли, чтобы он был враг России, обогащавшей и обогащающей его в особенности теперь в следствие (разрешения?) пивоварения. Но Шульц был в это время выслан из Киева и не успел исполнить свой долг. Полагаю, что он его исполнил бы, иначе я вынужден был бы поставить вопрос об исключении Шульцев из Купеческого общества. В настоящее время выполнить обязанности Шульцев лежит на администрации по его делам. Поэтому обращаюсь с просьбой эти обязанности выполнить и прислать пожертвование Казначейю Купеческого общества и Комитета помощи жертвам войны

---

²³⁵ ДАК. Ф. 272. Оп. 1. Спр. 4 Арк. 159.

А. Н. Коноплину (Крещатик, 27). Надеюсь администрация не поскупится и не осрамит Шульцев размером пожертвования.

Пишу из Крыма, где лечусь и где нет бланка Киевского Купеческого Старосты.

*С совершеннейшим почтением,
Киевский купеческий староста
Н. Чоколов. 18 февраля 1916.²³⁶*

Як бачимо, з емпатією та тактовністю в киян у воєнні роки були труднощі.

Чехи

Київські чехи — це переважно підприємці з власним капіталом, спеціалісти й кваліфіковані робітники. У Києві було засновано десятки промислових і торговельних підприємств, куди приїздили працювати сотні робітників з австрійської Чехії. З'явилися машинобудівні заводи Гретера та Криванека, Фільверта й Дедіни, Унгерманна і Неєдліх, майстерні автомобільної фірми «Лаурин і Клемен» та багато інших підприємств. Чимало чехів працювали в залізничних депо та трамвайних майстернях, а також на заводі Гретера і Криванека. На зламі XIX–XX ст. в Києві проживало понад 5 тис. чехів.

Мешкали вони переважно в районі Шулявки. Там же було облаштовано парк «Стромовка», у якому проходили народні гуляння, виступали духовий і струнний оркестри, давалися вистави самодіяльного Чеського театру. Поблизу парку з ініціативи чеських національно-культурних і просвітницьких організацій була збудована й відкрита в 1907 році чеська школа. В ній навчалося в різні часи до сотні дітей із чеських родин. Школа проіснувала до 1934 року.

У Києві виходили чеські газети: *Cesky pravoslavny kalendar*, *Rusky Cech*, *Cechoslovan*, *Ceskoslovensky Dennik*, *Ceskoslovensky Vojak* і *Svoboda*. В серпні 1914 року в Києві було організовано батальйон російської армії — «Чеська дружина», до якої згодом приєдналися військовополонені чехи та словаки з австрійської армії і яка стала

---

²³⁶ Державний архів м. Києва. Ф. 272. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 101–103.

базою для Чехословацького корпусу (Чехословацького легіону) в Росії, сформованого в Києві у вересні 1917-го.

Проте чому чехи приїздили в Київ? Слід зазначити, що наприкінці XIX — на початку XX ст. еміграція стала рисою не тільки західноукраїнського повсякдення, а й чеських міст і сіл. На початок XX ст. понад 10% населення Чехії залишило свою батьківщину (населення Чехії на кінець XIX ст. становило 9 млн). Російську імперію та Київ обирали через те, що тут була потреба в кваліфікованих фахівцях, та вже існували підприємства, засновані чехами.

Чи не найвідомішими київськими чехами стали Йосип Криванек і Фердинанд Вітачек, співвласник й інженер заводу «Гретера і Криванека».

Засновниками та першими власниками були швейцарець Яків Гретер і його компаньйон Філіп Мозер. У 1882 році вони заснували Київський чавуноливарний і механічний завод. Підприємство виробляло ліжка, просту чавунну арматуру, рафінадні форми, фільтр-преси, болти, гайки, скоби та інші кріпильні вироби. Найпростіші вироби, примітивні технології, кілька десятків працівників. Зміна співвласників у 1888 році пішла підприємству на користь. Замість Філіпа Мозера директором став Йосип Криванек, разом із ним до справ долучився і Фердинанд Вітачек — обоє кваліфіковані інженери. Капітали фірми розширилися завдяки участі поляка Станіслава Клуша, співвласника будівельної фірми.

Утворилося акціонерне товариство з уставним капіталом в 1 млн рублів. Йосипу Криванеку дісталось всього 10 іменних акцій, але саме він був «мозковим центром» компанії, значення ідей і менеджерського таланту випускника Празької політехніки для процвітання підприємства важко переоцінити. І це розуміли інші акціонери та співвласники. Недарма підприємство називалось «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера і Криванека», а не наприклад, Гретера і Клуша.

У 1890 році під керівництвом Йосипа Гретера почалася масштабна реорганізація підприємства. Невдовзі основними його цехами стали чавуноливарний, котельний, токарний, модельний, ковальський і цех рафінадних форм. Замість простих виробів було зроблено акцент на виробництво устаткування для переробної та харчової промис-

ловості (передусім для цукроварень), обладнання для цегельних і лісопильних заводів, а також випуск різноманітних резервуарів, pomp, чавунного й мідного литва, рафінадних форм і трансмісій. Інженерів, майстрів, кваліфікованих робітників «імпортували» з Чехії. Продукція заводу вирізнялася високою якістю й закономірно мала значний попит. Завод давав роботу для близько тисячі працівників. З часом керівництво заводу перестало вдовольнятися клієнтурою серед власників цукроварень. На початку ХХ ст. почалося виробництво рейок і підвісних мостів для залізниць, металевих конструкцій для будівництва тощо.

Йосип Криванек до керування підприємством залучав своїх співплемінників — чехів. Проте тут не тільки бажання директора відіграло роль. Дефіцит кваліфікованих інженерів й управлінців був проблемою не тільки на цьому заводі. Тож, навпаки, якщо в директора була можливість рекрутувати менеджерів й інженерів, цим радо користувались. Інновації й інвестиції в інфраструктуру стали запорукою успіху підприємства. Одна з ключових інвестицій, здійснених під керівництвом Криванека, була в окрему залізничну колію — 1908 року було відкрито ширококоліїну гілку між станцією Святошин і територією заводу. Будівництво було не з дешевих і коштувало 103 тис. рублів, проте тепер завод міг розраховувати на без-

Атестат учня заводу Гретера і Криванека

перервне підвезення витратних матеріалів і таке саме безперервне відвантаження готової продукції.

Йосип Криванек на посаді директора забезпечив акціонерному товариству монопольне становище на ринку постачальників обладнання для цукрових заводів, міцні позиції на ринку металоконструкцій для будівництва, а також чистий річний прибуток у понад 225 тис. рублів (1909)²³⁷.

У 1910 році Йосип Криванек помер у Києві. Оскільки акції були іменними, навряд його спадкоємці мали подальший вплив на підприємство чи отримували частку прибутків. У 1918-му власники заводу продали підприємство й залишили Київ. Завод Гретера і Криванека більшовики націоналізували й назвали його у 1919 році Першим державним машинобудівним заводом, а 1922-го до річниці революції дали йому ім'я «Більшовик».

Караїми

Караїми — нечисельна етноконфесійна група, її представники сповідують різновид юдаїзму — караїїзм, але не є євреями. Центрами проживання нині є Євпаторія, Івано-Франківська область, околиці Тракаю. На зламі XIX–XX ст. заможні караїмські общини були в Харкові та Києві²³⁸. В етнічній самосвідомості та публічному позиціонуванні караїмів на території України і в XIX ст. і нині є два ключових тренди. Перший — це деюдаїзація (заперечення єврейської спадщини в історії та культурі) та тюркізація (абсолютизація тюркської спадщини).

Про наявність караїмської общини в Києві на початку XX ст. нагадує нинішній Будинок актора на вулиці Ярославів вал, 7 (тоді це була Велика Підвальна). Графітового кольору будівля була колись караїмською кенасою. Караїмська громада міста налічувала близько

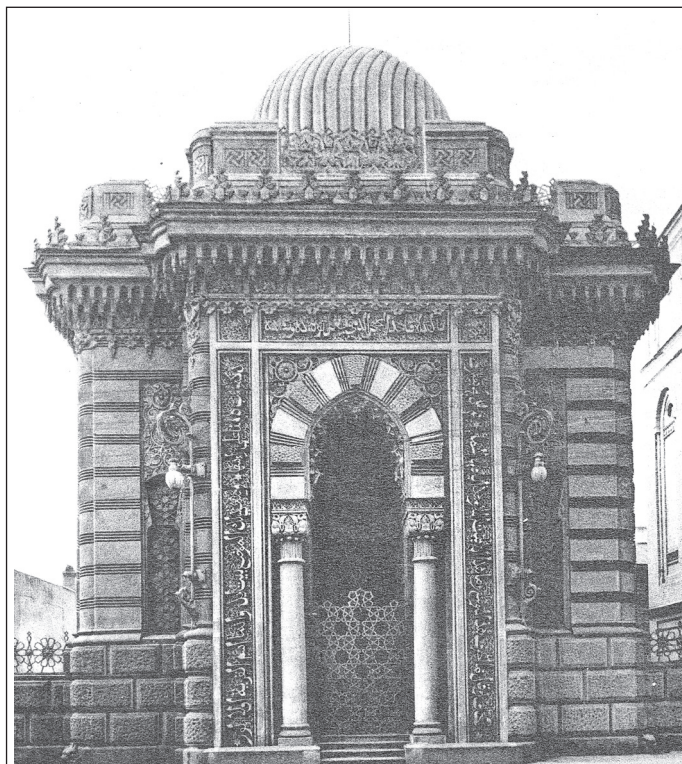
²³⁷ Корнійчук Д. Більшовик під чеським соусом: Швейцарець Яків Гретер і чех Йосип Криванек — засновники київського заводу «Більшовик» — заощаджували на персоналі й оподаткуванні // Контракти. — 2006. — № 37. — С. 56–58.

²³⁸ Тяглий М. І. Караїми [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2007. — 528 с.: іл. — Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?termin=Karaimy> (останній перегляд: 30.10.2019)

300 осіб, але три сотні людей залишили місту визначну прекрасну пам'ятку архітектури.

Ідеологом і фундатором проекту був Соломон Коген. Соломон Коген, уродженець Євпаторії, був сином заможного підприємця, власника тютюнової фабрики. У 1860 році він переселився до Києва, де заснував власне тютюнове виробництво. З часом він і його брат Мойсей сформували цілий конгломерат тютюнових фабрик, розкиданих у різних частинах Києва. Брати пішли шляхом акціонування родинної фірми та формування власної мережі збуту. Крім трьох тютюнових фабрик фірма мала ще й чотири магазини на Хрещатику.

Родина Когенів була найбагатшою та системоутворювальною для караїмської громади міста.

Караїмська кенаса, початок XX ст.

Кенасу побудували за фінансової ініціативи підприємця Соломона Когена у 1898–1902 рр. Архітектором був Владислав Городецький, будівля виконана в мавританському стилі. Таке стилістичне рішення має свою ідеологію. Городецький зважив на побажання громади — максимально відрізнятись від єврейства, у цьому разі шляхом створення алюзії на східну архітектуру.

У процесі роботи архітектор співпрацював зі скульптором Еліо Саля, який створив прикраси з цементу. Будівництво здійснювала контора Лева Гінзбурга. Після революції 1917 року кенасу було закрито, з 1926 року будівлю передано в користування просвітніх установ. Радянський стиль реставрації спотворив пам'ятку. Так, було з якогось дива розібрано дуже важливу й цінну деталь споруди — унікальний у Києві гофрований цинковий купол, що увінчував кенасу, надаючи їй неповторного вигляду й подібності до куполів Середньої Азії. В ході ремонту 1968 року зіпсовано декор зали найбільш «загрозливими» сталактитовими деталями стелі, знищено написи арабською в'яззю довкола входу. З 1981 року тут розташовується Будинок актора. Нині ця споруда є концертним залом.

Соломон Коген мислив комплексно. Він придбав за 35 тис. рублів ділянку для будівництва і кенаси, і прибуткового будинку, за кошти якого мали б фінансуватися добродійні потреби караїмської громади. На власне будівництво він початково виділив 80 тис. рублів. Будівництво кенаси припало на ненайкращі часи в житті підприємця. У 1897 році він, імовірно, пережив інсульт і його розбив параліч. Однак це не завадило йому й далі керувати справами. За три роки, у 1900-му, Соломон Коген помер. Завершення будівництва він не дочекався, але в заповіті передбачив майбутні витрати для цього. Справи підприємця, зокрема ті, що стосувалися кенаси, продовжив його брат Мойсей. Кенаса коштувала 200 тис. рублів. Урочисте освячення кенаси здійснив 27 січня 1902 року гахам Таврійський і Одеський Самуїл Пампулов. На церемонії були присутні віцегубернатор, міський голова, ректор університету, інші офіційні особи.

Ось як описував К. Щероцький у своєму путівнику кенасу: «...на Великій Підвальній міститься молитовний караїмський будинок —

вишуканий, але дещо похмурий, оздоблений зовні скульптурними фантастичними візерунками і письменами в Мавританському стилі; двері й вікна його заокруглені у вигляді підкови. Стиль для синагоги обрано дуже вдало»²³⁹.

На початку ХХ ст. також збільшилася кількість авторитетних караїмів. Можливо, це пов'язано з тим, що міська влада таки оцінила лояльність громади і внесок караїмської громади в економіку міста. Так, 1900 року особистим почесним громадянином став Йосип Ісак Султанський, який отримав це звання за довголітню службу газзаном Київського караїмського молитовного дому. Правом отримання звання спадкового почесного громадянина користувалися тільки караїмські гахами²⁴⁰.

Громада відзначалася згуртованістю. Старостою караїмів був Моше Пенерджі, купець 2-ї гільдії. Тисячу дев'ятсот третього року було затверджено статут Караїмського благодійного товариства. Мета товариства полягала в «доставленні средств к улучшению материального и нравственного состояния нуждающихся караимов города Киева без различия пола, возраста, звания и состояния». В товаристві працювало 49 членів. Воно існувало завдяки влаштуванню членами благодійних концертів і вечорів, а також благодійним пожертвам. Основним жертводавцем була фірма «Соломон Коген», бо частина членів його родини була членами товариства. Для посилення капіталів караїмського товариства провадилися благодійні лотереї. Наприклад, у 1911 році проведено лотерею на загальну суму 2 тис. рублів, щоб мати змогу у повному обсязі допомагати прохачам.

Росіяни

Цілеспрямована політика русифікації містила заходи стимулювання переселення в Київ етнічних росіян. Після польського повстання 1830–1831 рр. стояла мета — зробити Київ потужним центром ім-

---

²³⁹ Шероцький К. В. Киев. Путеводитель. — К., 1917. — С. 20.

²⁴⁰ Казьмирчук М. Караїмські та єврейські громади Київської губернії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : «Історичні науки». — 2012. — Вип. 17. — С. 90–98.

перської влади, зменшити економічний і політичний вплив поляків, а також докласти усіх зусиль для русифікації Києва та навколишніх губерній. На досягнення цієї мети було спрямовано комплекс заходів. Серед них, наприклад, відкриття Імператорського Київського університету імені святого Володимира у 1834 році, який було створено на основі закритих Кременецького ліцею на Волині й Імператорського Віленського університету.

Одним з елементів цієї стратегії був указ «Про пільги купецтву міста Києва» від 8 березня 1835 року. «Для умноження населення и ободрення промышленности» ним заохочувалося переселення до міста купців із великоросійських губерній. Документ дозволяв купцям, які побудують або придбають у Києві будинок, записатися в одну із гільдій (залежно від ціни купленої нерухомості) без сплати гільдійського збору протягом трьох років, із 1836 року. А в наступних два — сплачувати його половину. Ті ж, хто відкривав протягом пільгових років фабрику, звільнялися від гільдійських повинностей на п'ять років із часу її заснування. Звісно, що російські підприємці завдяки цьому відразу отримали переваги над українськими, польськими та єврейськими підприємцями. На додачу, у 1841 році вийшов новий імператорський указ — купці з російських губерній, які хотіли переселитись у Київську, Волинську чи Подільську губернії, отримали додаткові преференції — звільнялися від податків і зборів на 15 років. Це ще більше приваблювало росіян у Київ.

Купці й промисловці, здебільшого з центральних російських губерній, активно відгукнулися на заклик імператора Миколи I про необхідність економічного освоєння українських земель і скористалися наданими пільгами. В результаті в Києві сформувалася спільнота російських купців, економічно та політично впливових. Втім, до кінця XIX ст. їхній вплив суттєво зменшився. Конкуренцію росіянам — і вельми успішну — склали єврейські підприємницькі родини.

У місті сформувалась і своя громада старообрядців. У Києві наприкінці XIX ст. до громади старообрядців належало всього понад 1,5 тис. осіб. Однак серед них були такі відомі підприємницькі родини, як Дегтерьови та Попови. Якщо форми їх повсякденного життя суттєво не відрізнялися від життєвого укладу більшості киян,

то у сфері духовних цінностей російські купці, що сповідували старообрядництво, створили свій особливий світ символів. Психологія старообрядництва мала певні особливості. Серед представників цієї релігійної течії було багато успішних підприємців. Іноді бізнес-етику старообрядництва порівнюють з етикою протестантизму. Ключовими її рисами називають згуртованість, родинність, чесність і готовність до кінця дотримуватися взятих на себе зобов'язань, ощадливість, упорядкованість і скромність у побуті (це проявлялось і в родині Попових, і в родині Дегтерьових). До своєї справи ставилися надзвичайно серйозно, якщо вже провадили підприємництво, то із максимальною віддачею. Добродійність старообрядців мала виразно релігійну мотивацію — для них це було служіння Богу, свого роду місіонерство.

По-своєму закономірно, що Київ став на початку ХХ ст. одним з ідейних й організаційних центрів російського націоналізму. Місто виступало одним із потужних центрів впливу чорносотенців. Тут виходив друкований орган чорносотенців — газета «Киевлянин». Її засновником був відомий професор-історик В. Шульгин — багаторічний лідер російської партії в Києві.

У Києві активно працював клуб російських націоналістів. У статуті клубу йшлося про поширення в суспільстві ідей «русского национального самосознания», об'єднання людей, які стоять на платформі «національно русской государственности». Було також задекларовано кілька основних принципів: «русскому народу» як творцю держави надавалося державне право щодо інших народів, Росія могла бути тільки унітарною країною без жодних автономій, а Південно-Західний край (тобто Україна) визнавався споконвічно російським. Також проголошувалася єдність російського народу, відповідно, не визнавалося ніякого українського народу, а тільки «южнорусская ветвь единого русского народа». Український рух водночас визнавався не лише безпідставним, а й небезпечним. Половину членів клубу становила інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери). Значну частину членів складали домо-власники²⁴¹.

---

²⁴¹ Устименко В. Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917–1920 рр.) // http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2011_6/8.pdf.

Були й свої російські націоналістичні організації для менш освічених. У Києві діяв філіал організації «Союз российских рабочих». «Союз» був дуже відомою й потужною організацією з відділами в десятках міст імперії і популярною у Києві — вона налічувала близько 3 тис. робітників²⁴².

Однак суто національні мотиви участі в такого ґатунку NGO були аж ніяк не на першому місці серед більшості учасників, хай навіть і росіян за етнічним походженням. Це був радше спосіб захистити свої права. Дворянство хотіло повернути втрачені привілеї, буржуазія прагнула розширити свої політичні права, розраховуючи також і на інші економічні поступки з боку держави, і, нарешті, робітники в умовах безробіття вимагали постійну роботу й стабільну заробітну плату. Яким чином у цьому мав їм усім допомогти російський націоналізм — щоправда невідомо.

Поляки

Польська громада складала одну з найчисленніших етнічних груп Києва ХІХ ст. Він був привабливим освітнім центром — тут був класичний університет (у якому поляки становили спершу більшість, а потім значну частину і студентів, і викладачів), Комерційний інститут (перший в Україні і другий у Російській імперії вищий навчальний заклад економічного профілю), політехнічний інститут. У середині ХІХ ст. Київ навіть був більше польським, ніж російським чи тим більше українським містом.

Польський дух аристократичних кварталів Києва, особливо Липок і Старого міста, відчувався й на побутовому рівні. Молоді М. Старицький і М. Лисенко, приїхавши вперше до Києва, були вражені, коли в київській кав'ярні обслуга зверталася до них польською: *Co państwo życzysz?* («Що панам завгодно?»)²⁴³.

На початку ХХ ст. поляки й українці мали багато в чому спільну долю. Вони були бездержавними націями, розділеними між двома

---

²⁴² Устименко В. Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917–1920 рр.) // http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2011_6/8.pdf.

²⁴³ Гирич І. Українське питання й Київ кінця ХІХ — початку ХХ ст. // <https://www.i-hyrych.name/Kyiv/StruggleForKyiv/UkrQuestion.html>.

імперіями, переживали репресії, спроби позбавлення національних прав. Обидві нації очікували свого історичного шансу на побудову (відновлення) втраченої національної держави. Втім, із національною свідомістю в поляків було явно краще, ніж в українців.

З дитинства полякам у сім'ї, костюлі, школі прищеплювалося почуття «польськості». Вони повніше виявляли національну солідарність, що дозволило їм пізніше не лише відновити національну державу, а й захистити її в 1921 році. Ця солідарність базувалася на фундаменті ідентичності, національної ідеї та патріотизму, на любові до вітчизни, на збережених рисах традиційної народної культури, мови, національного характеру²⁴⁴.

На тлі лібералізації громадсько-політичного життя Російської імперії, внаслідок революції 1905–1907 рр., відбувалося поживлення культурницької діяльності польської громади.

Тисячу дев'ястсот шостого року було офіційно зареєстровано Польське товариство просвіти Oświata («Освята»), метою якого проголошувалося піднесення культури всіх верств польського населення переважно шляхом поширення освіти рідною мовою на теренах Києва та Київської губернії. Його просвітницька й благодійна діяльність мала спрямовуватися на відкриття бібліотек, музеїв, читалень, книжкових магазинів; організацію публічних лекцій, загальноосвітніх курсів, вистав, літературних і музичних вечорів, концертів, виставок; заснування стипендій, шкіл і притулків для дітей і дорослих; оголошення конкурсів і присудження нагород за найкращі літературні твори й наукові праці.

Товариство звернулося до міністерства народної освіти з проханням про дозвіл на відкриття в Києві двох початкових училищ із викладанням усіх предметів польською. Однак влада вирішила, що полякам і так забагато свободи. Клопотання було відхилено під приводом загрози «полонізації місцевого корінного населення, що шукає освіти»²⁴⁵.

---

²⁴⁴ Устименко В. Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917–1920 рр.) // http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2011_6/8.pdf.

²⁴⁵ Іваненко О. Культурно-освітнє життя поляків на теренах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (остання третина XIX — початок XX ст.) // http://shron1.chtyvo.org.ua/Ivanenko_Oksana_Anatoliivna/Kulturno-osvitnie_zhyttia_poliakiv_na_terenakh_Kyivskoho_i_Volynskoho_heneral-hubernatorstva.pdf.

Поліетнічність Києва не завжди означала толерантність киян. Конфлікти, спровоковані/поширені міжетнічними суперечками, ще доволі нова тема для дослідників Києва, крім, звісно, конфліктів на ґрунті антисемітизму та меншою мірою наростання антинімецьких настроїв від 1914 року. І якщо друге було явищем скороминучим і про нього ми вже трохи тут писали, то антисемітизм заслуговує на увагу. Знову.

Друга половина XIX й особливо початок XX ст. позначилися наростанням антиєврейських настроїв. Імперська влада не просто закривала на це очі, а навіть активно сприяла тому, аби ненависть до євреїв переходила допустимі законом і мораллю межі.

Перший єврейський погром на території підросійської України стався в Одесі 1871 року. Відтоді погроми перестали бути пригломшливою новиною. В лексичі з'явилося слово «чорносотенці»²⁴⁶. Підрозділи чорносотенців за мовчазної підтримки уряду Романових організовували погроми, особливо в період революції 1905–1907 рр. Євреї намагалися захищатися. Так, у Києві були сформовані загони самооборони. Зброю для загонів єврейської самооборони отримували або з місцевих магазинів зброї, що зазвичай належали єврейським власникам, або її постачали централізовано каналами єврейської політичної партії Бунд.

Особливо руйнівним був погром Києва 18–20 жовтня 1905 року, спричинений появою Маніфесту 17 жовтня²⁴⁷. Логіка розвитку єврейських погромів була майже скрізь однаковою: виступ револю-

---

²⁴⁶ Чорносотенці — збірна назва для низки російських монархічних й ультранаціоналістичних організацій, що виникли після революції 1905 року в Російській імперії. Назву взяли від низового нижньогородського ополчення Смутного часу під проводом Кузьми Мініна. Виступали за збереження самодержавства на основі формули «Православ'я, самодержав'я, народність», ідеологія також базувалася на запереченні національних автономій і відвертому антисемітизмі. Період особливої активності чорносотенців припав на 1905–1914 рр. Чорносотенці мали свої бойові «дружини», які влаштовували єврейські погроми в Києві.

²⁴⁷ Маніфест 17 жовтня 1905, «Найвищий маніфест» («Высочайший манифест») — октройований акт, підготовлений для вдосконалення виконавчої влади Російської імперії, демонстрації турботи про підданців у розпалі революції 1905–1907 рр., визнання насущності системних реформ. Підписаний Миколою II 30 (17) жовтня 1905-го й наступного ранку оприлюднений пресою, тиражований окремими відбитками, листками, афішами, оголошуваний священниками по церквах.

ціонерів — патріотична реакція монархістів — погром євреїв, яких звинувачували в революції.

Логіка погромників стане зрозумілою, якщо згадати висловлювання В. Шульгіна щодо революційного руху 1905 року: «...рух ганебний, антипатріотичний, антидержавний, антиросійський. На чолі цього руху стояли євреї. Єврейство заволодівало політичною Росією. Розум нації виявився у єврейських руках. Євреї, окрім університетів, захопили пресу та через неї керівництво розумовим життям держави»²⁴⁸. Очолювана ним газета «Киевлянин» у жовтні 1905 року у своїй листівці «Звернення до російського народу» роз'яснювала роль євреїв у революційному русі й давала поради: «як тільки з'являться до вас ці христородавці, ви їх побийте, щоб не було в них бажання приходити до вас»²⁴⁹.

Десь так сталось і в Києві. Зранку 17 жовтня Маніфест імператора надрукували щоденні газети. Близько опівдня в Київському політехнічному інституті та залізничних майстернях сформувалися революційні маніфестації. Великі натовпи під червоними прапорами збиралися на Думській площі та поблизу Київського університету. Групи маніфестантів підходили до в'язниць і поліцейних дільниць, вимагаючи звільнити політичних в'язнів та арештантів. Близько п'ятої години вечора наступного дня, 18 жовтня, на Хрещатику та Подолі почали збиратися групи киян, які звинувачували в безладі євреїв і «демократів». Поблизу Хрещатика сталися сутички між «патріотами» та «революціонерами». Ввечері в межах Подільської та Либідської поліцейних дільниць учасники «патріотичної» маніфестації розпочали нападати на квартири та лавки, що належали євреям. Наступного ранку, 19 жовтня, на Софійській площі зібралася нова «патріотична» маніфестація. Люди рушили до університету й дорогою нападали на євреїв і студентів. Того самого дня у відставку подав київський, подільський і волинський генерал-губернатор і командуючий військами Київського військового округу генерал-ад'ютант Ніколай Клейгельс.

---

²⁴⁸ Гула Р. Антисемітизм як складова частина монархічної ідеології та його прояви у роки першої російської революції 1905–1907 рр. (за матеріалами монархічної преси) // Наукові записки. Серія : «Історичні науки». — Вип. 20. — С. 152–156.

²⁴⁹ Там само.

Ініціатором патріотичних маніфестацій, що зазвичай переходили в погроми, був робочий клас. Зрозуміло, монархічно налаштована його частина. В передмісті Києва, Солом'янці, погром ініціювала партія чорноробів із міста (приблизно 2000 осіб). На Деміївці організаторами безладу стали робітники цукрового заводу. Надалі до погромів почали приєднуватися декласовані елементи.

У Києві на третій день погрому «склад натовпу значно змінився, у ньому більшість складала різні безробітні та босячяна». Навіть якщо протести мали мету, з часом вони переросли в бездумний грабунок. Як пригадував генерал-лейтенант В. О. Сухомлінов, наступник Клейгельса, останнього ледь не вбили погромники, «які прямували грабувати будинки заможних євреїв у Липках»²⁵⁰. Були розгромлені будинки заможних євреїв Гінзбурга, Гальперіна, Олександра та Льва Бродських тощо.

Проте погроми переслідували також іншу мету, ще прозаїчнішу та ганебнішу — позбавитися від економічної конкуренції з боку євреїв. Розслідування подій у Києві встановило: «були випадки, що підбурювали до погрому конкуренти євреїв — господарі дрібних ремісничих артілей»²⁵¹. Вочевидь, економічний мотив мав під собою сформований ще у публіцистиці 1860–1870-х рр. постулат про євреїв-визискувачів. У 1881 році він отримав офіційне визнання, коли міністр внутрішніх справ граф М. Ігнат'єв назвав «єврейську експлуатацію» причиною погромів (мається на увазі хвиля погромів 1881–1882 рр.).

Влада вдалася до рішучих дій тільки 20 жовтня 1905 року: погромників почали затримувати, а військові вперше почали стріляти в громил на ураження. Насилля пішло на спад, але тільки 22 жовтня в місті запанував порядок.

За неповними даними поліції, протягом 18–20 жовтня в Києві було вбито 47 і поранено 205 осіб. Чверть загиблих і третина поранених були євреями. Погромники пограбували близько 1500 приміщень (квартир, будинків, магазинів), які належали євреям, від насилля потерпіло понад 7 тис. родин. Жертв і руйнувань було б набагато менше, якби влада від початку вживала жорстких заходів. Так, як це було зроблено, напри-

---

²⁵⁰ Безаров О. Єврейські погроми в історичному контексті першої російської революції // nbuv.gov.ua › j-pdf › hjufcnu_i_2018_1_15.

²⁵¹ Там само.

клад, у Мелітополі та Сімферополі навесні та в Кам'янці-Подільському в ті самі дні київського погрому 19 і 20 жовтня 1905 року²⁵².

Представники влади, які розслідували обставини київського погрому, вбачали його причину в помсті міського простолюддя євреям за участь у революції. Хибне уявлення ґрунтувалося на значній частці євреїв серед прихильників соціалістичних і комуністичних ідей, що було зумовлено кількома об'єктивними чинниками. Для багатьох міських православних мешканців — торговців і ремісників — революція з її закликами проти самодержавства й страйками, які паралізували міське життя, була ворожим явищем, а євреї — «чужими», іновірцями та економічними конкурентами, порушниками звичного порядку. Олію у вогонь підливала монархічна преса, що публікувала антисемітські статті. Безкарність погромників і підтримка владою монархістів-антисемітів породжували почуття, що погроми — бажані для держави. Поведінка місцевої влади, завчасне поширення чуток про погроми й те, що насильство зазвичай тривало три дні, викликало в багатьох сучасників переконання, що погроми організувала влада²⁵³.

У записці сенатора Євгена Турау (яку ми цитуємо за Михайлом Гаухманом), котра завершує звіт офіційного розслідування Київського погрому, сформульовано його причину та привід: «...*Головною причиною єврейського погрому в Києві була давня ворожнеча між малоросійським і єврейським населенням, зумовлена різницею їхніх світоглядів. Ближчим же приводом стала образа національного почуття революційними маніфестаціями, в яких помітна роль належала єврейській молоді...* ...*Ближчою причиною єврейського погрому ... було те крайнє збудження проти євреїв, що останнім часом глибоко проникло в свідомість місцевого російського населення, особливо в нижчі прошарки його. За одностайними відгуками всіх, хто вивчав місцеве життя, жодної расової ворожнечі між малоросійським та єврейським населенням не було помічено. Безперечно, наявний антагонізм між цими двома народностями пояснюється, головним чином, корінною відмінністю їхнього світогляду. Ця ворожість упродовж багатьох уже століть втілювалася в періодичних гуртових побиттях євреїв*

---

²⁵² Гаухман М. Київський погром // <https://www.jnsm.com.ua/h/1102T/>.

²⁵³ Там само.

*(жидотріпаннях) при будь-якому загостренні стосунків через найрізноманітніші приводи. Останнім часом ці стосунки загострювалися на ґрунті постійно ображеного національного почуття».*²⁵⁴

Державний антисемітизм і погроми мали закономірні наслідки. Євреї почали тікати з Києва. Основним напрямком була Північна Америка. Третина євреїв, що проживали на території українських губерній (1,2 млн з трьох), виїхала²⁵⁵. Вербування й перевезення емігрантів стало окремим напівлегальним бізнесом. Звичною справою були зловживання, шахрайство, насильство й обман. Самі євреї допомагали таємно і без коректних документів виїхати за океан. Вартували такі послуги недешево — 130–150 руб.

Утім, говорити тільки про погроми та ворожість буде помилкою. Звісно, були спроби налагодити діалог. І посередниками намагалися виступити, наприклад, київські рабини А. Гуревич і Я. Алешковський: під час візиту російського царя в 1911 році йому урочисто подарували Тору. Цар прихильно прийняв святиню, але ця прихильність, вочевидь, щирою не була.

Через два дні після вручення Тори російського прем'єр-міністра Петра Столипіна смертельно поранив Дмитро Богров. У київській пресі, зокрема шовіністичній газеті «Киевлянин», його було оголошено євреєм. І хоч це не було правдою, спроба налагодити відносини з владою ганебно провалилася.

Прикметно як складався діалог між українцями та євреями в координатах Києва. Політично активні українці шукали спільну мову з єврейством України, намагаючись координувати дії щодо спільного національного визволення. Київський єврейський погром 17 жовтня 1905 року спричинив появу першої статті українською мовою в російських «Киевских откликах» авторства Сергія Єфремова — на захист євреїв.

---

²⁵⁴ Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України) // http://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/ckfinder/userfiles/pdf/JU_111-141.pdf

²⁵⁵ Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1 : А-В / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2003. — 688 с. : іл. — Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Antysemityzm_Ukraini (останній перегляд: 31.10.2019).

Проте не всі українські громадські діячі й активісти були такими толерантними. Навпаки, були спроби протиставити єврейство українству. Наприклад, Микола Міхновський пропонував бачити у євреях громовідвід в українських політико-культурних негараздах, а після революції 1905–1907 рр. навіть уважав, що спільний протиеврейський фронт із чорносотенцями Петра Столипіна буде вдалим рішенням. Приблизно таких самих поглядів дотримувалась Олена Пчілка. В частини українських інтелектуалів була віра в те, що єврейське питання можна вирішити силою — використовуючи тиск на єврейську меншину, іншування.

Ну і, власне, з боку київських євреїв не було особливого бажання знайти спільну мову на антиімперському ґрунті. Наприклад, київські газети ліберального напрямку («Киевская мысль», «Киевские вести» й ін.) редагували євреї. І ці редактори геть неприхильно ставилися до ідеї літературного відродження серед українців, глузували з вишиванок та української мови. Стратегії лояльності чи навіть «стокгольмський синдром» обох етносів не сприяв взаємній повазі та толерантності. Тож геть не дивно, що сформувані атмосферу довіри як з боку євреїв, так і українців не вдалося²⁵⁶.

Це мало далекосяжні наслідки для українського державного будівництва. На жаль, негативні. Коли в 1917–1921 рр. постало питання про формування національної держави, логічно було б залучити потужні єврейські спільноти до української державницької справи. І залучити вдавалось, але продуктивного й результативного політичного українсько-єврейського союзу на умовах визнання української державності за запевнення найширших прав для єврейської автономії, не вийшло, попри всі заходи української влади — від Української Центральної Ради до Директорії. Євреї віддавали перевагу більшовизму, адже в масі своїй були спокушені роллю лідера нової політичної еліти в червоній імперії²⁵⁷.

---

²⁵⁶ Гирич І. Євреї і український національно-визвольний рух XIX — початку XX століть // <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1133-ihor-hyrych-yevrei-i-ukrainskyi-natsionalno-vyzvolnyi-rukh-khikhpochatku-khkh-stolit>.

²⁵⁷ Там само.

* * *

Імперський поліетнічний Київ мав небагато шансів стати толерантним містом, яке цінує й примножує капітал розмаїтості. Паростки цього могли б загрожувати Російській імперії, ідеологія якої на початку ХХ ст. спиралася на шовіністичні ідеї. Використання традиційного *Divide et impera!* не врятувало імперію Романових від неминучого розпаду. Описання настроїв місцевого польського й українського населення від керівництва київського губернського жандармського управління 1910 року не залишає різночитань: чому ж так сталося: «Непорозуміння між поляками й українофілами майже немає, вони однаково щиро ненавидять Росію в особі пануючого племені, прагнучи до відділення від неї»²⁵⁸.

---

²⁵⁸ Іваненко О. Культурно-освітнє життя поляків на теренах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.) // http://shron1.chtyvo.org.ua/Ivanenko_Oksana_Anatoliivna/Kulturno-osvitnie_zhyttia_poliakiv_na_terenakh_Kyivskoho_i_Volynskoho_heneral-hubernatorstva.pdf.

ПІСЛЯМОВА

Як ми говорили в Інтро, все, що було сказано про Київ початку ХХ ст., ніби готує нас до того, що має статися вже за три роки після 1914 року. Тоді, у 1917-му, імператор Микола II зречеться престолу, буде проголошена Українська Центральна Рада, почнеться довге п'ятиріччя експериментів і боїв за українську державність. Не всі битви було програно, були й перемоги, і то надихаючі й понині, але тоді було програно війну.

Яким Київ підійшов до цих подій? Дуже хочеться сказати — готовим. Київ був центром українофільства в Російській імперії — і це природно. Комфортне місто, де продавалися вишиванки, вже стояв пам'ятник Богдану Хмельницькому, випускалась українська преса, вже був споруджений Педагогічний музей, де в майбутньому засідатиме УЦР. Проте — не зовсім так.

Київ як імперський, так і столичний, відігравав надважливе значення для всіх акторів — імперської влади різних рівнів, українофілів, керівництва автономної/незалежної України. Він був важливим центром російської культури та влади, сприймався як «російське» місто²⁵⁹. Це був адміністративний центр Південно-Західного краю, місто, звідки поширилося християнство, осередок русифікації українських земель, потужний центр чорносотенних організацій. І для значної частини киян Київ був саме імперським, а не українським містом. Різні наративи про Київ, різні його образи проявилися саме на початку ХХ ст. Подекуди вони не зникли й дотепер. Фантомні болі та туга за Києвом початку ХХ ст., у якому вулиці були бруковані й освітлені, депутати міської думи — чесними, їжа — доступною та якісною, забудова — продуманою, підприємці — добрими й турботливими, а самі будівлі — функціональними та естетично вишуканими, досі можна побачити в популярних текстах про Київ. Дивлячись у цей бінокль, ми бачимо ті риси та частини міського життя, що старанно приховували за радянських часів (бо ж ідеологічне замовлення було відповідним). Однак з поля зору випадають соціальні та етнічні конфлікти, єврейські погроми та низький рівень життя частини киян, темні вулиці на околицях і сплески

---

²⁵⁹ Hamm, M. F. (1993). *Kiev: a portrait, 1800–1917*. Princeton, NJ: Princeton University Press. P.XII

інфекційних хвороб, нещасні випадки на будівництвах і банкрутства, корупція та зловживання владою.

Як не зникли образи Києва початку ХХ ст. в уяві та текстах, так і не зник сам Київ 1900–1914 років із вулиць і життя сучасного нам міста. Він — у назвах станцій метро, районів і передмість. Він — у табличках на фасадах будівель, які позначають пам'ятки історії й архітектури, і котрі варті збереження, адже вони насправду прекрасні. Він — у вулицях, названих на честь підприємців і громадських діячів, адже їхні вчинки сторічної давнини варті пам'яті.

Ми насправду можемо бачити Київ початку ХХ ст., живо його собі уявити, але щороку все менше й менше лишається свідків тих днів: фотографії псуються, посуд б'ється, меблі ламаються, райони й вулиці змінюють призначення, будівлі — руйнуються. Не всі вони варті збереження та відновлення, але багато які — варті.

Київ початку ХХ ст. не був ідеальним містом, але він мав свій дух, численні матеріальні й нематеріальні втілення якого і досі служать киянам і гостям міста.

* * *

Тема київського повсякдення початку ХХ ст. однозначно не може бути вичерпана в рамках однієї книжки. Цілком можливо, що це перша така книжка, що потрапила до рук читача. І теж цілком можливо, читач зацікавився. Дозволю собі рекомендувати почитати роботи Віталія Ковалинського, Михайла Кальницького, Анатолія Макарова, Стефана Машкевича, а також:

Меїр Натан. Євреї в Києві. 1858–1914. Київ, 2016.

Живучи в модерному місті. Київ кінця ХІХ — середини ХХ століть. Київ, 2016.

Нетудихаткін Ігор. Андріївська церква у часи настоятеля Федора Тітова (1896–1918). Київ, 2016.

Гирич Ігор. Український Київ. Київ, 2017.

Serhiy Bilenky. Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800–1905. 2017.

Шероцький К.В. Київ: Путівник. Репринт, відтворення 1917 р. Київ, 1994.

Ольга Друг, Дмитро Малаков. Особняки Києва. Київ, 2004.

Ольга Друг. Вулицями старого Києва. Львів, 2013.

Науково-популярне видання

Серія «Справжня історія»

ВОДОТИКА Тетяна Сергіївна

**ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ.
КИЇВ. Початок ХХ століття**

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Т. П. Затулівітер*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *Т. В. Мальчевська*
Коректор *О. О. Жирнова*

Підписано до друку 16.01.20. Формат 60 × 90 ¹/₁₆.
Умов. друк. арк. 16,00. Облік.-вид. арк. 14,70.
Тираж 1200 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21 А, Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016.

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21 А, Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016.